

МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ СССР

ТРУДЫ ОДЕССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ГОД XXVIII имени И. И. Мечникова ТОМ VIII (61)

СБОРНИК

ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА

ТОМ II

ИЗДАТЕЛЬСТВО ОДЕССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ОДЕССА 1949

0-431-50
МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ ОСВІТИ СРСР

ПРАЦІ ОДЕСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
РІК XXVIII імені І. І. Мечникова ТОМ VIII (61)

ЗБІРНИК

ФІЛОЛОГІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

ТОМ II

ВИДАВНИЦТВО ОДЕСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ОДЕСА 1949

ДРУКУЄТЬСЯ ЗА ПОСТАНОВОЮ РАДИ УНІВЕРСИТЕТУ
ТА РОЗПОРЯДЖЕННЯМ РЕКТОРА ДОЦЕНТА П. Л. ІВАНЧЕНКА

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР
ДОЦЕНТ А. А. МОСКАЛЕНКО

п 4843 п 7131
Библиотека Института
Филиала А.Н. СССР

К. Ю. ДАНИЛКО

УКРАЇНСЬКІ РАДЯНСЬКІ НАРОДНІ ПІСНІ ПРО ПРАЦЮ*)

«...Труд создал самого человека».

Ф. Энгельс.

Праця є неодмінною умовою людського існування. Все те, що ми називаємо культурою, цивілізацією, все, що полегшує і прикрашує наше життя, робить його привабливим, красивим і радісним, є результат невтомної праці мільйонів трудівників протягом всієї історії людства.

Праця, каже Енгельс, є «первое основное условие всей человеческой жизни, и притом в такой степени, что мы в известном смысле должны сказать: труд создал самого человека» (3, стор. 3).

Учені-антропологи вважають, що сучасний тип людини сформувався біля ста тисяч років тому. Встановлено, що за цей час відбулись дуже незначні, малопомітні біологічні зміни у людини. Але які величезні зміни стались у людському побуті, в культурі, в характері суспільства! Цілком очевидно, що ці значні зміни у розвитку людської культури, зміни характеру суспільства визначались не біологічними факторами, а трудовою діяльністю людини. Стисло й вичерпно говорить про це сталінський «Короткий курс історії ВКП(б)».

«...История развития общества есть, прежде всего, история развития производства, история способов производства, сменяющих друг друга на протяжении веков, история производительных сил и производственных отношений людей» (9, стор. 116).

Праця поступово зменшувала залежність людини від сил і явищ природи, утверджувала за людиною становище царя природи, господаря і володаря землі. Все сміливіше входила людина у таємничий, нерозгаданий широкий світ, з страхом, подивом і захопленням відкривала в ньому все нові властивості, вивчала, спостерігала їх і все більше підпорядковувала для своїх потреб, все міцніше і упевненіше крокувала у майбутнє з гордою свідомістю своєї величі і могутності. Людина змушує природу—за словами Енгельса—«служить своим целям, господствует над ней. И это является последним существенным отличием человека от остальных животных, и этим отличием человек опять-таки обязан труду» (3, стор. 14).

Людська праця змінила обличчя землі. Будинки, села і міста, фабрики і заводи, метро і електровози, радіо і літаки, сади і парки, заліз-

*) Дана стаття являє попередню і часткову (лише на матеріалі періоду до Великої Вітчизняної війни і тільки східних областей УРСР) розробку питання, якому автор присвячує закінчену зараз кандидатську дисертацію.

ниці і канали, навіть нові ріки, озера і моря — все це результат праці, все це — славетний гімн людському труду, людській величі.

Розвиток праці неминує спричинитися до виникнення класів, до привласнення результатів праці.

«...Более высокие формы производства привели к разделению населения на различные классы и тем самым к противоположности между господствующими и угнетенными классами» (3, стор. 17).

Рабство, феодалізм, капіталізм є етапами у розвитку людського суспільства, при яких праця мільйонів йде на користь одиницям — робовласникам, феодалам, капіталістам.

При капіталізмі цілком ігноруються не лише інтереси трудящих, а й ті наслідки, до яких веде розвиток способів виробництва — «единственной движущей пружиной становится получение прибыли при продаже» (3, стор. 17). Капіталізм, заснований на найжорстокішій експлуатації трудящих, не може ні передбачити, ні попередити настання криз; він не може уникнути їх, бо, засліплений золотом, запаморочений дивовижними цифрами зиску, скаженим галопом мчить до все частіших криз і, зрештою, до загибелі — це переконливо доведено в працях класиків марксизму-ленінізму.

Всі протиріччя капіталістичного способу виробництва розв'язуються лише шляхом революційного переходу до вищого етапу в історії людського розвитку — до соціалістичної системи праці.

«При социалистическом строе... основой производственных отношений является общественная собственность на средства производства. Здесь уже нет ни эксплуататоров, ни эксплуатируемых... Взаимные отношения людей в процессе производства характеризуются здесь, как отношения товарищеского сотрудничества и социалистической взаимопомощи свободных от эксплуатации работников» (9, стор. 122).

Соціалістична система виробництва докорінно змінила обличчя трудівника, бо докорінно змінився характер праці. Століттями віддавав трудівник свою силу для збагачення «хазяїна» — рабовласника, феодала, капіталіста. І лише в СРСР під проводом більшовицької партії трудящі завоювали право на *вільну* працю, працю на себе, на свою радянську державу. З каторжної роботи по необхідності робота стала органічною потребою кожного чесного радянського громадянина. Коли при капіталізмі праця не може навіть матеріально цілком забезпечити трудящого, то в СРСР праця не лише задовольняє матеріальні потреби людини, а й дає їй найвищу моральну насолоду, бо кожний трудівник відчуває себе учасником найвизначнішої в світі будови — комунізму. Свідомість цього запалює трудящих на героїчні вчинки, робить працю приємною і радісною, викликає благородне бажання робити все найкраще, найсумлінніше.

* *

Як і мова, пісня безпосередньо і тісно пов'язана з працею — можна сказати, що пісня породжена працею і саме *колективною* працею.

«Когда-то в древности, — казав О. М. Горький, — устное художественное творчество трудящихся служило единственным организатором их опыта, воплощением идей в образах и возбудителем трудовой энергии коллектива» (12, стор. 649).

Пісня полегшувала важку роботу, в пісню вкладались життєвий досвід людей і їх мрії про майбутнє краще життя. Всю історію людства супроводжує пісня — вічна і вірна супутниця трудівника і в його радощах, і в його горі.

Подібно до того, як, за словами Маркса, на підставі останків засобів праці можна встановити характер минулих суспільно-економічних формацій, на підставі пісень минулих часів можна судити про ставлення трудівника до праці, про становище трудящих у минулому, про жорстоку класову боротьбу між експлуататорами та експлуатованими. «Русская песня — русская история», — так визначив пізнавальну силу народної пісні О. М. Горький.

ПРО ГОРЕ МИНУЛОГО

Видь на Волгу: чей стон раздается
Над великою русской рекой?
Этот стон у нас песней зовется —
То бурлаки идут бичевой!..

В цих проникливих, сердечних словах поета-демократа правдиво зображена невесела картина праці в дореволюційній Росії; «де народ, там і стогін»...

Стонет он по полям, по дорогам,
Стонет он по тюрьмам, по острогам,
В рудниках, на железной цепи;
Стонет он под овном, под стогом,
Под телегой, ноуя в степи; (13, стор. 65).

Так, саме *стогоном* була тоді трудова пісня, ця нерозлучна дочка праці. Обливаючись потом, витрачаючи всю свою силу-кров, яка висмоктувалась ненаситними людськими п'явками, трудівник намагався полегшити каторжну працю піснею — вона була його вірною помічницею, його порадицею, його щирим другом; в ній виливав робітник своє горе, в ній висловлював свої мрії та надії.

Гіркою була та робота на інших; вона вогнем пекла в душі, невимовно важким тягарем гнітила похилі, натружені плечі. І пісня звучала як стогін, як прокляття.

И-эх-ма, бра-атцы, доже жарко,
И-эх! Никому-то нас не жалко!
О-ой, ду-убинушка,
У-ухнем!

*

...Мы иде-о-ом босы, голодны,
Камеень-о-ом ноги порваны. (12, стор. 627).

*

И падал он, и вновь вставал,
Хрипя, «дубинушку» стонал. (13, стор. 323).

Стогнав селянин у поміщицькому ярмі, стогнав робітник на сахарні, на гуральні, стогнав наймит у куркуля, жалібницею-чайкою квилла,

зозулею кувала бідна дівчина, тратячи молодість і здоров'я своє у важкій роботі на «хазяїна».

А в нашого оконома шовкові онучі;
Плачуть, плачуть бідні люде із панщини йдучи.
Повблизили волам шні, бідним людям руки... (38, стор. 31).

*

Болять мене, мамцю, ручки
Від панської мучки,—
Болять мене, мамцю, обі,
Що не роблю собі. (38, стор. 33).

Кінця-краю нема цій роботі; минають роки, і кінчає трудівник свій вік, своє життя нужденне на панській роботі, а злидні все збільшуються, бо наслідки вікової праці золотим потоком пливають у бездонні кишені того ж «хазяїна», обминаючи мужика, просковзуючи між його чорними мозолистими пальцями. «Золото моем, а сами голосом воем», — так характеризувалась колишня праця народним прислів'ям.

Некрасов і Шевченко, Репін і Горький та багато інших геніїв слова і пензля у своїх славетних творах реалістично зобразили жахливу картину невільницької праці народів царської Росії. «На всіх язиках» чути було народний стогін під'яремний.

Однаково важкі умови життя, каторжна праця породжували у різних народів однакові за мотивами пісні.

Праця під батоном для збагачення трупів людських, всіх отих князів і княжат, виснажувала до безкраю трудівника. Стомлений каторжною роботою, голодний, звалювався він і засинав, щоб наступного ранку знов до вечора тягти рабське ярмо.

Звуть уживать — не до этого,
Лапти на ночь снять — не до этого,
Так устанет он — сразу свалится...
А с рассветом поднимается...
Только осень проводишь — зима идет,
А зима работу свою несет:
Коноплю бери, на чужих пряди,
Кончишь пряжу — за тканье садись...
От тканья мои руки повысохли,
От тканья, от пряжи ссутулилась...

З великим болем розповідає про колишнє життя, про важку роботу мордовська співачка Кривошеєва.

Мое горе — с гору — в сердце легло.
Разливает по телу кипяток-смолу,
Как припомню старое, деточки! (16, стор. 347—349).

Товстшав пан і пані, нові діаманти і перли появлялись у панських дочок, та голодні, голі і босі були «хлопи»... І гірко скаржитесь на це народна пісня:

Ой у неділю ранесенько до церкви дзвони дзвонять,
А нашого вельможного пана десятники на панщину гонять:
«Ой годі вам, препогані хлопи, до церкви ходити,
Ідіть до свого вельможного пана роботу робити...»
А у того вельможного пана хорошії дочки,
Ходять його хлопи голі, без сорочки.
А у того вельможного пана прехороша пані,
Ходять хлопи на роботу трохи не безштани...

Продав жито пан вельможний, та взяв силу грошей,
Та збудував на утіху будинок хороший,
Та посіяв вельможний пан пшеницю ланами,
Та позганяв на панщину батьків із синами.
Летить крячок над женцями, літаючи кряче,
За сльозами в пана хлопи і світу не бачуть.
Летить крячок над женцями, літаючи плаче,
Коли ж тії в пана хлопи та долю побачать. (39, стор. 9).

*

Ой, косили косарики
Та й півтори недлі,
Не бачили косарики
Та й хліба ні скорини. (27, стор. 35).

У ярмо рабської праці впрягали і старих, і малих — всім далася у знаки панщина проклята. Панські прислужники наказували

Чоловікам за неводом
Раненько вставати;
Старим бабам —
Крупн драти
Іще й плаття прати;
Малим дітям —
Пір'я драти
І тютюн в'язати. (28, стор. 57).

Пани

Ругалися, знущалися,
Як самі хотіли,
А ми мовчки та крізь сльози
Панщину робчили (29, стор. 252).

Працював трудівник, стогнучи, терпів до певного часу і втілював у казку та пісню свою мрію про прийдешнє, коли він визволиться з рабства і буде працювати для себе, для таких же трудящих, як він сам. А коли не вистачало більш сили терпіти, селяни повставали проти гнобителів-панів і нещадно розправлялись з ними.

Ой, косили косарики
Та й радили раду,
Та й убили Саливона
За усюю громаду. (27, стор. 35).

*

Як ударив козак Іван
Кілкою по височку,
Враз окривив Маріані
Плаття і сорочку... (27, стор. 32).

Слава про відважних волелюбних турбаївців линула у міста і села всієї України — турбаївцям наслідували селяни інших сіл.

Ой, в Турбаях огонь горить,
По всім світу димно...
Як побили Базилевців,—
Усім панам дивно! (27, стор. 33).

Помста кріпаків була всенародною: нелюдської експлуатації зазнавали не лише чоловіки, а й жінки та діти, і тому панію Мар'янушу

Били жінки праниками,
Ще й маленькі дітки;
Оце ж тобі, Мар'януша,
За тонкі півмітки! (27, стор. 32).

Український народ зазнавав лиха від панів польських, російських та українських. Так звана *гетьманщина* перетворилась на справжню панщину, і свої пани-земляки, козацька старшина, не відставали в методах і формах експлуатації простого народу від панів інших націй.

Ой, горе, біда,—не Гетьманщина!
Надокучила вже вража панщина!
Я на панщину їду—торбу хліба несучу,
А із панщини їду—дрібні сльози рою... (36, стор. 95).

«Голота» повставала проти «дуків-срібляників» — козацької старшини, українських панів і підпанків. Тисячами втікали селяни у Бесарабію, Одесу, на Кубань—на землі, де ще хоч трохи вільніше жилося, де покищо не було жорстокого поміщицького гніту. В пісні устами народу оповідається про ті причини, що викликали подібні вчинки підданих:

Нема гірше так нікому,
Як тим мужикам.
Роблять вони і горюють
Все проклятим панам!
Ой ліг проклятий пан спати,
А приснилося йому у сні:
Покидали підлаючки,
Пішли за Дунай усі. (38, стор. 38).

В чужім селі в дзвони дзвонять,
А в нашому тихо,
В чужім селі нема добра,
А в нас є лихо.
А наші осаули
Знають панську ласку:
З чоловіка деруть штани,
А (з) жінки—запаску.
Ой, ходімо, миле браття,
У степ в розбишаки:
Колись, може, своїм панам
Дамось у знаки.
Ой, ходімо, миле браття,
За круті гори,
А тут нехай наплодяться
Круки та вороги. (39, стор. 9)

Втікачі від панської сваволі ставали народними месниками—*гайдамаками, опришками*. Поборники мужичої правди Олекса Довбуш та Устим Кармалюк стали улюбленими народними героями. Розгніваний народ час від часу випрямляв зігнуту щоденною роботою спину і з люття топтав панів та ту неправду, яка «з панамі в світлиці гуляла», і визволяв з панської темниці свою, мужичу правду.

Деякі втікачі, прибуваючи на нові місця, мали надію уникнути там нового ярма і свою радість висловлювали у пісні:

...Я в Одесі пробуваю.
А в Одесі добре жити,
Мішком хліба не носити,
На панщину не ходити,
Подушного не платити,
Ні за плугом, ні за ралом... (40, стор. 86).

Та незабаром і на нових місцях опинявся трудящий у ярмі і змушений був витратити свою силу на інших, багатих...

Кувала зозуля, угору летючи,
Плакала сирота, у службовьку йдучи... (35, стор. 461).

Нема в світі так нікому, як бурлаці молодому,
Що він робить, виробляє, аж піт очі заливає. (35, стор. 463).

В заробітчанських піснях висловлювався сум з приводу нелюдських поневір'янь наймитів-бурлак та глибоке обурення, внутрішній протест людей праці проти експлуатації, проти дуків-хазяїв, які розкошують, стелять «пухову пуховицю», а бідні наймити день і ніч горюють.

Іще бурлак не стелився, вже хазяїн пробудився;
Іще бурлак не вкладався, а вже хазяїн проспався.
Устан бурлак, зашатався, нема чобіт—не пзувався,
Нема свитки—не вдягався, погнав воли—не вмивався...
Чорна хмара виступає, дрібний дощик викрапає,
Білий сніжок випорхає, бурлак піжки піднімає... (35, стор. 464).

За влучним висловом Максима Горького, в дореволюційні часи труд «был обесмыслен эксплуататорами, а личная жизнь — бесправна и беззащитна» (12, стор. 638).

Типовою долею селянина часів капіталізму була доля героя оповідання В. Стефаніка «Камінний хрест». Виряджаючись до Канади шукати «щастя», старий Іван «на своїм горбі хрестик камінний поклав» (14, стор. 107). І хрест цей сприймається як символ важкого селянського життя, що каменем пригнічувало похилу спину селянина-трудівника. Доля Івана Дідуха—це доля основної маси селян, що мали одного коня, «півконя» і «чверть коня».

Не знаходячи щастя, ані куточка на землі, де б не було гнобителя, селяни все частіше повставали проти рабства і жорстоко карали експлуататорів. Боючись, щоб зростаючий гнів селян не перевернув разом з панськими хоромами царські палати і весь існуючий устрій, уряд поміщиків і капіталістів поспішив «ошасливити» селян проголошенням «волі». Справжню суть цієї «волі» викрив В. І. Ленін:

«Крестьян «освободили» в России сами помещики, помещичье правительство самодержавного царя и его чиновники. И эти «освободители» так повели дело, что крестьяне вышли «на свободу» ободранные до нищеты, вышли из рабства у помещиков в кабалу к тем же помещикам и их ставленникам» (4, стор. 65).

Скоро селяни відчули, що *лихо сьогочасне* було лише вищим етапом *лиха давнього*. Численні податки, відробітки, плата за «викуп» землі скоро розвіяли селянські ілюзії про «доброто» царя. Як і до «звільнення», бідняки, наймити, бурлаки змушені були працювати *на чужому полі*, заробляючи мозолями гіркий шматок хліба. Таке життя, коли всі

сили, здоров'я і час витрачались на інших, змальовується у пісні як плач, як невимовне горе:

Ой, віду я по-над лугом,
Ой, там милий оре плугом...
Ой, він оре чуже поле—
Мені за їм жити горе!
Ой, він оре чужу працю,
Я не живу—тільки плачу;
Ой, він оре чужу ниву
Я не живу,—тільки гину!
(38, стор. 125).

Подібну скаргу висловлює у своїй пісні дівчина-наймичка, відповідаючи на запитання брата, чому вона так постаріла:

«Постарили, брате,
Нужди та клопоти,
Нужди та клопоти,
Людські роботи!
Чужу ниву жала,
В чужу клуню дбала,—
Ой, того я, брате,
Така стара стала!
Чужий кужель прояла,
В чужу скриню дбала,—
Ой, того ж я, брате,
Така стара стала!» (28, стор. 186).

Значна частина селянства пролетаризувалась, поповнювала ряди міських пролетарів, особливо після тієї глумливої волі, тієї ласки царської, яка формально «звільнила» селян від кріпацтва, але звільнила їх і від землі. І цілком слушним було питання, поставлене Некрасовим: «Народ освобожден, но счастливы ли народ?».

Становище селян свідчило про те, що царська «воля» принесла лише нове горе, нове більше нещастя, більші злидні:

«...Громадные подати и выкупные платежи помещикам, которые нередко превышали доходность крестьянского хозяйства, вызывали разорение, обнищание крестьянских масс, заставляли крестьян уходить из деревень в поисках заработка. Они шли на фабрики и заводы» (9, стор. 6).

Заробітки ці руйнували сім'ю, розлучали закоханих, чоловіка та жінку, батьків і дітей.

Сон головошку хитає,
Милий милу покидає
Та з дрібними діточками...
Плаче мила слізочками.
Ой, як вийду за ворота—
Нема мого срібла-злата!
Летить ворон сизокрилий...
«Скажи, ворон, де мій милий?»
—«Ой твій милий на роботі
Та у сахарнім заводі;
Там і днює і ночує,
Дзвони дзвонять,—він не чує,
Візьме топор да й майструє!»
(37, стор. 108).

Та не знаходив порятунку селянин і на заробітках, на фабриці, де днював він і ночував, бо працював не для себе. В одній з давніх робітничих пісень з глибоким сумом, з душевним болем розповідається про

безвихідне становище заробітчан—постійними супутниками їх є злидні, голод, нужда:

Истерзанный, измученный
Наш брат мастеровой.
Идет как тень загробная
С работы трудовой.
С утра до темной ночи
Стоит за верстаком—
В руках пила тяжелая
С пудовым молотком.
Он бьет тяжелым молотом,
Копит кушцу казну,
А сам страдает голодом,
Порой несет нужду.
Придет зима холодная,
Расчет ему дадут—
И вся семья голодная—
Все по миру пойдут.
В деревне то же самое—
Одна лишь нищета.
И холодно, и голодно,
Нужда, нужда, нужда.
(15, стор. 155—156).

Умови праці на промислових підприємствах колишньої царської Росії були настільки жахливими, важкими, гнітючими, що вкрай виснажували робітника і позбавляли його найменшої можливості відчуття радості життя. Каторжна робота і невилазні злидні породжували не у одного робітника бажання вмерти. І ця пригніченість, безперспективність і гіркий сум виливались у тужливій мелодії робітничої пісні. З важким зітханням, з болісним стоном оповідав у пісні про своє життя шахтар. Щоразу перед спуском у шахту він прощався з надземним світом, бо ніколи не був впевнений, що повернеться назад—обвали у шахті були тоді звичайним явищем: капіталіста мало турбувало життя шахтаря, і найелементарніші заходи безпеки не застосовувались.

Шахтер в клеточку садится
С белым светом распростиется...
Эх, нет на свете тяжелей,
Как работа в шахте. Эй!
(15, стор. 157).

Нарікала на свою нещасливу долю молода дівчина, яку примусила бідність шукати порятунку на заводі. Не має радості дівчина, нема у неї бажання співати—

Потеряла голос я,
Потеряла нежный.
На завод попала я,
На завод железный.
(15, стор. 157).

Злидні переслідували бідняка і у селі, і у місті—всюди для нього «и холодно, и голодно, нужда, нужда, нужда». І з цієї нужди не міг визволитись трудівник. «Хто ж ворог?»—запитував він і вбачав свого ворога у машинах.

«Выведенные из терпения рабочие во время первых забастовок иногда ломали машины, били стекла в фабричных помещениях, громили хозяйские лавки и конторы» (9, стор. 9).

Наробили хлопці лому
Та на весь город поговору:
Хлопці труби розломали,
По заводу пар пустили.
(38, стор. 128).

Спільна праця, однакове становище робітників на підприємстві народжували нові якості людини—почуття колективізму і віру в силу колективу, сприяли формуванню нової свідомості—кожний член робітничого колективу наочно переконувався, що справжнім ворогом його є не машина, а її власник, на якого працює і машина, і робітник.

Поступово, з ростом капіталізму, центр ваги у революційній боротьбі трудящих проти поневолення переміщується з села на місто; головною рушійною силою, героєм революційної боротьби стає робітник, вільний від дрібновласницьких тенденцій селянства. Все більше зростає свідомість робітника. Виникають марксистські гуртки, які виховували з робітників свідомих борців за повалення влади капіталу. Керівна роль марксистських гуртків та спілок позначилась практично на революційній боротьбі—трудящі починають розуміти, що їх ворогом є не машина, не окремі хазяїні, а вся капіталістична система.

«К 1905-му году окреп и вырос в долголетней стачечной борьбе, в долголетней работе пропаганды, агитации, организации, которая велась социал-демократической партией, русский рабочий класс. И он повел весь народ, повел миллионы крестьянства на революцию» (4, стор. 66).

Всесвітньо-історичну роль у справі боротьби за визволення робітничого класу від пут капіталізму відіграла народжена у жорстоких битвах з усіма і всякими відступниками марксизму партія більшовиків. Під її керівництвом з високо піднятим молотом, з вигостреною сокирою у руках йшов на рішучий бій за свої права титан праці, справжній володар землі—робітничий клас і трудове селянство.—

Час розплати настав!

Грізно гриміла на устах трудівника революційна пісня—пісня боротьби, пісня волі.

НА ОНОВЛЕННЯ ЗЕМЛІ

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата...

Т. Шевченко.

Автотракторна колона
На оновленій землі...

Народна пісня.

Мудрий столітній старець, знаменитий співець Казахської РСР Джамбул Джабаєв, згадуючи минуле, казав про себе, що він «сімдесят років крізь сльози співав»—були це пісні печалі, нужди, туги; були це пісні про життя важке і круте, як гора.

Великий Жовтень приніс з собою нові, радісні пісні про нове життя. Весело заспівав помолоділий Джамбул:

Радость моя пришла в Октябре,
Радость принес московский декрет,
Я с новой песней пришел на котан,
И вместе с Джамбулом зашел Казахстан.
С тех пор, как юнец, я от счастья горю,
Я Родине лучшие песни дарю.

Как сад Гюлистана, степь зацвела,
Богатую юрту мне жизнь дала,
Чудесный она постелила ковер
Мне от Син-Цзы до Уральских гор,
Она мне разгладила складки на лбу.
Шагает помолодевший Джамбул.
Народу его навсегда отданы
Богатства великой счастливой страны.
...Больше глаза мои не встречали
Прежнего горя, нужды и печали.

(16, стор. 341—342).

Велика Жовтнева соціалістична революція звільнила трудящих від необхідності працювати на інших ради куска хліба. Володарем матеріальних цінностей країни став сам трудівник. Геніальний вождь трудящих В. І. Ленін так розкрив епохальне значення соціалістичної революції 1917 року:

«Широкое, по-истине массовое создание возможности проявлять предприимчивость, соревнование, смелый начин является только теперь. Каждая фабрика, где выкинут вон капиталист или хотя бы обуздан настоящим рабочим контролем, каждая деревня, где выкурили помещика-эксплуататора и отобрали его землю, является теперь, и только теперь, поприщем, на котором может проявить себя человек труда, может разогнуть немного спину, может выпрямиться, может почувствовать себя человеком. Впервые после столетий труда на чужих, подневольной работы на эксплуататоров является возможность *работы на себя*, и притом работы, опирающейся на все завоевания новейшей техники и культуры». (5, стор. 161).

В цій праці на самих себе, на свою соціалістичну державу вирости наші радянські люди, набула якісно нових рис їхня свідомість.

Для образу трудівника нової радянської держави характерне передусім міцне почуття колективізму, породжене і закріплене соціалістичною системою народного господарства. Основним героєм пісні є переважно колектив, і це позначилось на формі мовних конструкцій, що відбивають у собі множинність.

Всіх панів і фабрикантів
Ми повиганяли,
Для себе в країні Рад
Щастя збудували. (23, стор. 100).

*

Гей, лани широкополі,
Ви, колгоспівський масив,
Ми не ходим босі-голі,
Як було це за панів. (23, стор. 101).

Для народних українських радянських пісень, як і для пісень інших народів СРСР, властивий радісний, життєстверджуючий тон—це в однокій мірі стосується і тексту пісні, і її мелодії.

Все те нове, радісне і щасливе, що здобуто у Жовтні, нерозривно зв'язане з іменами геніальних вождів революції—Леніна і Сталіна. Всі народи СРСР в тисячах пісень славлять своїх великих учителів і батьків. Улюблені, величні, рідні і близькі всім народам СРСР образи вождів проходять сонячним променем, зорею найяскравішою крізь усі

народні пісні про радість вільної праці, про щастя радянської людини, про чудесне життя на радянській землі.

Кучерявая береза
Все росте, не точиться...
Я старикам у нас тепер
Умирати не хочеться.
Грай же, грай, моя гармошко,
Витинай завзятої,
Бо не буде вже у нас
Панщини проклятої!
Хто посміє нас спинить?
Ми ростем все далі!
Хай живе ж багато літ
Наш любий Сталін! (23, стор. 99).

Трудящі Радянського Союзу славлять великих вождів і більшовицьку партію, бо вони дають наснагу для боротьби за краще життя, вони керують будовою нового життя. Народи розуміють це, цінують і прославляють у своїх щирих піснях партію та її вождя.

Шні більш не гнемо
Під панським ярмом,
Шапки не скидаєм
...ми перед попом.
І колгосп ми зійшлися,
Працюєм гуртом
І краще будуєм
Всім нашим селом.
В колгоспах працюєм,
Б'ємось за прожай,
Будуєм заводи,
Збагачуєм край.
Всі ці перемоги
Партія дає,
А перед штурвальний,
Сталін наш веде. (23, стор. 101).

*

Ми щороку урожай
Добрий маєм,
Партію і Сталіна
Прославляєм.
А в долині і на горі
Льон синіє...
Ех, як радісно тепер
В нашій країні! (23, стор. 102).

Період переходу на рейки соціалістичної системи праці—це найважливіший і найвідповідальніший етап в житті радянського народу між двома історичними датами—громадянською війною та Великою Вітчизняною війною 1941—45 років. Роки Сталінських п'ятирічок—роки успішного будівництва першої фази комунізму—були одночасно роками корінної ломки у світогляді радянських людей.

Соціалістична праця формує нову людину—активного і свідомого будівника-патріота, гордого величчя наших героїчних буднів. Зокрема, колективна праця у колгоспі перероджує психіку селянина—колишнього індивідуаліста, дрібного власника. Його уже турбує не «моя», а *наша*, спільна, державна праця, добробут усіх трудящих, усієї великої дружної сім'ї народів СРСР.

«Великое значение колхозов в том именно и состоит, что они представляют основную базу для применения машины и тракторов в земледелии, что они составляют основную базу для переделки крестьянина, для переработки его психологии в духе пролетарского социализма» (8, стор. 290).

Переводячи сільське господарство на соціалістичні рейки, партія і радянський уряд забезпечили село складними могутніми машинами—тракторами, молотарками, комбайнами. І машини ці, як добрі вісники і свідки щасливого заможного життя, оспівуються у колгоспних піснях:

Ой, жить же нам краще стало,
Ніж колись то було,
Загудів же трактор в полі,
Щастячко прибуло. (23, стор. 92).

Знаменним є той факт, що саме на Україні була організована перша в СРСР машинно-тракторна станція, якій присвоєно ім'я кращого сина українського народу, борця за *сім'ю вільну, нову*—Т. Г. Шевченка. Знаменним і показовим є те, що Павло Михайлович Малого, який до організації МТС працював на волах, був одним з перших робітників, які пересіли з вола на трактор. Нині він—дільничний механік, праця якого відзначена найвищою урядовою нагородою. Кореспондент «Радянської України» С. Вінницький (34) оповідає про цілі сім'ї комбайнерів та трактористів ордена Леніна Шевченківської МТС, діяльне життя яких міцно пов'язане з працею цих чудесних машин. Мирне, спокійне і могутнє постукування моторів, цей робочий гомін піснями відгукується в серцях господарів оновленої землі.

«Мы становимся страной металлической, страной автомобилизации, страной тракторизации. И когда посадим СССР на автомобиль, а мужика на трактор, — пусть попробуют догонять нас почтенные капиталисты, кичащиеся своей «цивилизацией» (8, стор. 274).

Радянська держава оснастила колгоспи та МТС сотнями тисяч автомобілів, тракторів, комбайнів. Героями колгоспних ланів безмежних стали трактористи, комбайнери—люди найпочесніших професій соціалістичного села. Своім милим-трактористом пишається дівчина:

На горі стоїть береза,
І під нею сухий лист...
Я стахановка в колгоспі,
А мій милий—тракторист. (23, стор. 132).

Розкута Великим Жовтнем, окрилена новим життям, жінка жадібно береться за книжку, за опанування найрізноманітнішими професіями. Рівноправність у всьому перероджує психіку колишньої забитої, загурканої «рабині раба». Жінка сміливо і рішуче повстає проти пережитків давніх сімейних традицій:

Я не хочу жить невесткою,
Хочу стати трактористкою,—

категорично заявляє вона. Вікова традиція відводила для жінки ролі другорядну. Були поширені прислів'я та приказки, у яких висловлювалось образливе, зневажливе ставлення до людської гідності жінки:

«куриця—не птиця, жєницина—не человек»; «у жінки волос довгий, та ум короткий»... «Кормителем» сім'ї вважався чоловік, незважаючи на те, що і жінка виконувала важкі роботи; праця жінки на промислових підприємствах оплачувалась нижче ніж чоловіча—всюди жінка відчувала свою залежність від чоловіка, свою нерівноправність.

В капіталістичному світі жінка і тепер є безправною. В 30 країнах жінки позбавлені виборчих прав. За свою працю жінки одержують менш ніж чоловіки. В США закона про рівну оплату за рівну працю чоловіків і жінок в 39 штатах зовсім нема, а в решті 9 штатів такий закон існує лише на папері. В Англії зарплата жінок в промисловості становить звичайно 55 процентів заробітку чоловіків.

Таке становище жінки в країнах буржуазної «демократії», буржуазної «свободи».

Радянська жінка, підтримана державними законами, почала боротьбу за свої людські права, забезпечені їй соціалістичним ладом. Не хоче вона відставати в роботі від чоловіка, а навпаки—сама хоче йому за приклад бути:

Одну зиму я на курси похожу,
А на той рік я милому докажу,
Що за його вмю краще орати.
Доведеться йому приклад з мене брати! (23, стор. 130).

Мрія і дійсність тісно переплелись в умовах радянської держави — вчорашня мрія стала дійсністю сьогодні, мрія сьогоднішня стане дійсністю завтра. Здійсненню мрії сприяє ота заппадливність, та завзятість, про яку говорив наш любий Ілліч. Жінка посіла місце в роботі поряд з чоловіком. На подив скептиків, трактор послушний жіночий, ніжнійш ніж чоловіча, але впевненій, рішучій руці, якою керує воля радянської людини, глибоке усвідомлення своїх прав, можливостей і суспільної корисності своєї роботи. Цю чудесну перемогу любовно фіксує частушка:

Гей, у полі ялиночка,
А за лісом води.
Комсомолка Яриночка
Трактор в полі водить. (23, стор. 68).

*

На колгоспному лану
Трактор стерню ріже,
А на тракторі Катруся,
Як яблучко свіже*). (23, стор. 117).

*) Як уже вказувалось, у творчості народів СРСР спільна, єдина ідейна направленість, спільна тематика. Органічна близькість, спорідненість особливо яскраво виступають між творчістю російського та українського народів—кожна тема має свої відповідники. Деякі з них наводимо, починаючи з цієї сторінки, в примітках.

Широка дорога в поле,
В поле дует ветерок,
Трактористка—наша Паша,
На нєй—красенький платок! (16, стор. 399).

З теплим гумором розповідає частушка про надзвичайну вправність, спритність дівчини-трактористки, яка прекрасно володіє могутньою складною машиною:

Как за тракторным рулем
Сидит девка королем,
На словах задириста,
Больно бригадирста! (16, стор. 399).

В наших умовах лише як дивацтво може розглядатись погляд на жінку як на людину з обмеженими порівняно до чоловіка здібностями і можливостями. На шкідливість цих пережитків у свідомості людей ще в 1933 році вказував товариш Сталін:

«Я знаю,—відзначав товариш Сталін,—что многие из вас недооценивают женщин и даже посмеиваются над ними. Но это ошибка, товарищи, серьезная ошибка. Дело тут не только в том, что женщины составляют половину населения. Дело прежде всего в том, что колхозное движение выдвинуло на руководящие должности целый ряд замечательных и способных женщин. Посмотрите на съезд, на его состав,—и вы увидите, что женщины давно уже продвинулись из отсталых в передовые. Женщины в колхозах—большая сила. Держать эту силу под спудом, значит допустить преступление. Наша обязанность состоит в том, чтобы выдвигать вперед женщин в колхозах и пустить эту силу в дело». (8, стор. 419—420).

Настанови вождя, його мудрі слова стають дороговказом для нашого народу. Народна творчість з надзвичайною чутливістю підхоплює кожне сталінське слово, майстерно влітаючи його у прекрасні віночки народної пісні.

Ретельно повторює сталінські слова про жінку-колгоспницю колгоспна частушка:

Ой, минули ті часи,
Що в панів робила,
Тепер жінка у колгоспі—
Величезна сила. (23, стор. 128).

*

Чи ти чула, моя мамо,
Сталін про жінок сказав:
—Жінка сила є велика,—
І в закон так записав. (25, стор. 125).

*

Не хваліться, чоловіки,
Ви тепер собою—
Є в колгоспах і в сільрадах
Жінки головою! (23, стор. 129).

Те, що колись вважалось неймовірним, за радянських часів стало звичайним явищем, стало нормою життя радянських людей. Країною керують господарі її—трудящі, очолені передовим загоном робітничого класу—більшовицькою партією. Чесний трудівник від станка, з колгосп-

ного поля залучається до участі у керівництві державними справами. І рівні права серед усіх трудящих належать жінці.

У колгоспі я на полі
Була ланковою,
А тепер уже в сільралі
Стала головою. (23, стор. 129).

«Настоящее освобождение женщины,—писав В. І. Ленін,—настоящий коммунизм начнется только там и тогда, где и когда начнется массовая борьба (руководимая владеющим государственной властью пролетариатом) против этого мелкого домашнего хозяйства, или, вернее, *массовая перестройка* его в крупное социалистическое хозяйство». (6, стор. 343).

В нашій державі робиться все для розвантаження жінки від цілого ряду «обов'язків» по домашньому господарству. Надзвичайно велику користь приносять державні заходи щодо виховання дітей-дошкільників. Широка сітка спеціальних закладів—дитячих майданчиків, дитясел, дитсадків—дає жінкам можливість більше уваги приділяти громадським справам, громадській роботі, працювати нарівні з чоловіками.

Ой, спасибі тобі, Сталін,
За твою заботу:
Дітей в ясла віддала,
Сама—на роботу.
І працюю, і співаю,
Заботи не маю,
А як піду подивлюся—
Діти—мов у раю. (22, стор. 87).

Саме колгоспна праця, соціалістична система сільського господарства остаточно звільнила жінку від економічної залежності, зробила її рівноправною з чоловіком.

Ти не лайся, чоловіче,—
Тепер жінка каже;
Хто кого з нас прогодує,
Трудодень покаже! *) (23, стор. 129).

З вдячністю говорить про колгосп жінка, бо лише в ньому знайшла вона порятунок від економічного гніту, він відкрив для неї широкий, світлий шлях до кращого життя, дав їй невичерпні можливості до розгорнення різнобічної діяльності, по суті зробив її справжньою людиною.

У куркуля я служила,
Куркуль мене вимучив,
У колгосп робить вступила—
Колгосп мене виучив. (23, стор. 128).

Це значення колгоспного ладу для досягнення справжньої рівноправності жінки з чоловіком підкреслює товариш Сталін.

«Что касается самих колхозниц,—говорил товариш Сталін,—то они должны помнить о силе и значении колхозов для женщин, должны помнить, что только в колхозе имеют они возможность

*) — Ты не очень расходишь,—
Жена мужу говорит,—
Трудодни к концу покажут,
Кто кого будет кормить. (32, стор. 98).

стать на равную ногу с мужчиной. Без колхозов — неравенство, в колхозах—равенство прав. Пусть помнят об этом товарищи колхозницы и пусть они берегут колхозный строй, как зеницу ока» (8, стор. 420).

Народна творчість відбиває усвідомлення жінкою ваги й значення для себе соціалістичного ладу:

...Панських «гнізд» тепер немає—
Ми їх зруйнували,
А жінки з чоловіками
Рівноправні стали.
Мають право працювати,
Право відпочити,
Право вчитися у школах
І других учити,
Державою керувати
Наша жінка може,
Із Сталіним порадитись,
А він—допоможе. (19, стор. 40—41).

Рівноправність жінки, її матеріальна незалежність сприяють зміцненню радянської сім'ї; нема у нас трагедії так званої соціально нерівної пари. Юнак і дівчина керуються передусім спільністю інтересів і обов'язків щодо держави, а також власними почуттями кохання. Сумлінне виконання обов'язку перед державою, сприяння збагаченню і зміцненню радянської Батьківщини скріпляють дружні взаємини. Не багатством милого цікавиться дівчина, а його ставленням до колективної праці, до виконання свого обов'язку перед державою:

У колгоспі ми працюєм,
Милій, вдвох з тобою,
Ти, мій сокіл, бригадир,
А я—ланковою. (23, стор. 133).

*

Вже артільна молотарка
Вдарила по колосу,
А я свого мильського
Пізнаю по голосу. (23, стор. 130).

І не приданим нареченої заклопотаний юнак: він щасливий і задоволений з того, що його дівчина—ударниця, стахановка, що серед подруг своїх вона перед веде, показуючи зразки сумлінної роботи:

Моя мила комсомолка,
Ще й перша ударниця,
Трудоднів найбільше має,
Всі по ній рівняються. (23, стор. 133).

*

А мій милий чорнобривий
Пишається мною,
Бо в колгоспі я працюю
Та ще й ланковою. (23, стор. 133).

І з зневагою, з презирством ставиться дівчина до ледаря, висміює його у влучних, дотепних частушках, відхиляючи його залицяння:

Ой, що ранньою весною
Зацвіли усі сади...
Я з ударником гуляю,
А ти, ледар, не ходи! (23, стор. 134).

*

За ледаря не піду,
Бо я його не люблю,
Ледар хропе в бур'яні,
Не заробить трудовні*). (23, стор. 134).

За радянської влади зникли ті жахливі, нелюдські умови існування—матеріальні нестачі, невилазні злидні, які часто спричинялись до сімейних конфліктів і які так талановито зобразив у своїх новелах В. Стефанік (згадайте, наприклад, «Лесеву феїлію»). Рівноправність жінок і заможне життя сприяють справжньому розквітові кохання, а отже і укріпленню сім'ї. З цього приводу М. І. Калінін писав:

«Сімейна обстановка, відносини між дітьми й батьками так змінилися на краще, що ніякому порівнянню не піддаються—вони значно просунулись до соціалізму. У капіталістичному світі ці відносини черстві й егоїстичні, грубі й жорстокі, а у нас вони олюднилися в найкращому розумінні цього слова. Мабуть, що цьому багато сприяє рівноправність жінок» (11, стор. 28—29).

Вільна праця, рівність в правах, спільність інтересів громадських створили нову сім'ю, незнану ні в минулому, ні тепер в капіталістичних державах, де найсвятіші почуття людини опошлюються грошима, інтересами матеріальними насамперед. Жінка, яку колись переслідували «три тяжкіе доли», стала нині рівноправним і активним будівником свого і загальнолюдського щастя в СРСР. Про великі людські права жінки, що гарантуються й охороняються Сталінською Конституцією, розповідають безліч пісень.

Ой, з-за гори високої
Сокіл вилітає...
Жінка разом з чоловіком
Рівні права має.
Жінки наші—комбайвери,
Жінки—командири,
Жінки наші є пілоти,
Жінки—бригадири**). (19, стор. 37).

*) Разлюбила я Гаврила,
Полобила Федора,
Не хочу гулять с немилым,
Не люблю я лодыря. (32, стор. 99).

*

Разгильдяю нету места
В наших песнях боевых,
Я такому не невеста,
И такой мне не жених. (Там же).

**) Про дівчину-капітана співається в російській частушці:

Пароход идет по Волге
Под названием «Верочка»,
Капитаном парохода
Молодая девочка. (32, стор. 92).

Радянська сім'я—це сім'я будівників комунізму. За визначенням О. Ярославського, «сім'я в радянській державі—це сім'я, де і чоловік і жінка економічно рівноправні і здебільшого економічно один від одного не залежать. Це сім'я, яка цілком бере участь в цьому соціалістичному будівництві. Це нова сім'я!» (33).

Спільна праця для загального добра ще більше скріплює подружні зв'язки, споріднює людей. Про це можна почути в робітничій частушці.

Милый угляль добуває,
А я вагончики гоюю.
Міцно строім, укріпляем
Власть радянську свою.**) (22, стор. 151).

Про це саме співає колгоспне село:

Милый мені розказав,
Як він трактором орав,
А я йому розказала,
Як у ланці працювала. (23, стор. 106).

Пізнавши щастя вільної праці, переконавшись у перевазі колективного господарювання над індивідуальним, селянин славить піснею могутню силу колективу:

Ой, як весело на полі
Ше й на тракторі орать,
Жить в колгоспі мені гарно,
Так і хочеться співать! (23, стор. 108).

*

Життя наше розквітає,
Та й нема тут дива:
Живемо бо ми тепер
Дружнім колективом. (23, стор. 107).

Чітко і повно характеризує цю відмінність колективної праці від індивідуальної, одноосібної товариш Сталін:

«При старом строе крестьяне работали в одиночку, работали старыми дедовскими способами, старыми орудиями труда, работали на помещиков и капиталистов, на кулаков и спекулянтов, работали, живя впроголодь и обогащая других. При новом, колхозном строе крестьяне работают сообща, артельно, работают при помощи новых орудий — тракторов и сельхозмашин, работают на себя и на свои колхозы, живут без капиталистов и помещиков, без кулаков и спекулянтов, работают для того, чтобы изо дня в день улучшать свое материальное и культурное положение» (8, стор. 413).

Колективна праця
Любимою стала,
Бо її любити
Научив нас Сталін,— (23, стор. 93).

співає трудящий народ.

На прикладі соціалістичного будівництва в нашій країні цілком стверджується положення Маркса про те, що «теорія становиться матеріальною силою, як тільки вона овладає масами» (1, стор. 406).

*) Милый мой руду рубает,
А я вагончики гоюю.
Вместе строим, укрепляем
Власть советскую свою. (15, стор. 168).

Уважно прислухається народ до мудрого слова свого любимого вождя. Його вказівки, поради потрапляють на родючий ґрунт і дають чудесні плоди. З уст в уста передаються слова вождя, на них чутко відгукується народна пісня, частушка, приказка, прислів'я. Ось великий Сталін дбає, щоб зробити всі колгоспи більшовицькими, а колгоспників—заможними. І вже частушка передає сталінські слова, які є дорогою вказом на шляху до щастя:

Нам на нивах у мить кожну
Лозунг Сталіна світлив:
Щоб колгоспник був заможний
І більшовицький колектив. (23, стор. 95).

Шлях до заможного життя лежить через чесну, сумлінну працю, і частушка закликає всіх чесно працювати, щоб виконати завдання і вказівки товариша Сталіна:

Сталін нам усім сказав,
Щоб чесно робити,
То будемо тоді всі
Ми заможно жити. (23, стор. 95).

*

Обицяєм тобі, Сталін,
Чесно працювати,
І всі разом, як один,
За колгоспи дбати. (23, стор. 95).

Однією з характерних рис народної творчості трудящих СРСР є велика мобілізаційна, організуюча, виховавча сила творів: вони не лише фіксують, не лише розповідають про минуле—вони закликають до успішного будівництва прекрасного майбутнього, вони таврують ганьбою все, що заважає цьому будівництву, вони славлять все, що сприяє просуванню вперед по шляху до комунізму. Саме в цьому виявляється глибока партійність творчості радянських трудящих.

Більшовицька партія вчить соціалістичному ставленню до праці як до першої і неодмінної умови поступу вперед. Прикладом для трудівника є більшовик, який дає зразки соціалістичного ставлення до всякої роботи. Чесні трудівники, сумлінно виконуючи свій обов'язок перед колективом, перед державою, відчувають значимість свого скромного внеску до загальної справи трудящих і з гордістю вважають себе в душі комуністами-більшовиками:

Я в цю весну і в це літо
Став відомий тракторист,
Хоч не маю партбилета,
А в душі я комуніст. (23, стор. 116).

Основним героєм дня, героєм нашого радянського часу є чесний трудівник, який, керуючись безсмертною волею ВКП(б), впевнено, крок за кроком, йде вперед, вносячи свою частку у величну будову, ім'я якій—комунізм.

«Судьби народів и государств,—сказав товариш Сталін,—решаються теперь не только вождями, но прежде всего и главным образом миллионными массами трудящихся. Рабочие и крестьяне, без шума и треска строящие заводы и фабрики, шахты и железные до-

роги, колхозы и совхозы, создающие все блага жизни, кормящие и одевающие весь мир,—вот кто настоящие герои и творцы новой жизни» (8, стор. 422).

Виняткового значення в умовах нашої держави набуло питання продуктивності праці. В. І. Ленін так підкреслював всю важливість високої продуктивності праці в епоху соціалізму:

«Капитализм может быть окончательно побежден тем, что социализм создает новую, гораздо более высокую производительность труда» (6, стор. 342).

І. В. Сталін закликав трудящих нашої країни до опанування техніки. З ініціативи комсомолу розгорнулось всенародне соціалістичне змагання, в основі якого лежить радянський патріотизм. Звільнена від пут капіталу праця породжувала чудеса—охопленій ентузіазмом та ініціативою, окрилений успіхами своєї рідної радянської держави, осяяний невмирущими ідеями великих вождів Леніна і Сталіна, трудящий країни Рад став героєм праці.

Життя вносило значні і суттєві корективи у технічні норми праці, які виявились надто застарілими в умовах радянської дійсності, де соха замінена трактором, серп і ціп—комбайном, кайло—врубмашиною, де робітником керує свідомість загальнодержавної корисності його роботи.

Ми працюєм по-новому,
Новий метод знаєм,
Покинули старі норми,
Все вперед шагаєм! (24, стор. 87).

*

...В нас комбайни, агрегати
По комуністській землі,
Наче в морі кораблі,
Змінюються праці форми,
Перекрили ми всі норми...
Соха, ніп і серп віджили,
Заміняють їх машини,
Разом косять і молотять.
Хай земля нам більше родить! (23, стор. 121).

Гармонійність особистого з державним, покращання матеріального становища трудящих, відсутність експлуатації, висока техніка, якою опанував трудівник, дали неможливу при капіталізмі продуктивність праці. На весь світ прогрімали славі імена Стаханова, Бусигіна, Сметаніна, Кривоноса, Проїна, Виноградових, Демченко, Гнатенко, Ангеліної. Радянська Україна по праву пишається зачинателем патріотичного стахановського руху та численними його послідовниками.

Героїзм на трудовому фронті став масовим.

Передові люди соціалістичної праці оспівуються у піснях народів СРСР як герої, гідні наслідування. Імена їх стали дорогими і близькими на всій неосяжній території радянської Вітчизни. Вони стали гордістю трудящих всієї радянської держави, що породила таких героїв.

А найкраще з нас працює
Олексій Стаханов,
Бо життя квітуче дав
Наш любимий Сталін. (24, стор. 87).

*
Була колись моя мати
Поневолена рабіня,
А тепер я жінка вільна—
Стахановка-героїня. (24, стор. 95).

*
Я поклявся так робити,
Щоб зміцнити свій колгосп:
Як Стаханов, сіяю жито,
А косить, як Кривонос. (23, стор. 117).

*
Під вікном цвітуть вже квіти
Ще й пишная рожа...
Моя мила на Марію
Демченко похожа. *) (23, стор. 133).

Колгоспи, що домоглися найкращих показників і стали заможними, трудящі з гордістю називають *сталінськими*, як і сталінським називають найвищий урожай:

Наш колгосп тепер міцний,
Він тепер вже *сталінський*,
І поширився у ньому
Новий рух *стахановський*. (23, стор. 124).

Народна творчість величає ударну ширину працю, незмінно докладаючи до неї назву *стахановської*.

У колгоспі, на підприємстві, на транспорті,—всюди народ шанує передовиків праці—стахановців і ударників. Працювати по-ударному—значить зміцнювати свою радянську Батьківщину, зробити її непереможною, а життя перетворити на заможне, найщасливіше у світі. Так розуміють трудящі обов'язок і потребу працювати якнайкраще, найсумлінніше.

Вороги радянської влади всілякими підступними методами намагались шкодити, щоб зірвати соціалістичне будівництво.

Ворог довго намагався
Колективи зруйнувати,
На заводи пробирався
Будівництво нам зірвати. (30).

Колгоспна частушка гаряче закликає до рішучої боротьби з ворогом, який зазіхає на наше щастя:

Гей, ви, браття-бедняки,
Смело в бой трудовики,
Напирай со всех концов
На колхозных на врагов (30).

*
У колгоспах і радгоспах
Все іде до ладу.
Не дамо ми ворогам
На колхозных на врагов. (30).

*) Обязался так работать
На делянке наш колхоз:
Лес рубить, как сам Стаханов,
А возить, как Кривонос. (32, стор. 113).

*
Эх, настала же пора,
Золотое времечко,
Я такой же быть хочу,
Как Мария Демченко. (31, стор. 335).

Трудящі добре розуміють, що сумлінна праця є відчутним ударом по ворогові—адже праця зміцнює нашу країну, і тому пісня кличе до чесної праці:

Працювать сумлінно будем
Ворогам усім на злість,
Гасло Леніна між нами:
«Хто не робить, той не їсть». (30).

*
Наша сталінська праця
Коле очі ворогам,— (20, стор. 20).

співають героїчні трудівники вугільного Донбасу.

І на тракторі зорали
Більше тисячі гектар.
Гей, рішучий завдавали
Ворогам усім удар,— (20, стор. 55).

співають ударники колгоспних ланів.

Лише самовідданою наполегливою працею можна добитись звання більшовицького колгоспу, якому не страшні вороги; справжні більшовицькі колгоспи

Кулака загнали в гроб. (30).

Найвищою нагородою за чесну працю є сталінська подяка; заслужити таку високу честь—мрія кожного трудящого міста і села.

За мій чесний труд
Навіть Сталін знав
І на з'їзд мене
У Москву позвав,
Орден Леніна
В нагороду дав... *) (23, стор. 122).

«Мы должны,—говорил В. И. Ленин,—всякий труд, как бы он ни был грязен и труден, построить так, чтобы каждый рабочий и крестьянин смотрел на себя так: я—часть великой армии свободного труда и сумею сам построить свою жизнь без помещиков и капиталистов, сумею установить коммунистический порядок» (7, стор. 150).

За визначенням товариша Сталіна, праця в СРСР стала *справою честі, справою слави, справою доблесті і героїства*. Праця стала одним із основних мірил морального обличчя радянського громадянина, показником його відданості соціалістичній Батьківщині. Для працівників, які домоглися найвищих показників продуктивності праці, встановлено високе і почесне звання Героя Соціалістичної Праці. В жодній країні не

*) Прекрасною щодо цього є російська частушка:

Мой милой в Москву попал,
Ему руку Сталин жал.
Это значит: у милка—
Работающая рука. (16, стор. 442).

*
Скоро, скоро я поеду
Во Москву, во самый Кремль,—
Раньше три копны вязала,
А теперь вяжу по семь! (там же).

шанують так працю, не оточують такою зворушливою увагою просту людину-трудівника.

М. І. Калінін зазначив, що «любов до праці є одним з головних елементів комуністичної моралі» (11, стор. 217).

«У нас, в СРСР праця і в місті і на селі—від найпростішої до кваліфікованої—набрала глибокого змісту, одухотворилася великою ідеєю соціалізму, стала тим творчим началом, яке оновлює людей, виховує їх в дусі комуністичної моралі» (11, стор. 219).

Народ розкриває в своїй творчості усвідомлення нового змісту праці в соціалістичному суспільстві:

К жизни счастливой ведет
Нас товарищ Сталин.
Труд в стране нашей любимой
Стал почетом, славой!— (22, стор. 111).

так співає про працю робітниця горлівського заводу, так співають про працю в нашій країні всі трудящі міста і села.

Найважча праця ливарника, шахтаря максимально полегшується найпередовішою радянською технікою. І не з прокляттям, а з гордістю оповідає про свою роботу радянський шахтар.

В шахте уголь добывают
Гордость—не работа. (24, стор. 86).

*

Славен, славен труд шахтера
На вільній землі, землі!
Ой, да на вільній землі,
Гей, на сталінській землі! (20, стор. 17).

Радянські закони охороняють життя і здоров'я шахтаря, в його розпорядженні прекрасна техніка, що полегшує його важку працю, сама праця високо оплачується. Увага і піклування з боку партії і уряду, всенародна шана героям праці підкреслюють всю важливість для нашої Батьківщини успішної праці шахтаря. У відповідь на це шахтар перевиконує норми виробітку, прагне завоювати почесне звання *майстра вугілля*.

Вагонеток по пятнадцать
В зміну я давав раніше,
А тепер даю сто двадцять—
Стало жити веселіше. (24, стор. 86).

*

Мы стахановцы с тобой
И стараемся не зря,
В конце месяца заслужим
Имя мастера угля. (24, стор. 86).

Побудувати соціалізм, а далі—комунізм можуть лише вільні від експлуатації, політично свідомі, технічно грамотні, культурні будівники: «в стране безграмотной построить коммунистическое общество нельзя»—говорив Ленін (7, стор. 148). І з перших же днів встановлення радянської

влади більшовицька партія та уряд вжили ряд заходів до ліквідації важкої спадщини царської Росії—неписьменності. Трудящі одержали можливість ліквідувати віковичну темряву, в якій тримали їх панівні класи. За книжку засіли чоловіки і жінки, старі і діти.

Діти, молодець і діди
Радісні тепер завжди,
Працюють, вчать і співають,
Культурний рівень піднімають. (23, стор. 38—39).

*

Тітка Варка дуже рада,
Як і дякувати не зна—
При радянській лише владі
Стала грамотна вона *). (23, стор. 129).

Ця величезної ваги культурна революція дала нашій країні мільйони письменних, культурних будівників соціалізму. Щоб домогтись високої продуктивності праці, треба досконало володіти складною технікою. Товариш Сталін підкреслив необхідність опанування техніки різноманітних машин і станків. Щоб виконати цей наказ любимого вождя про найповніше використання всіх можливостей могутньої радянської техніки, передової науки, щоб успішно наслідувати чудесний приклад ініціатора стахановського руху і його перших продовжувачів, треба постійно і наполегливо вчитись.

Щоб добитись урожаю
Гарного, відмінного,
Треба досвід нам вивчати
Демченко Марії. (24, стор. 73).

*

Тепер ланка Маринина
За шістьсот змагається,
В день вивозять перегній,
Ввечері навчаються.
Всі ланкові Чутівщини
Беруть приклад із Марини,
Агротехніки учаться,
Щоб із нею порівняться. (23, стор. 123).

Трудящим міста і села надає велику допомогу найпередовіша у світі радянська наука, та наука, яка «не признает фетишей, не боятся поднять руку на отживающее, старое и чутко прислушивается к голосу опыта, практики» (8, стор. 502), наука, що «готова служить народу... не по принуждению, а добровольно, с охотой» (Сталін).

З допомогою мічурінського напрямку біологічної науки колгоспна земля перетворюється в квітучий сад. Виконання сталінських вказівок гарантує трудівників села від різних несподіванок стихії, дає можливість

*) Я в колхозе народилась,
И в колхозе моя мать.
Я в колхозе научилась
Книги Ленина читать. (31, стор. 316).

скеровувати сили природи у бажаний бік і досягти завчасу запланованих наслідків роботи.

Як сказав товариш Сталін,
Так воно й виходить:
Скільки ми захочемо,
Стільки земля й вродить. (23, стор. 95).

*

Агротехніку вчимо,
Зими ми не згаємо,
Урожай такий дамо,
За який змагаємось*). (24, стор. 112).

Могутнім господарем почуває себе на землі трудящий радянської країни. Міцна спілка науки з життям, теорії з практикою дає прекрасні результати, якими перед усім світом пишається радянський трудівник. Лише в умовах СРСР наука вірно служить інтересам працюючих. «Раньше,—писав В. І. Ленін,—весь человеческий ум, весь его гений творил только для того, чтобы дать одним все блага техники и культуры, а других лишити самого необходимого—просвещения и развития. Теперь же все чудеса техники, все завоевания культуры станут общенародным достоянием, и отныне никогда человеческий ум и гений не будут обращены в средства насилия, в средства эксплуатации» (5, стор. 225).

Піклування більшовицької партії про село, про обов'язкову освіту всіх трудящих, про зріст їх культурного рівня допомогли селянству вирватись з пут релігійного дурману. Не піп і церква стали порадиниками селянина, а агроном і школа, наука,—селянин переконався у могутності знань, в силі людської праці, керованої передовою більшовицькою наукою.

Без молебнів і забобонів
Краще жити стали,
В нас культура, в нас знання,
В нас великий Сталін. (26, стор. 112).

*

Всі ми славимо усюди
Життя любих нам вождів,
Що навчили хліб родити
Без молебнів і дощів**). (23, стор. 120).

«...Когда общество, взяв во владение всю совокупность средств производства и планомерно направив их, освободит, таким образом, себя и своих членов от рабства, в котором их держат до сих пор

*) Нынче засуха народу
Показать боится нос,
Из земли достанет воду
Электрический насос. (31, стор. 334).

**) Засевай поля без бога,
Бог на поле не при чем.
Наша верная подмога—
Большевистский агроном. (31, стор. 347).

*

Кто надеется на небо,
Тот останется без хлеба.
Мы науку уважаем,
Значит, будем с урожаем. (31, стор. 347).

ими же самими произведенные, но противостоящие им, в качестве непреодолимой внешней силы, средства производства, следовательно, когда человек будет не только предполагать, но и располагать,—лишь тогда исчезнет последняя чуждая сила, которая до сих пор еще отражается в религии, а вместе с тем исчезнет и само религиозное отражение...» (2, стор. 300).

Це геніальне передбачення Ф. Енгельса здійснилось в нашій країні. Загальна освіта всіх трудящих, висока соціалістична техніка у промисловості і сільському господарстві, електрифікація, піднесення культурного рівня всіх громадян СРСР,—все це сприяє ліквідації різниці між містом і селом, а також різниці між працею фізичною та розумовою.

Промислові підприємства будуються таким чином, щоб дати робітникам яконайбільше сонця, повітря. Біля робочих корпусів вирощуються сади і квіти, озеленяються цехи—самі робітники дбають про те, щоб праця їх і зовні виглядала красивою, як і прекрасною є вона за своїм глибоким внутрішнім змістом. Побудований власними руками індустріальний велетень—ХТЗ робітники у своїй пісні любовно називають

Славен-красен наш завод. (21, стор. 13).

Один із робітників ливарного цеху ХТЗ у створеній ним пісні розповідає про участь всіх народів СРСР у будівництві наших індустріальних велетнів, про невгасимий огонь соціалістичного змагання, про працю, яка супроводжується піснею волі. В іншій пісні будівники оспівують могутню перетворюючу силу більшовицької волі, яка змінює обличчя землі.

На степи, где не было ни звука,
Где случайно проходил народ,
Мы построили гигант всемирный,
Нашу гордость—тракторный завод. (24, стор. 104).

Робітники пишаються своїм красенем, бо не застарілий «Фордзон», а

По колхозам, фермам и совхозам
Всюду трактор марки ХТЗ. (24, стор. 104).

Гордістю за нашу могутню радянську Батьківщину, за радянську—найкращу у світі—марку відсвічують ці рядки. Про зрослу могутність, про індустріальну силу нашої країни свідчить також колгоспна пісня, що є виявом гарячого радянського патріотизму колгоспного селянства:

Тракторист орать не хочет
Старим трактором «Фордзон»,—
Наш завод своїх наробить,
Продамо ще й за кордон. (30).

Соціалістична праця згуртовує трудящих, зміцнює зв'язки міста з селом. Об'єднані величною ідеєю комунізму, трудящі міста і села подають зразки щирої братньої взаємодопомоги.

На заводи в нас робочий,
У колгоспі селянин,—
Скрізь у нас єдина спілка,
Скрізь укупі, як один. (24, стор. 129).

*

Мы из города бригада,
Заводские мастера,
Если сеvu помочь надо,
Мы починим трактора. (31, стор. 333).

Ще IX з'їзд ВКП(б) ухвалив постанову про трудове змагання, ідею якого В. І. Ленін пов'язував з справою побудови соціалістичного суспільства.

«Соціалізм не тільки не угадує змагання, а навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно широко, дійсно в масовому розмірі, втягнувши дійсно більшість трудящихся на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розвинути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочатий родник і які капиталізм м'яв, давил, душив тисячами і мільйонами.

Наша задача тепер, коли соціалістичне правління у влади, — організувати змагання» (5, стор. 158).

В 1929 році XVI партійна конференція звернулася до трудящих із закликом — організувати соціалістичне змагання в усіх галузях будівництва. «Змагання, пробуджуючи творчу енергію і ініціативу мас, повинно стати постійним методом залучення трудящихся в соціалістичне будівництво» (10, стор. 357).

На заклик більшовицької партії відгукнувся весь радянський народ. Почалося і набувало все могутнішого та ширшого розмаху трудове патріотичне змагання заводів, шахт, колгоспів і радгоспів, залізничного і водного транспорту, навчальних закладів і радянських установ. Соціалістичне змагання породжувало чудеса праці, рішуче ламало всякі кабінетні норми, внаслідок чого славетні Сталінські п'ятирічки виконувались за 4 роки. Своєю героїчною працею зміцнював трудівник рідну радянську Вітчизну.

Товариш Сталін підкреслює велику силу соціалістичного змагання, яке допомагає відсталім піднятися до рівня передових. Величний дух патріотизму лежить в основі нашого соціалістичного змагання. Свідомий радянський трудівник керується не особистими, а державними інтересами. Тому робітник допомагає залюбки своєму сусідові по станку, завод допомагає іншому заводу, колгосп — колгоспові, одна республіка — іншій братній республіці.

Дружба тесно нас зв'язала,
Мы любим друг друга.
На работе я отстала —
Помогла подруга. (22, стор. 110).

В протилежності капіталістичному суспільству, де особливого значення і узаконення набула людиноненависницька формула — «людина людині — вовк», у нас все глибшого змісту набуває творча співдружність між людьми, між всіма народами СРСР, які спільними силами, всією дружною сім'єю будують своє щастя — комунізм.

Прямим наслідком соціалістичної праці є новий побут радянських людей. Найявніші великі матеріальні цінності, достаток продуктів і промислових товарів створюють базу для культурного життя. На квартири робітника і колгоспника потрапляє піаніно, патефон, радіо. Неодмінним порадицею трудящого стала книга.

У колгоспі зажила
Так любо і мило,
А щоб було веселіше —
Патефон купила. (23, стор. 113).

*
В кутку стоїть етажерка,
На ній складено книжки... (23, стор. 109).

*
Гей, в колгоспі тепер
Так, немов у місті,
Всюди радіо говорить,
З Кремля чуєм вісті. (18, стор. 45).

Радіо міцно ввійшло у побут колгоспного села. Дотепна частушка з тонким гумором відображає, як своєрідно використовує дівчина радіо навіть для своїх «сердечних» справ — для зв'язку з милим.

Живи, милий, не горюй,
Цвіти, як та вишня,
Я по радіо тобі
Поцілунок вишлю *). (23, стор. 134).

За чесну свою працю колгоспники мають можливість придбати у місті предмети хатньої обстановки, купити мотоцикл, велосипед, найкоштовніший одяг.

Дзвоним ми у телефон
У саму столицю:
«Дайте краму дорогого!» —
Просьте молодичі. (23, стор. 111).

*
Тож тепер я у шовках —
В гарному убранні,
А ходила в ганчірках,
У свитині драпій. (22, стор. 142).

Невід'ємною частиною сільського побуту, одним із центрів культурного життя села став колгоспний клуб, який до спорудження спеціальних приміщень часто устатковувався у приміщенні колишньої церкви.

З церкви клуб ми зробили,
А замість усіх хрестів
Ми антену причепили,
Гучномовець заgrimів **). (26, стор. 110).

Одна з колгоспних пісень розгортає широку картину роботи клубу. В пісні цій прекрасно відображено те нове у побуті села, що приніс з собою колгоспний лад.

Ой, піду я, ой, піду
У клуб на дозвілля,
Буде тут, буде тут
Колгоспне весілля.

*) Эй, Ванюша, не балуй,
Знай свою дистанцію.
Ты получишь поцелуй
Через радиостанцию. (32, стр. 201).

**) Стал народ у нас не глуп,
Вместо церкви сделал клуб.
Закричал тогда сосед:
«Слава богу — бога нет!» (31, стр. 348).

Тут наука і розвага,
В клубі музика гримить,
Ото добре і весело
У колгоспі стало жити!

Трактористи, комбайнери,
Конюхи тут і шофери,
Новий одяг шелестить,
От в колгоспі добре жити!
Тут сміється наша доля,
Ой, настав щасливий час,
Оце ж ти, наш рідний Сталін,
Із біди визволив нас.

(23, стор. 103).

Нові, незнані в доколгоспному селі професії, новий одяг, нові розваги, новий побут, новий щасливий час—нове колгоспне село з його знатними трудівниками, про яке говорив у своїй звітній доповіді XVII з'їзду партії товариш Сталін:

«Еще больше изменился облик деревни. Старая деревня с ее церковью на самом видном месте, с ее лучшими домами урядника, попа, кулака на первом плане, с ее полуразваленными избами крестьян на заднем плане—начинает исчезать. На ее место выступает новая деревня с ее общественно-хозяйственными постройками, с ее клубами, радио, кино, школами, библиотеками и яслями, с ее тракторами, комбайнами, молотилками, автомобилями. Исчезли старые знатные фигуры кулака-эксплоататора, ростовщика-кровососа, купца-спекулянта, батюшки-урядника. Теперь знатными людьми являются деятели колхозов и совхозов, школ и клубов, старшие трактористы да комбайнеры, бригадиры по полеводству и животноводству, лучшие ударники и ударницы колхозных полей» (8, стор. 457—458).

Соціалістична система господарювання, новий радянський лад породили новий клас робітників, селян, нову інтелігенцію, вичерпуючу характеристику яким дав товариш Сталін у доповіді про проект Конституції. Сталінську характеристику, його батьківське слово підхоплює і розносить над оновленою землею народна пісня:

...Хай живе наш любий Сталін,—
Золоті його слова!
Золоті його слова
І діла чудові,—
Ми тепер не ті селяни,
А селяни нові.

(23, стор. 97).

Рабом вузької смужки землі чи неродючого горба був колись селянин. Господарем всієї країни, володарем колгоспних ланів широкополіх, героєм вільної праці є селянин радянський. І це становниче людини, вільної від експлуатації, людини, що успішно будує комунізм у вільній країні Рад, породжує у трудящого бажання у щирих словах пісні вилити свою велику людську радість, всьому світові розповісти про нове щасливе життя.

Автотракторна колонія
На оновленій землі,
Ой, як хочеться сказати,
Що жить весело мені!

(24, стор. 87).

співає бригадир тракторної бригади.

...В нас сонячні дні,
Із понад Дністров'я й до Чорного моря
У творчому гromі лунають пісні.
Куюм ми, куюмо і сила
Силенная рвется з грудей,—
Нам сталінська воля її надлила,
Міцних і здорових зростила людей.
Ми любим ковальську роботу,
І пісню барвисту свою несемо...
Спасибі вождеві за ширю турботу—
У шані й привіті тепер живемо,—

(20, стор. 28).

складає пісню подяки робітник-коваль.

І простір і час підкоряються волі більшовика, волі будівника комуністичного суспільства. Тверда віра у ще радісніше і краще комуністичне завтра лунає в народній пісні:

Трактори ідуть ланами,
Поле всюди наше.
Добре ми живем сьогодні,
Завтра буде краще! *)

(23, стор. 107).

Так співати, так заявити на весь світ може лише наша радянська людина, яка впевнена в щасті завтрашнього дня—цю глибоку віру вселяє марксистсько-ленінське вчення, керівництво більшовицької партії і її вождя.

Наша радянська країна—це країна сонця, радості, щастя, країна невичерпного всенародного творчого ентузіазму. Нелегка праця шахтаря і доменщика, слюсаря і тракториста, лісоруба і машиніста, але розуміння глибокого змісту соціалістичної праці, розуміння її великої мети робить працю легкою, приємною, перетворює її в справу честі, слави, доблесті і героїства. І тому від Камчатки до Карпат, від Північного океану і до Чорного моря радянська людина—господар безмежної своєї Батьківщини—славить піснею вільну працю; лунає ця пісня над містами і селами, степами і лісами, над морями і ріками, над садами і домнами, над горами і долинами.

Пой, страна моя родная,
В дружбе с песней труд живет.

(22, стор. 125).

*
Над домнами високими
Палають вогні,
Над домнами високими
Веселі пісні.

(18, стор. 39).

*
Міцна сила на заводі—
Праця з піснею іде.
Як же бути не міцною,
Коли Сталін нас веде?!

(22, стор. 26).

*) Всюду песня наша льется,
С ней и труд идет спорей.
Нынче весело живется,
Завтра будет веселей.

(32, стор. 46).

Як найоб'єктивніший свідок і найдорожчий документ відбиває у собі велич нашого часу народна пісня. Чудесною гармонією є творче життя нашого народу, життя, що само по собі як пісня лунає. І проста людина, колгоспник-чабан звертається до поетів із закликом оспівати славу наших днів —

Чи можна мовчати,
Мовчати, не хвалити?
Поети, співайте!
Хай слава дзвенить! (17, стор. 25).

Пісню слави, хвалу життю і героям праці складають передусім широкі трудящі маси, робітничі і колгоспні поети, складає народ, цей—за виразом Горького—«первый по времени, красоте и гениальности творчества философ и поэт, создавший все великие поэмы» (12, стор. 26). Над вільною радянською землею

Лине пісня, скриплює колони
І дзвенить, дзвенить у кожен день,
Всіх бадьорить, кличе і полонить,
Повна творчих сталінських натхнень. (17, стор. 127).

*
Розляглось колгоспне поле,
Зеленіють ниви,
І шумить земля піснями
Про життя щасливе. (17, стор. 219).

До сяючих вершин комунізму веде трудящих більшовицька партія, веде великий Сталін—така наскрізна думка безлічі пісень.

Нас веде ВКП(б)
Все далі і далі,
Хай живе великий, мудрий,
Любий вождь наш Сталін! (23, стор. 97).

*
День за днем країна наша
Все до кращого іде,
Вождь великий мудрий Сталін
Наш народ вперед веде. (23, стор. 93).

*
Ми із партією йдемо,
З нею переможемо,— (22, стор. 92).

з впевненістю і непохитною вірою заявляють трудящі радянської країни.

Щиру, сердечну, глибоку подяку рідній партії і Сталіну за щасливе вільне життя висловлює трудівник у своїх простих, але сповнених гарячої любові і душевної теплоти піснях.

Слава ж, партіє, тобі
І Сталіну слава,
Що Радянська Україна
Та квітуча стала! (18, стор. 33).

*
Спасибі партії за щастя,
За ці щасливі наші дні.
Життя в нас горде і прекрасне,
Величні й радісні пісні. (22, стор. 71).

*
Слово Сталін—наше серце,
Сталін—промені ясні.
За життя своє щасливе
Щиро дякуєм тобі. (17, стор. 244).

*
Пісню про Сталіна
Починаєм день,
Кращих ми не знаємо
На землі пісень. (17, стор. 17).

«Слово Сталіна між нами», — співає весь наш радянський народ. Великий вождь по-батьківському вчить, підбадьорює, заохочує, запалює на все нові подвиги в ім'я радянської Вітчизни, кличе до невпинного руху вперед у комуністичне майбутнє. І тому так багато складено народом пісень про Сталіна, пісень, породжених великим люблячим серцем вдячної народної душі.

Про Сталіна, друзі, ці хвилі пісень,
Про того, хто радість народам несе,
Хто кращі на світі закони нам дав;
Про славу, і честь і героїство труда,
Про того, хто любий та рідний такий,
І слава його не померкне віки.
Щасливі, в піснях прославляють тебе
Туркмен, українець, казах і узбек. (17, стор. 49).

ЦИТОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения, т. I, ГИЗ, 1928.
2. Фридрих Энгельс. Анти-Дюринг. ОГИЗ, 1948 г.
3. Ф. Энгельс. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека. ОГИЗ, Госполитиздат, 1948.
4. В. И. Ленин. Сочинения, издание четвертое, т. 17.
5. В. И. Ленин. Сочинения, издание третье, т. XXII.
6. В. И. Ленин. Сочинения, издание третье, т. XXIV.
7. В. И. Ленин, И. В. Сталин. О молодежи, Партиздат ЦК ВКП(б), 1935.
8. Сталин. Вопросы ленинизма, Изд. 11, ОГИЗ, 1947.
9. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс ОГИЗ, Госполитиздат, 1945.
10. ВКП(б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Часть II, изд. 6, ОГИЗ, Госполитиздат, 1941 г.
11. М. І. Калінін. Про комуністичне виховання. Вибрані промови та статті. Київ, 1948.
12. М. Горький. Литературно-критические статьи. Москва, 1937.
13. Н. А. Некрасов. Избранные сочинения, ОГИЗ, 1947.
14. Василь Стефаник. Вибрані твори. Укрдержвидав, 1945.
15. Ю. Самарин. Песни уральских рабочих. «Литературный критик». Книга десятая, 1935 г.
16. «Творчество народов СССР». Издание редакции «Правды», 1937.
17. «Закон нам дал великий Сталин». Вид. ЦК ЛКСМУ, «Молодий більшовик», 1938 р.
18. «Солнце з Кремля». Народні пісні про Конституцію. Держлітвидав, Київ, 1938.
19. «Права великі тепер ми маєм». Держлітвидав, Київ, 1939 р.
20. «Стахановці-орденоносці квітучої соціалістичної України». Вид. «Мистецтво», 1938 р.
21. «Ой, чого ти, земле, молодіти стала». Альманах соціалістичної Харківщини. Держлітвидав, Київ, 1938 р.
22. «Народні пісні про радянську жінку». Видавництво АН УРСР, 1938.
23. «Український фольклор». Книга друга, 1937.
24. «Український фольклор». Книга третя, 1938.
25. «Український фольклор». Книга четверта, 1938.
26. «Український фольклор». Книга п'ята-шоста, 1938.
27. «Українські народні пісні». Укрдержвидав, 1946.
28. Народна лірика. Бібліотека поета. Вид. «Радянський письменник», Київ, 1941.
29. Думи та історичні пісні. Бібліотека поета. Вид. «Радянський письменник», Київ, 1941.
30. Матеріали Відділу рукописних фондів ІМФЕ АН УРСР, папка № 6 («Колгоспне будівництво»).
31. Фольклор Чкаловской области. Чкаловское издательство, 1940.
32. Частушки Ярославской области. Ярославское областное издательство, 1940.
33. Газета «Правда» від 28/IX 1940 р.
34. Газета «Радянська Україна» від 18/XI 1948 р.
35. Народные южнорусские песни. Издание Амвросія Метлинського, Київ, 1854.
36. «Основа». Южно-русский литературно-учебный вестник. 1862, лютий, С.-Петербург.
37. «Основа». Южно-русский литературно-учебный вестник. 1862, квітень, С.-Петербург.
38. М. Драгоманов. Нові українські пісні про громадські справи. Видання друге. Київ, 1918.
39. «Древняя и новая Россия». Исторический иллюстрированный ежемесячный сборник. 1879. Год V, том II, С.-Петербург.
40. Piesni ludu ruskiego w Gaiicyi zebrał Zegota Pauli. Tom drugi. Lwów. 1840.

Доцент *И. И. ЦУКЕРМАН*,
кандидат филологических наук

О РОМАНЕ В. АЖАЕВА „ДАЛЕКО ОТ МОСКВЫ“

I.

Идейную сущность творческого метода советской литературы составляет коммунистическое мировоззрение, большевистская партийность, открывшая искусству новые пути исследования и художественного воплощения явлений жизни.

Большевистская партийность требует от художника изображения действительности в ее исторической конкретности и в процессе беспредрывной борьбы нового со старым, в процессе восходящего развития. Следуя принципу большевистской партийности, художник показывает величие советского человека, раскрывает его высокие идейные и моральные качества и беспощадно разоблачает врагов советского народа.

Эти требования не могут быть выполнены, если писатель ограничится сферой узко личного, если он будет раскрывать духовный мир своих героев в отрыве от их труда и общественной деятельности. «Жизнь есть деяние» — в этой горьковской формуле выражено важнейшее качество советского человека — строителя новой жизни, борца за победу коммунизма. Воплощая характер советского человека, писатель обязан видеть и показывать, что советских людей отличает единство личных и общественных интересов, слияние личного с общественным, при котором государственные интересы становятся кровными, родными.

«Духовный облик советских людей виден, прежде всего, в сознательном отношении к своему труду, как к делу общественной важности и как к святой обязанности перед советским государством» (В. М. Молотов) (2).

Воплощение облика человека—творца, изображение человека в труде, в преобразующей мир деятельности составляет великую историческую миссию советской литературы, коренным образом отличает ее от литературы буржуазной. Горький считал своей заслугой как художника то, что первый понял величайшее значение труда—труда, обозначающего все ценнейшее, все прекрасное, все великое в этом мире. Вслед за основоположником социалистической литературы такое понимание труда являло миру другие лучшие ее представители, открывая тем самым новую страницу в развитии мировой литературы.

Впервые в истории революционное творчество народных масс, организованное движение масс показано советской литературой как главная движущая сила исторического процесса, преобразующая действитель-

ность. Советское искусство становится благодаря этому искусством большого общественного содержания, глубоко демократичным, активно вторгающимся в жизнь, оно стремится к созданию монументальных произведений, больших художественных обобщений, широких полотен. Художников социалистического реализма привлекают исторические процессы во всей их сложности, в то время как буржуазное современное искусство боится широких обобщений, страшится света и правды.

Воссоздавая облик советского человека—труженика и творца, наша литература естественно приходит к теме партии. Все лучшее в советском человеке выковано, возвращено партией Ленина—Сталина. Большевицкая партия—творец нового человека. Нет такой стороны в жизни нашего социалистического государства, в созидательной деятельности советского народа, которая не связана с борьбой большевицкой партии, с ее направляющим руководством.

Неудачное решение темы партии означает неудачу в раскрытии творческой деятельности советских людей. Изображение же большевиков вне труда, в отрыве от борьбы и созидания, неизбежно приводит к идейному срыву, влечет за собой политический провал писателя. Интересно в этом смысле замечание А. Фадеева по поводу романа «Молодая гвардия»:

«В романе есть и тот недостаток, что я плохо изобразил большевиков в работе... Они в моем произведении только декларируют хорошие вещи, а как деятели проваливаются» (13).

Стоит вспомнить, помимо «Молодой гвардии», поучительную неудачу К. Симонова в повести «Дым отечества», герой которой Бассаргин рассуждает по поводу патриотизма, резонерствует, но не действует,— что приводит к ложному звучанию произведения в целом, недостатки книги П. Вершигоры «Люди с чистой совестью», наконец, неудачу драматурга А. Софронова в пьесе «Карьера Бекетова», положительные герои которой бездеятельны, пассивны.

В лучших произведениях советской литературы тема партии органически сливается с изображением исторического творчества народа, с героическими деяниями советского человека.

Эта особенность отличает такие произведения, как «Далеко от Москвы» В. Ажаева, «Сталь и шлак» В. Попова, «Кавалер Золотой Звезды» С. Бабаевского, «Весна в Сакене» Г. Гулиа и ряд других.

Новаторское значение произведений советской литературы определяется правильностью решения названных двух задач, или вернее двух составных частей одной задачи—темы партии и изображения советского человека в труде, в творческом деянии. Литература восстановительного периода—первых лет советской власти—реализуют эту задачу, показывая приобщение широких масс народа к революции и социалистическому строительству, раскрывая руководящую роль партии в этом процессе. Переделка сознания людей происходит в ходе революционной борьбы и созидательного труда.

Вспомним сцену из романа Ф. Гладкова «Цемент», в которой секретарь окружкома Жидкий говорит Глебу Чумалову:

— Ты, товарищ Чумалов, назначен секретарем вашей заводской ячейки. Она дезорганизована. Мешочники и спекулянты. Все помещались на козах и зажигалках. Идет открытое разграбление завода. Ты, вероятно, уже в курсе дела. Укрепи ее на военную ногу.

Глеб Чумалов отвечает:

— Будем говорить прямо, товарищи. Вы хотите взять за горло рабочих и разогнать коз? А где производство? Вы требуете крепкой организации. А где у вас для этого предпосылки? Дайте лозунг о пуске завода—и все пойдет, как по маслу. А без этого рабочие будут не рабочие, а свинопасы... Какой вы идеей его (рабочего) взволновали, чтобы он был не шкурник, а сознательный пролетарий... Нельзя подходить к работе без высокой конкретной цели... (7).

Этой высокой конкретной целью было в те годы восстановление народного хозяйства.

В годы сталинских пятилеток предметом исследования для литературы становятся великие перемены в характере современника, рожденные победой социализма, воспитанные в нем партией, сложившиеся в труде на благо отчизны. Литература показывает огромную преобразующую силу советского строя, формирование нового человека в процессе социалистического труда, воспитание новых мыслей, качеств, привычек, решающую роль большевиков в переделке людей. Каждый по-своему решают эти вопросы: В. Катаев во «Время, вперед», Я. Ильин в «Большом конвейере», Ю. Крымов в «Танкере Дербент».

Своеобразие нового, современного этапа советской литературы—в том, что она показывает счастье свободного творческого труда, уже ставшего для передовых советских людей привычкой, обязательным условием их жизни, выявляет социалистическую сущность труда в нашем обществе, раскрывает индивидуальность советского человека в его отношении к труду, к коллективу. Большевик выступает со страниц литературы как человек, показывающий пример коммунистического отношения к труду, служащий образцом героической работы на благо Родины.

Современная советская литература в лучших своих произведениях показывает черты коммунизма в сознании людей, в социалистической экономике и быту.

Изображение зримых черт коммунизма в нашем социалистическом обществе составляет главную новаторскую сущность лучших художественных произведений последних лет.

Видное место среди них принадлежит роману молодого писателя Василия Ажаева «Далеко от Москвы».

2.

Лучшие книги о Великой Отечественной войне живут сегодня полнокровной жизнью и перекликаются с завтрашним днем советского народа. Это произведения широкого исторического дыхания. О таких книгах, помогающих строить коммунизм, говорил товарищ Жданов в своем докладе о журналах «Звезда» и «Ленинград»: «Наш народ ждет, чтобы советские писатели осмыслили и обобщили громадный опыт, который народ приобрел в Великой Отечественной войне» (3, стр. 19).

Роман В. Ажаева, отвечая этому требованию народа и партии, осмысляет и обобщает громадный опыт героического труда советских людей и ставит его на службу интересам сегодняшнего дня. Роман раскрывает многие характерные черты военного периода, единство тыла и фронта, самоотверженный труд советских патриотов в тылу. Однако этим

далеко не исчерпывается его значение. Роман «Далеко от Москвы» отражает типичные черты советского общества в период перехода от социализма к коммунизму. Автор сумел, воспользовавшись рассказом о строительстве нефтепровода в дальневосточной тайге в годы войны, развернуть величественную картину роста и укрепления социалистических начал в нашем обществе, показать человека новой социалистической эпохи. Яркий свет большевистской идейности, которым освещено произведение В. Ажаева, позволил ему за всеми трудностями и лишениями военного времени разглядеть, как советские люди, напрягая все силы для победы, день и ночь трудясь для фронта, одновременно каждым усилием своего труда укрепляют счастливую действительность социализма, новые отношения, новые условия воспитания нашего советского человека.

Защищая Родину, мы продолжали строить коммунизм — в этой мысли книга В. Ажаева утверждает нас всем своим содержанием, всем строем и логикой развития образов. Это делает произведение остро современным, не только перекликающимся с сегодняшним днем, но и устремленным в будущее, в завтрашний день нашего народа. В этой его особенности наиболее полно проявляется верность писателя принципу большевистской партийности.

Укажем попутно, что существует иная, и безусловно неверная точка зрения на роман В. Ажаева. Г. Ленобль (9) видит главную заслугу автора в том, что конфликты романа типичны для военного времени. «Роман В. Ажаева, — пишет этот критик, — выгодно отличается тем, что в нем внимание автора устремлено на главное, на наиболее существенное, на то именно, о чем и следует в первую очередь говорить в художественном произведении, рисуя трудовые подвиги советских людей в период войны (подчеркнуто нами И. Ц.)... Он показывает, что война произвела целый ряд сдвигов в сознании людей, что она поставила перед ними целый ряд новых вопросов, выдвинула целый ряд новых задач, в результате чего возникло, естественно, множество новых коллизий. Эти-то коллизии... и составляют основу романа «Далеко от Москвы» (9, стр. 187). При этом Г. Леноблю кажется, что перечисленные им признаки как раз и обусловили многогранность изображения действительности, широту повествования, являющуюся, по его собственным словам, «одним из основных достоинств книги Ажаева».

Между тем, дело вовсе не в «новых коллизиях». Новые вопросы, новые задачи, выдвинутые войной, успешно решаются героями романа, всем трудовым коллективом, благодаря тем новым качествам, которые воспитаны в них советским общественным строем. Великая Отечественная война явилась историческим испытанием экономики, политики, морали социализма, — и социалистическое общество не только выдержало это испытание, но и окрепло в нем. Именно под таким углом зрения раскрывается смысл всех конфликтов, всех коллизий в романе «Далеко от Москвы».

В главе, где описано решающее столкновение двух концепций строительства нефтепровода, столкновение старого и нового руководства, Батманов говорит:

— Я себе уже задавал вопрос: есть ли проблема построения нефтепровода за один год — только проблема военного времени? Или трехлетний срок неверен вообще? По-моему, при всех обстоятельствах недо-

пустимо строить нефтепровод так долго... Здесь была ошибка, вытекающая из благодушия и безразличного отношения к темпам. Война помогла разобраться в этой ошибке. Война и прозорливость нашего правительства. Но я убежден: если бы Беридзе прислать сюда до войны, он и тогда перестроил бы проект на более скорые сроки. Вся практика социалистического строительства научила Беридзе торопиться (5).

Рассуждение же Г. Ленобля об особенных, специфических конфликтах, особенных, свойственных военному времени, коллизиях означает нечто совершенно другое, а именно, что темпы строительства и борьба за них героев романа ни для довоенной, ни для послевоенной действительности не являются жизненными. Г. Ленобль пытается втиснуть содержание романа в рамки старой формулы реализма: типические характеры в типических обстоятельствах. Но социалистический реализм требует показывать советских людей не только в зависимости от обстоятельств, но и как творцов истории.

Достоинство романа «Далеко от Москвы» в том, что это требование социалистического реализма, выражающее правду жизни, в нем соблюдено. Поступки советских людей — героев романа, — их самоотверженная работа в тылу определяются не столько обстоятельствами военного времени, сколько внутренней сущностью нового человека, воспитанного социалистическим обществом, человека, способного преодолевать любые трудности во имя Родины, во имя победы над врагом. Роман приобретает черты подлинного историзма, раскрывает глубокие закономерности, определяющие развитие нашего общества, поднимает читателя на вышку, с которой ему открывается многое самое существенное в нашей жизни.

3.

Новые качества советских людей, воспитанные в нем социализмом, и прежде всего — высокое сознание советского патриотизма — рождают героический труд, трудовое творчество. Одновременно происходит и другой процесс — труд, воздействуя на сознание людей, порождает новые высшие формы советского патриотизма и трудового новаторства.

В раскрытии этого взаимодействия как новой закономерности формирования советского человека состоит новаторское значение романа «Далеко от Москвы».

Привычку видеть в труде священный долг человека перед отчизной Ажаев показывает, как важнейшее нравственное качество своих героев.

— Мы установили главную истину, — говорит Алексей Ковшов, — у нас нет ничего важнее наших обязанностей перед Родиной. Труд ради нее и есть то, чем надо мерять каждого (5).

Это — основа новой социалистической морали, противоположная морали буржуазной, мещанской. На этой новой основе покоятся отношения между людьми советского общества, она определяет взаимоотношения героев романа. Место человека в коллективе, оценка его окружающими определяется пользой, которую он сознательно приносит обществу своим трудом на благо родины.

Бездеятельность и консервативная инертность прежнего руководства стройки влекут за собой не только деловые, производственные

последствия, но и отчужденность, неприязнь между ним и коллективом строителей. (Выразителем отношения массы к старому руководству является, в частности, Таня Васильченко, прибывающая в Новинск с трассы). Наоборот, твердая воля к победе Батманова и его помощников, их решимость выполнить задание правительства становятся главным источником быстро завоеванных ими любви и уважения со стороны коллектива.

В резко отрицательном свете предстает перед нами бывший главный инженер строительства Грубский.

Вызывает протест не только его проект, не только его метод работы, — читателю враждебен весь его облик рутинера и низкопоклонника. Между тем, писатель не выделяет в Грубском никаких отталкивающих чисто индивидуальных черт, — характеристика бывшего главного инженера исчерпывается изображением упорства в отстаивании своих идей, упорства по-своему честного, поскольку оно исходит не из личных целей. Тем не менее поражение Грубского оказывается не только деловым, но и моральным поражением. Капитуляция в труде, в деянии равносильна нравственному падению — к этому выводу приводит нас логика развития образа Грубского. Так в конкретной образной форме раскрывает Ажаев превращение труда, деятельности в высшую нравственность нашего общества, обнажая закономерную связь и взаимную зависимость между отношением человека к труду на благо Родины и его моральным обликом.

Эта отличительная черта советских людей эпохи победившего социализма проходит через весь роман, накладывая отпечаток на характеры героев и их взаимоотношения. Выразительно показана она в главе «Вот он, край света», повествующей о людях участка на проливе.

Устами сварщика Умары Магомета строители выносят суровый приговор бывшему начальнику участка Мерзлякову. Мерзляков не заботился о быте рабочих, не сумел установить нормальных отношений с подчиненными. Люди жили в невыносимо тяжелых условиях. Однако, счет, предъявленный коллективом никчемному руководителю, заключается не в этом. Главное: он, Мерзляков, отнял у людей возможность трудиться.

— Нехорошо, Мерзляков, худо совсем! — говорит Умара Магомет. — Думаешь, жалуемся, что холодно? Нет, можем простить тебя, что холодно. Голодно? Тоже простим... Но ты тряпка сделал нас. Сила лишил! Работа отнял! Стройка провалил! Это не простим тебя! (5).

Слова эти примечательны в том отношении, что в них раскрывается одно из величайших завоеваний нашего общества, один из ростков подлинного коммунизма — превращение труда в привычку, в органическую потребность человека — более существенную, более неотъемлемую, чем другие его потребности.

Можно привести немало других примеров образного раскрытия Ажаевым новых моральных критериев социалистического общества, его умения показать, что труд стал у нас мерилом достоинства человека, цены личности в глазах коллектива, общества.

Удача автора в решении этой подлинно новаторской задачи составляет одну из важнейших особенностей романа. Важно, что новый духовный облик советских людей раскрывается Ажаевым не только — и не столько — с помощью прямых публицистических высказываний, но, главным образом, в действиях, в поступках, в анализе психологии героев,

в их взаимоотношениях. Драматические конфликты, подобные конфликту Мерзлякова с коллективом, строятся на принципиально новой основе — таких конфликтов не знала и не могла знать старая литература, они не были типичны и для литературы советской, пока социализм не стал еще бытом советских людей, пока не утвердилась в нашем обществе коммунистическая нравственность. Источником этих новых конфликтов служит писателю сама жизнь. Исследуя новые нравственные качества людей социалистического общества, показывая, что мораль этого общества требует от человека прежде всего трудиться, писатель вместе с тем раскрывает и решающую роль социалистического труда в формировании морального облика людей. В этом смысле показателен духовный переворот, пережитый инженером Тополевым. Новое становление Тополева, перелом в его сознании выражается прежде всего в новом отношении к труду, к работе. Это, в свою очередь, приводит к полному духовному обновлению, к расцвету творческих сил старого инженера. «Его неудержимо влекло желание действовать, бороться, захватывала та полнота жизни, которую можно назвать счастьем» (5).

Социалистический труд, деяние как синоним полноты жизни, как источник счастья — в постановке этой темы роман Ажаева перекликается с другим выдающимся произведением советской литературы последних лет — романом П. Павленко «Счастье».

Ажаев, как и Павленко, прокладывая новые пути в литературе, показывает, что в труде реализуется во всей своей полноте духовный облик советского человека. Изображая непосредственно трудовую деятельность своих героев, кладя в основу романа конфликты, возникающие в труде, писатель проникает и в сферу личных переживаний, которые предстают перед нами в слиянии с трудом человека.

Эта особенность ажаевского метода изображения людей недостаточно понята и оценена критикой. Т. Трифонова в статье «Люди, идущие к коммунизму» подчеркивает неразрывную связь интеллектуальной жизни героев «Далеко от Москвы» с их производственной, общественной, политической жизнью. Однако, из рассуждений критика явствует, что эта связь понимается ею как сочетание двух самостоятельных начал, а не как одно целое.

«Труд является основным материалом романа, — указывает Т. Трифонова, — и писатель правильно понял особенность труда социалистического, как труда глубоко осознанного, неразрывно связанного с большой умственной жизнью каждого трудящегося человека. Люди в романе Ажаева много делают, и весь процесс их труда показан с наглядной выпуклостью. Но люди в этом романе и много думают, и много говорят о больших вопросах, волнующих советских людей» (12). В этом «но» кроется разделение труда людей и их патристическое сознание, их интеллектуальной жизни, разделение недопустимое, ибо для романа оно не характерно. Мысли и рассуждения его героев в огромном большинстве случаев, так же, как их глубоко личные переживания, органически вытекают из трудовой деятельности, в ней находят свое обоснование и, обратно, — воздействуют на труд, повышая деятельную активность героев. Там, где эта закономерность соблюдается, повествование достигает большой силы, правдивости и убедительности. В тех же случаях, когда личные переживания героев не связаны с их деятельностью или, еще хуже, вступают в противоречие с нею — они, как правило, выглядят нежизненными, надуманными.

Нам представляются искусственными, выпадающими из образной системы романа многие его семейные и любовные линии (Батманов и его жена, Ольга Родионова и ее муж Константин, Ковшов—Женя Козлова). Так, например, личная драма Батманова не получает у писателя никакой психологической мотивировки. Она не вяжется с той цельностью, монолитностью, которая отличает характер Батманова. Происхождение этой драмы случайно, несобоснованно. Скорее всего она представляет дань писателя старой и ложной литературной традиции, согласно которой образу большевика сопутствует ореол жертвенности, ущемленности в личной жизни. Нечего и говорить, что ложной теории «недоступности» личного счастья для большевика-руководителя не место в нашей литературе. Тот же Ажаев сумел показать это на примере семьи Залкинда.

Ложное впечатление производит история неудачного брака Ольги Родионовой. Рисуя Ольгу в труде, писатель раскрывает в ее характере черты передового советского человека, самоотверженного и сознательного члена коллектива. Но в истории ее отношений к мужу утрачиваются эти черты. Беда не в том, что возникает конфликт между личным и общественным в сознании Ольги, а в полной необоснованности этого конфликта. Автор не дает себе труда выяснить причины, по которым Ольга продолжает любить Константина. Любовь ее предстает перед нами как слепое, стихийное чувство,—и мы не можем верить в нее.

То же, примерно, следует сказать об отношениях Ковшова с Женей Козловой. Нельзя не заметить, что образ этой девушки лишен в романе той простоты и естественности, которая характерна для большеинства его героев. Думается, что образ Жени получился бледным и ходульным прежде всего потому, что и здесь Ажаев изменил своему принципу раскрытия характера в его отношении к труду, в его деятельности.

Последовательность в соблюдении этого принципа определила успех писателя в обрисовке большинства персонажей. Примененный Ажаевым принцип раскрытия в труде всех сторон человеческой личности заставляет нас притти к выводу, что труд в романе оказывается уже не столько темой повествования, сколько атмосферой, в которой живут герои. Это—свойство не одного только романа «Далеко от Москвы», в этом характернейшая черта большинства произведений советской литературы последних лет, раскрывающих духовный облик советского человека в труде. Эта черта все глубже проникает и в прозу, и в драматургию, и в поэзию—даже в такой ее жанр, как лирика. Совершенно справедливо в рецензии на стихи С. Щипачева критик В. Перцов указывает, что «тема труда—не индивидуальная тема того или иного поэта. Это, собственно, даже и не «тема» в узко литературном смысле, а вопрос мировоззрения, тот фокус, где собирается вся активность нашего человека, вдохновенно работающего во имя Родины и народа, чтобы жить полной жизнью, творчески-радостно и красиво» (11, стр. 288).

В. Ажаев нарисовал в романе «Далеко от Москвы» духовный облик советского человека эпохи перехода от социализма к коммунизму, его патриотизм, благородные моральные качества, коммунистическое отношение к труду. Раскрытие этих черт, собственно, и составляет тему романа, совпадающую с магистральной темой советской литературы, с ее основной задачей.

Определение «производственный роман», часто прилагаемое к произведению Ажаева, не может исчерпать его значения. Тем более не укладывается эта книга в прокрустово ложе выдуманного Г. Леноблем «военно-индустриального» жанра (9).

Нам кажется, что продолжающее оставаться почти общепринятым выделение темы социалистического труда в советской литературе и разграничение ее с другими темами ныне уже становится искусственным и лишенным смысла.

Изображение человека в труде все более утверждается нашей литературой не как одна из ее тем, не как принадлежность одного какого-либо жанра, а как важнейшее условие правильного понимания характера нового советского человека, как главнейший путь к раскрытию его облика. В. Ажаев не только усвоил эту истину, но и претворил ее в художественных образах.

Герои «Далеко от Москвы» в труде выявляют себя, свое мировоззрение, свое отношение к обществу, свою индивидуальность. Решению этой задачи служит, с нашей точки зрения, и композиция романа, выражающая зависимость между сознанием людей и их трудом. Герои романа растут духовно вместе с продвижением вперед строительства, и одновременно их непрерывно растущее патриотическое сознание становится источником новых трудовых подвигов, ускоренных темпов строительства. Этим оправдывается использование процесса стройки в качестве стержня, главной движущей силы романа.

Наш вывод не снимает сделанных критиками справедливых обвинений в известной рыхлости, растянутости отдельных глав и т. д. Главное, однако, состоит в том, что композиционные принципы, как и метод обрисовки характеров, у Ажаева подчинены одной цели—раскрытию облика человека в труде, в деятельности.

Нам представляется неуместной и неправильной формулировка В. Ермилова, назвавшего роман Ажаева «поэтизированным производственным отчетом» (8). Производственный отчет есть рассказ о работе, как о технологическом процессе. Ажаев умеет—и это отмечалось многими—дать отчетливое представление о процессе труда, обнаруживая хорошее знание этого процесса. Однако не в этом поэзия романа, не в технологии смысл повествования. Именно потому, что писатель свободно оперирует технологическими понятиями, чувствуя себя хозяином материала, его зрение не задерживается на предметах, на вещах, проникая в души людей-тружеников. Мы читаем такой сугубо «производственный» эпизод, как рассказ о работе землекопа Зяткова с помощью изобретенной им особой лопаты, или рассказ о найденном шофером Маховым способе развозки труб «на себя»—и разве занимают и волнуют нас технические подробности в каждом из этих эпизодов? Нет, читатель выносит из них прежде всего отчетливое представление о Зяткове, о шофере Махове,—о людях.

Вопрос о месте техники в художественном произведении, посвященном людям труда, неоднократно дебатировался, особенно в связи с анализом очерковой литературы. Много справедливых упреков было высказано по адресу писателей, злоупотребляющих описанием техники и технологии в ущерб изображению человека. Однако, нельзя согласиться с утверждением некоторых критиков, что перенесение технологических процессов на страницы художественной прозы вообще недопус-

тимо. Следует помнить известное указание Ленина о том, что, не понимая дел, нельзя понять и людей иначе, как внешне. Прав, на наш взгляд, главный инженер московского завода «Красный пролетарий» Г. Гавриченко, который писал в статье, опубликованной «Литературной газетой»:

«Конечно, технология методов... рабочих — это еще не тема для писателя. Скорее это предмет исследования ученого. Но писателю необходимо знать существо дела, потому что только в этом может он обнаружить ключ к психологии людей, применяющих новые методы, к их характерам, к привычкам, к отношениям с другими людьми» (6).

Эта глубоко верная мысль помогает раскрыть существо писательского метода Ажаева. Дело служит ему ключом к психологии людей, совершающих его, в этом смысле всех технологических описаний в романе. В качестве ключа к характерам людей эти описания необходимы, но они не играют самостоятельной, самодовлеющей роли. Анализ романа «Далеко от Москвы» убедительно доказывает, насколько важно и необходимо для писателя отчетливое знание материала, того, чем живут изображаемые им люди, вплоть до подробностей их профессии. И это знание составляет важную отличительную черту писательского мастерства В. Ажаева.

Умение автора пользоваться изображением процесса труда, как ключом к психологии людей, пожалуй, наиболее ярко сказывается в обрисовке коллектива, в показе массы и отдельных ее представителей. Умара Магомет, шофер Сморгачев, тракторист Силин, землекоп Зятков, шофер Махов и многие другие строители прочно входят в наше сознание, как живые, полнокровные образы. Между тем, рисуя их, писатель ограничивается изображением непосредственно трудовой деятельности, не прибегая к психологическому анализу, почти не заглядывая во внутренний мир каждого из этих людей. Таким же путем создается облик массы в целом, лицо трудового коллектива.

В докладе на I Всесоюзном съезде писателей Горький, формулируя основные положения эстетики социалистического реализма, говорил:

«Основным героем наших книг мы должны избрать труд, т. е. человека, организуемого процессами труда... человека, в свою очередь организующего труд более легким, продуктивным, возводя его на степень искусства. Мы должны выучиться понимать труд, как творчество» (4).

Анализ романа «Далеко от Москвы» показывает, что советской литературой сделано многое для достижения этих целей. Мы не ставили себе задачей разбор всего содержания романа Ажаева. Нас интересуют особенности творческого метода писателя, которые во многом характерны для современного этапа развития советской литературы. Период перехода от социализма к коммунизму, при котором труд для Родины стал органической потребностью советского человека, формой проявления всех его духовных качеств, выдвигает перед литературой новые требования и, прежде всего, требование научиться изображать человека в его главнейшем проявлении — в труде. Молодой писатель В. Ажаев сделал немалый вклад в решение этой задачи. Не менее ценным оказался его вклад в дело воплощения темы партии, как руководящей силы советского общества.

Товарищ Сталин указывал, что для большевистского стиля работы характерно сочетание русского революционного размаха с трезвой деловитостью. Во многих произведениях советской литературы преобладает стремление раскрыть прежде всего первую часть этой формулы. В «Счастье» П. Павленко, во многих других книгах перед нами возникает облик коммуниста, озаренный светом воинствующей идейности, вдохновляющий читателя беззаветной преданностью делу коммунизма. Для обрисовки его характера избираются обычно сложные коллизии, требующие наибольшего напряжения духовных сил героя. Гораздо меньше места отводится так называемым «будням» коммуниста-вожака, повседневной работе большевика-руководителя.

В этом смысле В. Ажаев говорит новое слово в нашей литературе. Трудно назвать другое произведение, в котором с такой глубиной, тщательностью и всесторонне были бы исследованы стиль, формы и методы большевистского руководства. Батманов, Залкинд и другие коммунисты показаны в их повседневной деятельности, в работе по воспитанию масс и по руководству грандиозной стройкой. Большевистское руководство у Ажаева раскрывается одновременно как искусство и как наука, в характерах коммунистов показывается и русский революционный размах, и трезвая деловитость, и вдохновение, и труд. Сталинская оценка большевистского стиля работы взята писателем во всем ее объеме и претворена в характерах людей, в конфликтах и ситуациях романа. Эта установка писателя совершенно закономерна. Она обусловлена его методом — показывать людей в труде, в творческой деятельности. Труд большевиков-руководителей, их деятельность по руководству коллективом строителей служит для писателя объектом художественного изображения. Благодаря этому значительно вырастает познавательное значение романа. Роман показывает не только, каким должен быть коммунист, но и как он поступает в конкретных обстоятельствах, складывающихся в жизни.

Писатель П. Павленко в одной из своих статей цитирует интересное высказывание крупного партийного работника: «Чем писать десятки скучных директив о том, как надо работать, я теперь одно говорю — читайте «Далеко от Москвы» и действуйте, как там сказано» (10).

Книга В. Ажаева стала настольной книгой советских людей, помогающей находить правильный ответ на вопросы партийной и хозяйственной работы. Об этом свидетельствуют материалы многочисленных читательских конференций, высказывания и письма читателей.

Последовательное изображение большевиков в работе приводит не только к расширению познавательной ценности романа. Оно обогащает образы коммунистов, делает их полнокровными, рельефными, выдвигает эти образы на первый план повествования. В. Ажаев сумел, благодаря своему своему методу, правильно отразить взаимоотношения большевиков-руководителей с коллективом, показать силу направляющего руководства партии, его решающую роль в трудовых успехах массы строителей, его благотворное воздействие на духовный рост людей.

Большевики, нарисованные Ажаевым, верят в морально-политическое единство народа, в силу социалистического соревнования, в могущество коллектива — и решают все возникающие перед ними задачи, приводя в действие эти силы, пользуясь ими как движущим началом развития.

«Люди ждут от нас умного и твердого руководства», — говорит Батманов (5). Наглядным доказательством справедливости этих слов служит уже упоминавшаяся нами глава «Вот он, край света» — о жизни строителей на проливе. Ажаев показывает здесь, как падают духом, деградируют люди, теряющие руководство, лишённые ясной цели.

В деятельности Батманова и его соратников мы находим множество примеров, свидетельствующих об отчётливом понимании ими своих задач, о хорошем знании коллектива и его особенностей.

При обсуждении вопроса о строительстве ледовой дороги через пролив один из героев предлагает — вести это строительство с двух сторон одновременно. Начальник участка Рогов высказывается против этого предложения. Но Батманов решительно настаивает на его принятии, и вот по каким соображениям: «Не понимаешь ты — это же соревнование!»

Здесь и в ряде других мест романа социалистическое соревнование выступает как родное, кровное дело рабочего коллектива. Писатель раскрывает его значение, как коммунистического метода строительства, памятуя слова товарища Сталина о том, что «...массы рабочих считают дело соревнования своим собственным, родным делом». (*Курсив подлинника. И. Ц.*) (1).

Много внимания уделяет автор раскрытию роли критики и самокритики в жизни советского общества. Батманов, Залкинд и другие герои сознательно пользуются этим могущественным оружием нашей партии, применяя его в интересах большевистского воспитания людей. Ажаев показал это в главе, описывающей партийную конференцию, в проводимых Залкиндом и Батмановым совещаниях, в эпизодах, рисующих взаимоотношения между руководством и рядовыми участниками стройки.

Стиль и методы большевистского руководства раскрываются в романе в полном соответствии с характером социалистического общества. Морально-политическое единство нашего народа, роль критики и самокритики, как новой закономерности развития, социалистическое соревнование, как выражение революционной самокритики масс — все эти начала определяют собою деятельность большевиков — героев романа.

Нарисовав их в труде, в непрерывной работе по руководству массами, Ажаев показал новые требования, выдвинутые перед партийными руководителями жизнью, движением нашего общества к коммунизму. Искусство руководства в новых условиях предполагает высокий уровень теоретических знаний и общей культуры в людях, которым доверено возглавлять коллектив, знание законов общественного развития и умение ими пользоваться. Этими качествами обладают большевики — герои романа «Далеко от Москвы». Новое поколение коммунистов, выросшее в условиях советского строя, Ажаев показал во весь рост. Он сумел это сделать прежде всего потому, что в поле его зрения, как художника, непрерывно была работа большевиков-руководителей, их многогранная деятельность, их взаимоотношения с массой, с коллективом.

Таким образом, метод изображения человека в труде, в преобразующей деятельности и здесь принес свои богатые плоды.

Рассмотренные нами особенности романа «Далеко от Москвы» открывают важнейшую черту литературы социалистического реализма. Советские художники находят источник прекрасного в самой гуще общественной жизни, в труде человека, в профессии труженика со всеми ее подробностями. В этом — одно из краеугольных положений нашей социалистической эстетики, отличающих ее от эстетики критического реализма.

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. И. В. Сталин. Сочинения, т. XII. Стр. 111.
2. В. М. Молотов. — 30-я годовщина Великой Октябрьской социалистической революции, «Правда» 7-XI, 1947 год.
3. А. А. Жданов. — Доклад о журналах «Звезда» и «Ленинград». Госполитиздат, 1946.
4. М. Горький. — Доклад на I Всесоюзном съезде советских писателей. Госполитиздат, 1934 год.
5. В. Ажаев. — «Далеко от Москвы». Новый Мир, 1948 г., кн. 7, 8, 9.
6. Г. Ганиченко. — О ненаписанной статье. «Литературная газета», 1948, № 54.
7. Ф. Гладков. — Цемент. Гослитиздат, 1947 год.
8. В. Ермилов. — Прекрасное — это наша жизнь. Издательство «Правда», М., 1949.
9. Г. Ленибль. — Место в бою — журнал «Знамя», 1948, № 12.
10. П. Павленко. — Вдохновляющая сила. «Литературная газета», 1948, № 88.
11. В. Перцов. — Лирика С. Щипачева. «Новый мир», 1949, № 4.
12. Т. Трифонова. — Люди, идущие к коммунизму — журнал «Звезда», 1948, № 12.
13. А. Фадеев. — Показать человека в его труде. (Выступление на II съезде писателей Украины). «Литературная газета», 1948, № 100.

Доцент А. В. НЕДЗВІДСЬКИЙ,
кандидат філологічних наук

ШЕВЧЕНКО — ОСНОВОПОЛОЖНИК НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ*)

1. Два табори літератури

Шевченко ще був живий, коли 5 лютого 1861 року на сторінках петербурзької газети «Северная Пчела» з'явилося «Стихотворение крестьянина Рыбинского уезда Федора Смурова», кимось «сообщенное» редакції. Вірш Федора Смурова відгукався на тему, що на рубежі 50-60-х років була в центрі громадської уваги всієї тогочасної Росії. Це була тема очікуваної волі: «засветился свет на святой Руси, восходит солнышко лучезарное, исчезает тьма двухвековая». Але вся дальша розробка цієї теми ішла всупереч тому революційно-демократичному розв'язанню, яке знаходила вона і у Шевченка, і у очолюваних Чернишевським російських шестидесятників.

Вірнопідданицькими були всі сподівання Федора Смурова: «Мысли бог вложил императору, чтоб улучшить быт крепостных людей» — і вся напружена передреформенна обстановка малювалась ним у дусі цілковитого миру і взаєморозуміння між різними «сословиями» тогочасної Російської імперії. «А дворянство-то с полной радостью своему царю вдруг откликнулось. Комитеты вот все устроены, и начальники их работают. Дело важное и великое, дело барское и крестьянское, составляют план для життя-быття, к жизни будущей положения».

В той час, коли Шевченко гнівно й впевнено кидав свої важкі, як брила, заклики: «Добра не жди, не жди сподіваної волі, вона заснула: цар Микола її приспав», «крестьянин» Федір Смуров (чи той, хто водив його пером або й просто приставляв його підпис під цим написаним у псевдокольцовських тонах віршем!) твердив, що в уряді «из проектов всех лучший выберут, и который нам всем полезнее, и со всех сторон безобиднее, тот и божией скажут милостью, царской волею утверждается».

Шевченко знав тільки одну пораду і один заклик до сучасників: «треба миром, громадою обух сталить, та добре вигострить сокиру — та й заходиться вже будить» (5, стор. 284). Привид селянської революції, що жахала гнобителів, стояв у цих рядках. До вподоби ж правлячим колам царської Росії та казньонним редакторам був цілком протилежний, «довготерпеливий» заклик: «Я крестьянин сам, тож поме-

*) Доповідь на засіданні літературознавчої секції Одеського Будинку Вчених 7 березня 1947 року.

щичий, наряду с людом вместе радуясь. Ожидаем мы прав с терпением, с крепкой волею, упованием, что улучшить нас господа хотят, по желанию императора». Подякою поміщикам переповнював свій вірш Федір Смуrow не тільки за їхнє «уболювання» про увільнення селян з кріпацтва, але й за повсякденне «підкування» про селянина: «наши вы отцы-благодетели, неусыпно вы все заботились: как изба худа, вы нам строили, лошады ли падет, к барину идем, хлеба ли нерод, он же все дает, ваши как забыть добродетели». У своїому підлабузництві Федір Смуrow доходив до того, що твердив навіть, ніби селяни народились і годуються на панській землі і прохав не залишати їх і далі своїм підкуванням, поки селяни призвичаюватимуться до нового життя: «мы за то за вас, как попржеңному, со усердием все помолимся. Дай нам, господа, всем согласно жить, в бога веровать и царя любить» (16).

На рубежі 50-60-х років Росія гостро відчувала загрозу селянської революції, що повинна була нищівно вдарити по дворянсько-поміщицькому ладові. Селянство виразно заявляло про свої соціальні прагнення, що зводились до знищення поміщицьких латифундій, а з ними— всіх кабальних прийомів визиску, отже, до поширення вільного селянського землеволодіння. Цей революційний шлях був абсолютно несприйнятний для власників поміщицьких латифундій. Панство було зацікавлене в тому, щоб неминучий буржуазний розвиток країни пішов еволюційним, реформістським шляхом, мажимально зберігши і поміщицькі прибутки, і поміщицькі прийоми експлуатації.

Вперта класова боротьба між прихильниками революційного і реформістського шляхів розвитку Росії відбилась в усій літературі бурхливої доби 60-х років. Перед лицем наростання революційної загрози вірш Смуrowа з його проповіддю класового, сословного миру був одним лише із численних проявів прагнень лібералів затушувати кричущі протиріччя тогочасного суспільства, створити ілюзію порозуміння між тими, хто насправді був найзапеклішими антагоністами. «Лібералы 1860-х годов и Чернышевский суть представители двух исторических тенденций, двух исторических сил, которые с тех пор и вплоть до нашего время определяют исход борьбы за новую Россию»,—писав Ленін в статті «Крестьянская реформа и пролетарски-крестьянская революция» (2).

Поява Шевченка в українській літературі, як і зростання революційно-демократичних сил в російській літературі пруднавали всупереч установленим нормам дворянсько-поміщицького письменства. Не знаючи «нічого святого на землі», повстаючи проти царів «земних та небесних», мріючи про те, щоби подержати в руках «святопомазанну чуприну», Шевченко сповнив усю свою творчість негасимою ненавистю до визискувачів і пристрасною жадобою волі. Епохальність Шевченкової поезії відчули навіть такі сучасники, що не завжди могли збагнути всю її революційну спрямованість:

Двадцать літ прожив я в бурсі,
Та й не прийшло тоді в догад,
Що наша кобза в Петенбурсі
Колись-то буде грати в лад.
Тепера ж як в мое віконце
Пісень знакомих з п'ять прийшло,—
Мені здалося—наче сонце
Посеред ночі ізійшло—

писав забутий тепер поет середини ХІХ сторіччя Ст. Вас. Александров (17) про те вражіння, яке справила поява першої—ще тоненької—книжки Шевченкових поезій 1840 року.

Сила і значення Шевченка в українській літературі та громадсько-політичному житті зростали з кожним роком. В очах прогресивних своїх сучасників Шевченко був першою людиною в українській літературі. Все гострішою і непримиреннішою ставала Шевченкова ненависть до гнобителів, критика поетом самодержавно-поміщицького ладу.

Правлячі кола царської Росії збагнули революційну спрямованість Шевченкової творчості і не тільки цькували поета за його життя, але й забороняли його твори по смерті, переслідували тих, хто виявляв шанобу до великого народного поета. Наступ реакції виявляється настільки сильним, що репресії за шанування Шевченка зазнають навіть помірковані ліберали, далекі від революційно-дійового сприйняття Тарасової творчості. Етнограф П. Чубинський писав у листі до Я. П. Полонського від 11 червня 1863 року (ці рядки публікуємо вперше):

«Меня сослали: 1) за посещение могилы Шевченко в количестве 20 особ. Я действительно посещал могилу Шевченко 13-го июня 1862 г., но нас было всего пять человек и мы сказали наши имена квартальному надзирателю Г. Канева по его требованию и он их записал. Но что же преступного в посещении могилы нашего дорогого поэта? Его прах позволил перевезти на родину г. Министр Внутренних Дел и мы с Петербурга провожали его со слезами и нас за то сочувствие не казнили. Между тем посетивший его могилу—преступник. Ведь не запрещали же этого, а что не запрещено—то позволено и ergo—каратъ за это нельзя» (19).

Царські реакціонери, шаленіючи, скеровували свій похід проти найреволюційніших елементів української літератури—і в першу чергу проти Шевченка, чия творчість вважалась особливо небезпечною через свою бунтарську настроєність. Прогресивна громадськість братніх народів добре розуміла це значення Шевченкової творчості в справі розбудження революційного духу всіх народів.

В дні шевченківського ювілею 1911 року редакція литовської газети «Woltis» телеграфувала з Вільни до Києва: «Приєднуємося душею до вшанування великого українського поета Т. Шевченка. Приймійте сердечний привіт українцям. Розкажіть своєму народові і могилі вашого бояна про наші почування. Хай Німань і Дніпр в різні течуть моря, та спільна нехай буде наша радість і горе. Нехай плескіт Німанових хвиль нагадає нам Дніпрові води. Дніпр нехай казку співає про Литву. Нехай живе, росте, ширить могутній дух великого Тараса. Редакція литовської газети «Woltis» (15).

Нове слово було сказано Шевченком в українській літературі. І сам Шевченко прекрасно відчував цілковиту протидієність свого розуміння завдань літератури тим поглядам, що були поширені серед його попередників. Вчорашній кріпак, представник найуярмленіших народних низів, що приніс із собою в літературу прекрасне знання їхнього життя, їхніх інтересів і потреб, відчувається у висловленнях Шевченка про літературу.

Напередодні свого арешту та заслання Шевченко готував нове видання «Кобзаря»—Шевченко, що на цей час був вже автором «Сна»

і «Кавказу»—творів, де вершин революційної ненависті досягла дожовтнева українська поезія. В передмові до цього нездійсненого видання, що лишалась довгі часи неопублікованою, Тарас Шевченко писав, роблячи виклик своїм дворянсько-поміщицьким сучасникам:

«Прочитали собі по складах «Енеїду» та потинялись коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е ні, братіки, прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять меж собою, шапок не скидаючи, або на дружному бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або в польського магнатства кайдани волочать, — то тойді і скажете, що «Енеїда» добра, а все таки сміховина...»

Шевченко висуває перед письменниками завдання глибокого засвоєння життя, реалістичного його відображення. «Щоб знать людей, — продовжує Шевченко, — то треба пожити з ними. А щоб їх списувать, то треба самому стать чоловіком, а не марнотрателем чорнила і паперу. Отойді пишіть і друкуйте, і труд ваш буде трудом чесним» (7).

Додержання самим Шевченком цих проголошених ним вимог до літератури дало йому можливість бути справді народним письменником. Тут—коріння народності всієї Шевченкової творчості, що була так високо оцінена Добролюбовим в його рецензії на «Кобзар» 1860 року. Навіть Кольцов, як підкреслював Добролюбов, не йде в порівняння з Шевченком, «потому что складом своих мыслей и даже своими стремлениями иногда удаляется от народа. У Шевченка, напротив, весь круг его дум и сочувствий находится в совершенном соответствии со смыслом и строем народной жизни. Он вышел из народа, жил с народом, а не только мыслью, но обстоятельствами жизни был с ним крепко и кровно связан» (8).

Не з чужих книжок та переказів пізнав Шевченко велике лихо поневоленого люду. З материнськими тужливими співами сприйняв він це гірке усвідомлення неволі, а в дідівських переказах про гайдамаччину дістає свідомство того, що народ вже знаходив у собі сили повставати проти гнобителів, хоч і не міг ще перемогти завершити цю боротьбу. Вирушив Шевченко у життя з цими невитравними вражіннями під'яреної юності, і далші зустрічі з поезією Пушкіна, з ідеями декабристів, з пропагандою петрашевців, з впливами світової революційної думки, бойова його співдружність на рубежі 50-60-х років з гуртком «Современника» тільки загартували все більше і більше Шевченкову ненависть до гнобителів.

Пристрасний бунтар і невгамовний протестант відчувається вже в Шевченкових романтичних зверненнях до героїчної старовини, завжди пройнятих дійовими закликами до боротьби сьогодні, зараз, в сорокові роки XIX сторіччя. Невипадково канівські поміщики після того, як Шевченка було поховано на Чернечій горі, сполохані селянськими розмовами, що то поховано не Шевченка, а свячені ножі, і Шевченко прийде в годину повстання роздавати їх народові, подались з петицією «по начальству» і посилались на небезпеку, яку являють якраз романтичні, ранні твори Шевченка — «Гайдамаки» і «Тарасова ніч». «Резко изображенные картины гайдамацкой резни, — писалось в петиції, — в наших сторонах, где народ и сам по сю пору сохраняет предания этих кровавых событий, крайне опасны для дворянства... ибо народ, видя в

них исключительно только изображение мести, резни, кровопролития, побуждается к тому, чтобы повторить эти дела, столь прославленные».

Годі було б чекати подібного ефекту від романтичних творів поетів «харківської школи», що безнадійно блукали серед могил у безкраїх степах, плачучи над промайнулою козацькою славою, не вмючи і не бажаючи поставити минуле на службу сучасному, як це робив Шевченко.

Шевченко перший зрозумів народність, як відбиття найзаповітніших дум і сподіванок народу, а не як оздоблення літературного твору етнографічними прикрасами. Найгостріший соціальний протест проти навколишньої дійсності, проти гніту і безправ'я вперше був внесений до української літератури Шевченком.

Найбільш сміливі твори Шевченкових попередників в українській літературі підносились тільки до критики окремих представників поміщицько-дворянського ладу. Шевченко перший в українській літературі розгорнув узагальнену критику всієї самодержавно-поліцейської системи. В поемі «Сон» він дав нищівне викриття внутрішньої визискувальної політики царату, в поемі «Кавказ» — зовнішньої, такої ж гнобительської політики. Ще про поезію Шевченка 40-х років підземний ліберал Костомаров казав, що вона прорвала якийсь підземний заклеп, запечатаний вже кілька сторіч: «и страшно, и сладко, и больно, и уповательно было заглянуть туда» (9).

Шевченко підніс свій голос проти царів земних і небесних, вимагаючи зміни всього громадсько-політичного ладу, голосно протестуючи проти мовчання і покори. Він виголошує заклики до «сокири», до селянської революції водне з видатними діячами російської революційної демократії — Чернишевським, Добролюбовим, Некрасовим, Михайловим, з усім героїчним гуртком «Современника».

Шевченко зрозумів, що основне, корінне питання його епохи — це боротьба з кріпацтвом: воно становить найбільше лихо народного життя і проти нього має бути скеровано вогонь його полум'яних викривань. В той час, коли письменники, подібні Квітці, фактично замовчували кріпацтво, роблячи головними героями своїх творів вільних мешканців приміських слобід, Шевченко бачив насамперед покріпачене село та селян, що страждають в цьому селі. «Неначе цвяшок в сердце вбитий, оцю Марину я ношу», (5, стор. 96) — казав Шевченко про одну із своїх героїнь, відчуваючи справді як велику власну рану оте горе своїх героїв та героїнь.

У 1858 році Чернишевський в статті «О новых условиях сельского быта» писав: «Множество всевозможных недостатков находили [мы] в себе, но общий, главнейший источник всех их — крепостное право; с уничтожением этого основного зла нашей жизни, каждое другое зло ее потеряет девять десятых своей силы» (17).

Саме на боротьбу з цим основним злом сучасного життя і була скерована діяльність Шевченка, як і його великих однодумців — російських шестидесятників. «В ту пору, — підкреслює Ленін, — когда писали наши просветители от 40-х до 60-х г.г., все общественные вопросы сводились к борьбе с крепостным правом и его остатками» (1).

2. Місце Шевченка і місце Котляревського

Діячі української літератури передшевченківських часів, за влучним визначенням Чернишевського, «были люди патриархальные, — не то, что народные, нет, а просто не умевшие различать в своем родном

быте дурных сторон от хороших и возводившие в идеал многие такие вещи, от которых уже отворачивался сам малорусский народ» (18, стор. 48). Чернишевський має тут насамперед на увазі поблажливе ставлення таких письменників як Котляревський, Квітка-Основ'яненко, Гулак-Артемівський до кріпацтва, їхнє небажання підвестись від ссміювання окремих зловживань панською владою до заперечення всього кріпацького ладу, невміння побачити в цьому ладі основне лихо тогочасного всеросійського життя.

Навпаки, вільнолюбність була найхарактернішою ознакою Шевченкової творчості, що стояла на рівні найпередовіших, найпрогресивніших ідеалів своєї доби. Шевченко був насамперед борцем. Він відстоював повне соціальне і національне визволення народу, і тому Чернишевський з повним правом віддав Шевченкові належне йому місце основоположника нової української літератури.

Рецензуючи перший номер журналу «Основа» за 1861 рік, Чернишевський провів паралель між становищем української і польської літератури. До того часу, підкреслював Чернишевський, поки у поляків не з'явився Міцкевич, могли ще бути суперечки з приводу того, чи існує польська література чи ні. Після появи Міцкевича той, хто хотів би спростовувати наявність польської літератури, довів би тільки власне невігластво. Так само стоїть справа і з українською літературою. «Имея теперь такого поэта как Шевченко, малорусская литература также не нуждается ни в чьей благосклонности» — категорично заявив Чернишевський (18, стор. 49). Українська література існуватиме, отже, незалежно від бажання її противників не помічати чи не визнавати самого факту її існування. Коли за два роки після появи цієї статті царський міністр внутрішніх справ Валуєв виголосив своє горезвісне «малоросійського языка не было, нет и не будет», спокійне і мудре твердження Чернишевського якнайкраще його спростовувало. Українська література, як і вся українська культура, могла багато натерпітись — і натерпілась! — від переслідувань царських сатрапів, але зникнути, маючи такого поета як Шевченко, вже не могла.

Шевченко своєю появою, своєю творчістю ствердив самий факт буття української літератури, і тому він по праву є її основоположником.

На цих позиціях і стоїть наше українське радянське літературознавство.

Визначаючи місце і значення Горького як родоначальника пролетарської, соціалістичної літератури, В. М. Мологов в промові на похороні Горького казав: «Влияние художественного слова Горького на судьбы нашей революции непосредственнее и сильнее, чем влияние какого-либо другого нашего писателя» (3).

Аналогічно має бути з'ясоване і значення Шевченка як основоположника української літератури тим впливом, що мав він на весь розвиток української громадської думки і літератури та що був сильніший, ніж вплив якогось іншого українського письменника.

Місце Шевченка в розвитку української літератури як її основоположника, як її родоначальника було чітко визначено в ювілейні дні 1939 року ЦО «Правда». «Торжественным открытием в Киеве памятника Тарасу Шевченко, — писала «Правда» в передовій статті, — начинается всенародное празднование 125-летия со дня рождения великого сына

украинского народа, родоначальника украинской литературы, народного поэта-революционера, пламенного борца за счастье трудящихся». (Підкреслення наше. А. Н.).

«Шевченко, — вказувала «Правда», — открыл миру силу и красоту украинского слова. Он поднял украинскую литературу на высоту, достойную народа с богатым историческим прошлым, народа, никогда не мирившегося с неволей и закрепощением... отразил в своих произведениях всю глубину народного творчества, горе и скорбь народа, его гнев и революционную страсть...»

Шевченко виразив страстную волю всех трудящихся к борьбе за полное освобождение от эксплуататоров, от помещиков и капиталистов» (4).

Роль Шевченка як основоположника нової української літератури була підкреслена на ювілейному шевченківському пленумі Спілки Радянських письменників, що урочисто відбувся в Києві за участю письменників з усього Радянського Союзу в травні 1939 року.

Проте, останнього часу було зроблено націоналістичну спробу ревізувати питання про основоположника нової української літератури і знову висунути на це місце Котляревського коштом приниження творчості великого українського народного поета-революціонера Тараса Шевченка. Ця ревізія була зроблена на сторінках різко скритикованого в постанові ЦК КП(б)У «Нариса історії української літератури». Лише трохи уявляючи, вірніше, перефразовуючи твердження всіх попередніх буржуазно-націоналістичних дослідників, автори «Нариса» заявили, що «своєю творчістю Котляревський поклав основи нової української літератури і української літературної мови». Віддаючи місце основоположника Котляревському, автори «Нариса» посилалися на Шевченка, на його відомий вірш «На вічну пам'ять Котляревському».

Тим часом цей вірш був написаний на самому початку літературної діяльності Шевченка і аж ніякою мірою не може характеризувати ставлення Шевченка до Котляревського на всьому дальшому протязі творчості великого кобзаря. Питання про зміну ставлення Шевченка до Котляревського було ясне навіть для такого ліберального літератора середини XIX сторіччя, як Данило Мордовцев, який у рецензії на «Кобзар» 1860 року звернув увагу на той факт, що в новому виданні Шевченко передрукував тільки частину вірша, присвяченого Котляревському. «Может быть, это воспоминание о Котляревском, — писав Мордовцев, — не перепечатано потому, что поэт считает теперь Котляревского, первого украинского поэта (в хронологическом порядке), недостойным тех похвал, какие он сказал ему в своей молодости, двадцать лет назад, и сказал от души; может быть, он успел переменить о Котляревском свое мнение...» (13).

Це — надзвичайно цікава гіпотеза сучасника. На жаль, вона пройшла повз увагу пізніших дослідників і досі не зважається при розробці проблеми про ставлення Шевченка до Котляревського, що розв'язується в догматичний, а не в діалектичний спосіб. Не можна уявляти собі літературних поглядів Шевченка як щось незмінне і застигле. Його ставлення до Котляревського безперечно змінювалось, і тому не можна поширювати на весь період діяльності Шевченка слова, сказані ним про Котляревського ще десь у 30-х роках. Віддаючи данину попередникам, Шевченко добре розумів силу свого революційного слова, усвідомлював

своє значення для української літератури. Недозволено є іменем Шевченка його ж і принижувати!

Начебто підкреслюючи революційність шевченківської поезії, автори «Нариса історії української літератури» в той же час своєрідно обмежують значення Шевченка. «Тарас Шевченко — творець нової української літератури», такий штучний термін вигадують автори «Нариса» для Шевченка, щоб залишити за Котляревським визначення його як основоположника нової української літератури. «Шевченко завершив (підкреслення наше. А. Н.) процес створення нової української літератури» — пишуть автори «Нариса», ревізуючи в такий спосіб позиції радянського літературознавства, віддаючи Шевченкові друге місце в розвитку нашого письменства.

Насправді Шевченко, який був основоположником нової української літератури, завершив процес її становлення, (а не створення, як пишуть автори «Нариса»). Завершивши процес становлення, Шевченко відкрив новий період української літератури, новий, вищий її етап.

Нелюбов до Шевченка в різних виявах завжди характеризувала буржуазних націоналістів — навіть у тих випадках, коли вони прикривались пишною декламацією про велич Шевченка. Саме такий характер приниження Шевченка як великого народного поета і мала спроба авторів «Нариса» переглянути питання про основоположника української літератури — спроба, рішуче засуджена всією радянською громадськістю, всім радянським літературознавством.

Шевченко відкрив шлях для всього дальшого розвитку української літератури. Після Шевченка стало вже неможливим писати так, як писали до Шевченка, говорити тільки ввіголоса про потребу народу. Кожен письменник, що хотів бути справді передовим, прогресивним, революційним митцем, повинен був рівнятися на Шевченка. Якщо звернутись до спогадів першого-ліпшого з революційних, прогресивних письменників українських ХІХ сторіччя, ми неодмінно зустрінемо згадку про Шевченка, як про поета, що відкрив йому очі на життя, на соціальні взаємини, покликав до творчої праці на благо народу, вказав приклад героїчного служіння трудящим людям.

Марко Вовчок, Михайло Старицький, Іван Франко, Панас Мирний, Павло Грабовський, Михайло Коцюбинський, Леся Українка — кожен із цих видатних діячів демократичної нашої літератури веде від Шевченка свій родовід, вчиться у нього революційно-демократичному ставленню до дійсності, продовжує у нових умовах його справу.

3. Основоположник і перша продовжувачка

Сам Шевченко, перебуваючи в далекому закаспійському засланні, був найбільше заклопотаний тим, щоб не загинула його справа, справа революційно-демократичного письменства. Автор «Сна» і «Кавказу», автор творів, в яких лунав заклик до повалення всього існуючого ладу, Шевченко пригадував тих письменників, що водночас із ним працювали в літературі, і з жахом відчував, як різнились від його революційної пристрасності угодовські, помірковані погляди багатьох його сучасників. Шевченко добре усвідомлював ще в 40-х роках, якими далекими від нього були за своїми політичними переконаннями і Куліш, і Костомаров. Тому з таким великим болем і сумом оглядався Шевченко нав-

коло себе, шукаючи, хто ж перебере з його рук прапор революційної літератури. Він розповів про ці свої убоління у вірші, який присвятив Марії Олександрівні Маркович — «Марку Вовчкові — на пам'ять 24 генваря 1859 року» — себто про день свого з нею знайомства:

Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало.

Поява книжки «Народних оповідань» Марка Вовчка цілком природно здалась Шевченкові виконанням його бажання:

І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Сліте мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
Світи на мене, і огрій,
І оживи моє побите
Убоге серце, неукрите,
Голодне. І оживу
І думу вольную на волю
Із домовини воззову.
І думу вольную... О доле!
Пророче наш! Моя ти доле! —
Твоею думу назову. (5, стор. 287).

Донею, продовжувачкою своєї справи назвав Шевченко молоду письменницю! Це пристрасне шукання Шевченком собі продовжувача і велика радість від знайдення такого продовжувача ще яскравіше підкреслюють відчуття себе самим Шевченком як основоположника нової літератури, усвідомлення ним своєї відповідальності за дальші шляхи її розвитку.

18 лютого 1858 року, ще перебуваючи в Нижньому-Новгороді, Шевченко записав у «Журнале»: «Малюга сообщил мне, что Марко Вовчок, псевдоним некоей Маркович, и что адрес ее можно достать от Данила Семеновича Каменецкого, поверенного Кулиша в Петербурге. Какое возвышенно прекрасное создание эта женщина... Необходимо будет ей написать письмо, и благодарить ее за доставленную радость чтением ее вдохновенной книги». (6, стор. 223).

Серед тої літератури, на яку після десятирічного книжкового голоду жадібно накинувся в Нижньому-Новгороді Шевченко, особливу його увагу і схвалення привертала твори, що ставали на захист «поруганного бессловесного смерда», заперечували невольницький лад, що панував на неосяжних просторах імперії (6, стор. 126). Проста і безхитрисна книжка оповідань Марка Вовчка, пройнята щирим уболінням за волею, розумінням органічної потреби цієї волі для людини, припала до серця вчорашньому кріпакові. Тут не було стверджуваного Квіткою освячення незмінності існуючого ладу, непорушності драбнички, на нижчому ступні якої стояв селянин-кріпак, а на вищому перебував сам господь-бог. Тут не було найменшого примирення з дійсністю, а лунав протест — щирий і схвильований — проти знущання людини над людиною, проти порушення елементарних прав людини. Це імпувало Шевченкові. Він побачив у невідомій йому авторці «Народних оповідань» борця за ту справу, в ім'я якої він поневірявся в десятирічному засланні. Беззастережність

Вовчкова протесту була особливо цінною для нього, що стільки сперечався з своїми літературними противниками 40-х років саме через їхню ліберальну половинчатість.

Основоположник нової української літератури — він хотів мати продовжувачів і одноступів, які простували б у літературі його шляхом — відмінним і протилежним тому шляхові, яким ішли літератори дворянсько-поміщицького табору.

І от перед ним — письменниця, яка не з панського далека пише про народне життя, а пожила серед людей, послухала, «як вони співають, як вони говорять меж собою, шапок не скидаючи» (7) і зрозуміла так само як і він, учорашній кріпак, яке це страшне і ні з чим незрівняне лихо — кріпацтво.

Ніколи несхильний був Шевченко бачити якийсь «єдиний потік» у розвитку української літератури: він добре розгледжував тих, хто під машкарою «рідного слова» проносив обстоювання інтересів дворянства — в сучасності, козацької старшини — в минувшині. І йому радісно було зустріти одноступця: це могло стати якоюсь нагородою за роки, проведені в закаспійських степах. Марно не пропала праця, віддана на вирощування справді народної літератури!...

Визнавши Марка Вовчка своєю «донею», Шевченко знайшов надзвичайно влучне у своїй стислості і вичерпності визначення характеру Вовчкової творчості, побачивши в Марії Олександрівні «кроткого пророка і обличителя жестоких людей неситих». Невипадковим є це визначення Марка Вовчка як «кроткого пророка», що свідчить про тонкість шевченківського критичного чуття.

Мимоволі повстають у уяві ті пророцтва, до яких вдається того ж 1859 року сам Шевченко, пишучи свої «подражанія Іезекілю та Осії. Гнівні і пристрасні, вони пройняті клекотінням революційного гніву, заклик до кривавої розправи над гнобителями. «Всюди вас найде правда-мста» — гнівно загрожував гнобителям Шевченко в своєму «подражанії» — «Осії. Глава XIV». І вже не в силі ані стримати гнів, ані підібрати слова для визначення своєї ненависті вдавався Шевченко до повторення одного й того ж побажання: «без ката і без царя вас, біснуватих, розпнуть, розірвуть, розіпнуть» (5, стор. 322).

Дехто з дослідників Шевченкових текстів вважав, що тут мабуть сталася помилка у поета і «поправляв» Шевченка: «розпнуть, розірвуть, розіпнуть». Але насправді настільки була емоційно насичена Шевченкова поезія, настільки захлинався Шевченко в своїй ненависті, що в нього не вистачало в цій запальності слів і він вживав рівнозначні поняття «розпнуть — розіпнуть» одне слідом за одним. Вогненним було Шевченкове слово, нестримною ненависть, пристрасним пророцтво!

Не мирилась з навколишньою дійсністю і Марко Вовчок: всім благородним еством гуманістики не могла сприйняти цієї дійсності. Всією системою художніх образів, розгортом сюжетів своїх творів вона виступала як противниця тогочасного ладу, і Шевченко мав рацію говорити про неї як про «пророка» в розгортуній навколо боротьбі. Хіба ж тут твори справляли революціонізуючий вплив на читача всупереч тенденції автора, як це траплялося з багатьма письменниками XIX сторіччя? — Ні, в даному разі йшлося про свідому демократичну тенденцію! Це була гідна доня великого Шевченка.

Але пророцтво Марка Вовчка, хоч і таке ж категоричне, як і Шевченкове, в своєму запереченні насильства, свавілля людини над людиною не було пов'язане з такими, як у Шевченка, прямими бунтарськими закликами, з безпосередніми вимогами революційної дії. І тому великий Тарас, водночас відчуваючи і спільне з нею, і відмінне від неї, сказав про Марію Олександрівну як про «кроткого пророка», визначивши отак двома словами весь характер її «народних оговідань» — визначивши глибоко і вичерпно.

Шевченко, як відомо, лишився незадоволеним з тактики Кармалюка — принаймні такої, як виступає вона в піснях про цього народного героя. Переписавши до «Журналу» текст пісні Кармалюка, Шевченко висловив навіть сумнів щодо справді народного характеру її походження. «Сочинення этой весьма немудрой песни приписывают самому Кармалюку. Клевещут на славного льщаря. Это рукоделье мизерного Падуры» — зауважує Шевченко (6, стор. 271).

Хіба й справді міг задоволити Шевченка той наївний спосіб соціального урівнення багатих і бідних, що пропагувався в пісні:

Зовуть мене розбійником,
Кажуть, що вбиваю, —
Я нікого не вбив іще,
Бо сам душу маю.
Візьму гроші в багатого,
Убогому даю
І, так людей поділивши,
Сам гріха не маю. (6, стор. 271).

У Марка Вовчка, «кроткого пророка», що за всієї своєї поступовості і демократичності не знала того клекотіння революційних пристрастей, яке жило в Шевченкові — викладена в народних піснях тактика Кармалюка не могла викликати таких енергійних заперечень. І від себе, і цитуючи народні пісні, спокійно говорить письменниця про те, що Кармалюк не вбиває нікого, а що бере в багатого, дає вбогому — і, так поділивши гроші, не знає гріха...

Шевченко добре знав, що в такий спосіб не розв'язати глибоких соціальних питань. Він щиро сповідував тільки один шлях боротьби — соціальною, яка єдина здатна була на його думку розв'язати всі соціальні противенства. Шевченко чекав повного фізичного знищення гнобителів, щоб і сліду панського не лишилось на Україні, і до цього закликав у своїх поезіях. Яким невинувато-наївним вчинком повинно було здаватися Шевченкові відпускання поміщика на волю, коли він перебував вже в руках повстанців, коли над ним треба було чинити остаточний суд і розправу, а в нього... тільки відбирали гроші, які він завтра наживе знову коштом експлуатації тих же селян.

Дальше зближення М. Вовчка з російською революційною демократією, обертання її Добролюбовим «в свою веру» (12) безумовно далося знаки на загостренні революційних висновків у подальшій Вовчківій прозі — зокрема в її російських повістях 60-х років. Але на рубежі 50—60-х років, коли творчість М. Вовчка певними своїми рисами могла привертати симпатії також і ліберала Тургенєва, визначення її як «кроткого пророка» було надзвичайно вдалим.

В дальшому Марко Вовчок виступала все непримиреннішим «обличителем жестоких людей неситих». У своїх «Рассказах из русского народного быта» (11) вона змальовувала не якихось особливих панів-лихо-

дій, а навіть добрих, нежорстоких поміщиків, що начебто приязно ставляться до своїх підлеглих. Але ті добрі навіть пани не бачили в своїх кріпаках основного—не бачили в них людей, і це було з точки зору Марка Вовчка страшніше навіть за фізичні катування над кріпаками. Вона вважала несприйнятним самим інститут кріпацтва і в цьому цілком і повністю збігалась своїми поглядами з Шевченком—непримиренним ворогом всякого панування людини над людиною.

Приклад Шевченка, як і наука у російських революційних демократів, допомагали письменниці підноситись все вище по шаблях революційної непримиренності. «Дух свободи, прирощений смертному, во всяком, каков бы он ни был, сказывается и побуждает раба теми или другими путями противоборствовать» — заявляє вже про активне прагнення своїх героїв до боротьби Марко Вовчок в одній з російських повістей 60-х років—в «Записках причетника» (10).

З цією ненавистю до всяких нових форм поневолення людини людиною, що заступили після реформи 1861 року формально скасоване кріпацтво, вирушали на служіння народові наступники Шевченка — революційно-демократичні письменники. Розвиваючи далі шевченківські принципи реалізму й народності, письменники революційного табору активно боролися проти всіляких прагнень антидемократичних сил відвести українську літературу від її високих, соціально-визвольних завдань на буржуазно-націоналістичні манівці. Викриття нових форм соціального визиску, лиха «сьогочасного» та не меншого за «лихо давнє», було кровною справою дальших Шевченкових спадкоємців—Старицького і Мирного, Тобілевича і Франка, Лесі Українки і Коцюбинського.

Нічого спільного з Шевченком не мали і не могли мати ті численні епігони, які схоплювали лише зовнішню форму Шевченкової творчості, але не могли збагнути її революційний дух, її високу пристрасність, її органічну проїнятість ідеями визвольної боротьби. Справжніми продовжувачами були письменники-демократи, що наслідували не букву, не форму, а дух Тарасової творчості. Не вдаючись до переспіву, вони знаходили щоразу власний, оригінальний вислів для своїх поетичних дум, що відповідали найзаповітнішим думам і мріям народу на кожному новому етапі його історичного життя.

В боротьбі з відкритими і прихованими ворогами трудового народу зростала література демократичного табору. Це й було шевченківською традицією в українській літературі, це й було здійсненням невмирущого заповіту геніального основоположника нової української літератури, що поставив слово на сторожі інтересів уявлених людей та віддав життя за нашу волю, за світле майбутнє свого народу.

ЦИТОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Ленин В. И. — Сочинения. Том II. Стр. 314.
2. Ленин В. И. — То же. Том XV. Стр. 143—144.
3. Молотов В. М. — Речь на траурном митинге на Красной площади, посвященном памяти А. М. Горького. «Правда», 1936 г., 21 июня, № 169 (6775).
4. «Великий сын украинского народа» — передовая «Правды», 1939 г., 6 марта, № 64 (7749).
5. Тарас Шевченко. — Певна збірка творів в п'яти томах. Держлітвидав. К. 1939. Том другий. Поезії.
6. Те ж. Том п'ятий. Щоденник.
7. Тарас Шевченко. — Повна збірка творів в десяти томах. Видавництво Академії наук УРСР. К. 1939. Том перший. Поезії 1837—1847. Стр. 375.
8. Добролюбов Н. А. — Полное собрание сочинений, ГИХЛ, 1935. Том II, стр. 562—563.
9. Костомаров Н. Воспоминание о двух малярах. «Основа», 1861, квітень, стор. 49.
10. Марко Вовчок. — Полное собрание сочинений, т. IV. Саратов, 1898, стр. 41.
11. То же. Том V. Саратов, 1898.
12. Твори Марка Вовчка. Том IV. (Листування). Державне видавництво України, 1928, стор. 461.
13. Мордовцев Данило. — Кобзарь Тараса Шевченка. «Русское слово», 1860, июнь, VI, стр. 63.
14. Петров Н. И. — Очерки истории украинской литературы XIX столетия. Киев, 1884.
15. «Рада». № 47, 27. 1911 р., хроніка «Шевченкові дні».
16. «Северная Пчела», № 27, 5 февраля 1861 г.
17. Чернышевский Н. Г. — Полное собрание сочинений. Издание М. Н. Чернышевского. СПб., 1906 г. Т. IV, стр. 53.
18. То же. Том VIII.
19. Чубинский П. П. Письмо из ссылки к Я. П. Полонскому от 11 июня 1863 г. Институт Литературы АН СССР (Пушкинский Дом) в Ленинграде — архив Я. П. Полонского, письма П. П. Чубинского к Я. П. Полонскому, № 2. (Рукопис—цитований уривок публікується з ласкавого дозволу дирекції інституту вперше).

А. И. ЗАНЧЕВСКИЙ,

кандидат филологических наук

БОРЬБА В. Г. БЕЛИНСКОГО С ПОЭЗИЕЙ „ЧИСТОГО ИСКУССТВА“ В 40-х ГОДАХ

Многогранная литературно-критическая деятельность В. Г. Белинского выражала интересы народных масс в их борьбе с самодержавно-крепостническим строем.

Белинский горячо любил русский народ, гордился его историческим прошлым, верил в его творческие силы и возможности, преклонялся перед его гениальными представителями, верил, что русский народ, освободившись от ига самодержавия и крепостничества, завоюет себе светлое будущее и скажет миру новое слово.

Нароставшие стихийные крестьянские волнения в 40-х годах обусловили революционно-демократические взгляды Белинского.

В. И. Ленин указал на зависимость взглядов Белинского, высказанных им в знаменитом письме к Гоголю, от настроения крепостных крестьян. «Может быть, — писал В. И. Ленин, — по мнению наших умных и образованных авторов, настроение Белинского в письме к Гоголю не зависело от настроения крепостных крестьян? История нашей публицистики не зависела от возмущения народных масс остатками крепостнического гнета?» (1, стр. 219).

Все для народа и во имя народа — вот что являлось девизом литературно-критической деятельности Белинского.

Н. Г. Чернышевский, исключительно верно отмечая эту характерную особенность критики Белинского, писал, что любовь к благу родины являлась основной идеей, «пафосом» всей литературно-критической деятельности Белинского, который оценивал каждое литературное произведение с точки зрения того значения, какое оно имеет для русской жизни. В этом Чернышевский видел силу и могущество критики Белинского (14).

Действительно, мысль о служении литературы интересам народа, общества проходит через все статьи Белинского. Белинский понимал, какую громадную роль может сыграть литература в борьбе с самодержавно-крепостническим строем. Для того, чтобы литература выполнила это свое основное назначение, стала, действительно, народной — она должна правдиво воспроизводить действительность в типических образах, во всей ее полноте, во всей ее сложности и противоречиях, должна быть проникнута передовыми идеями, выражающими чаяния и ожидания народа. Так решал Белинский как представитель револю-

ционной демократии вопрос об отношении литературы к действительности.

Журнал явился для Белинского своеобразной трибуной для борьбы с николаевской действительностью. — «Пока рука держит перо, пока в душе еще не остыли ни благородное негодование, ни горячая любовь к истине и благу, — не прятаться, а идти навстречу этой гнусной действительности буду я» (8, т. II, стр. 21).

Свои взгляды на задачи литературы Белинскому приходилось проводить и отстаивать в процессе ожесточенной борьбы с реакционной критикой.

В 40-ые годы дворянство в своей массе было заинтересовано в сохранении самодержавно-крепостнического строя. Боясь революционного движения в стране, опираясь на дворянство, правительство устанавливает в стране режим гнета, насилия и произвола как по отношению к крестьянству, так и по отношению к передовой части общества.

В. И. Ленин указал, что «предшественником полного вытеснения дворян разночинцами в нашем освободительном движении был еще при крепостном праве Белинский» (2, стр. 341).

Понятно, что литературно-критическая деятельность Белинского, отражающая его революционно-демократическое мировоззрение и воспитывающая молодое новое поколение разночинцев в духе непримиримой борьбы с самодержавием и крепостничеством, вызывала ненависть со стороны дворянства и его идеологов. Русская литература критического реализма, имея во главе таких гениальных представителей как Крылов, Грибоедов, Пушкин, Лермонтов, Гоголь, — была опасна для самодержавия и дворянства как литература, раскрывающая в высокохудожественных произведениях темные стороны тогдашней российской действительности.

Верная интересам своего класса реакционная дворянская критика повела борьбу против передовой реалистической литературы. Проблема отношения литературы к действительности решалась дворянской критикой в соответствии с классовыми интересами: литература не должна затрагивать острых социальных проблем, вполне допустимы идеализация действительности и «чистое искусство», отвлекающее внимание читателя от социальных противоречий. Вот почему реакционно-дворянская критика приветствовала и поощряла литературу в духе «православия, самодержавия и народности», стремилась «обезвредить» влияние литературы критического реализма, пропагандировала «чистое искусство».

Ожесточенная борьба между революционно-демократической критикой в лице Белинского и критикой, выражающей интересы дворянства, разгорелась вокруг «Мертвых душ» Гоголя. Белинский дал высокую оценку нового произведения Гоголя. Это творение, — писал Белинский, — «чисто русское, национальное, выхваченное из тайника народной жизни, столько же истинное, сколько и патристическое, беспощадно сдергивающее покров с действительности и дышащее страстно, нервно, кровною любовью к плодотворному зерну русской жизни; творение необъятно художественное по концепции и выполнению, по характерам действующих лиц и подробностям русского быта и в то же время глубокое по мысли, социальное, общественное и историческое» (6, т. II, стр. 288).

В этом классическом определении значения «Мертвых душ» следует обратить особенное внимание на утверждение, что это произведение

Гоголя, срывающее покров с действительности, является народным, а, следовательно, и патристическим.

В 40-ые годы Белинский полагал, что основной задачей передового писателя является разоблачение в художественном произведении крепостнической действительности. Талантливое изображение писателем отрицательных сторон жизни, как считал Белинский, не может создать у читателя пессимистического настроения, и в нем еще более усилится стремление бороться с действительностью во имя лучшего будущего. Таким образом, народность и истинный патриотизм «Мертвых душ» заключены в том, что это произведение является орудием борьбы с самодержавно-крепостническим строем.

Позиции реакционных дворянских критиков были на первый взгляд различны, но по существу цель у них была одна, а именно: доказать, что «Мертвые души» — произведение вполне безобидное, лишенное какого-либо социального значения.

Греч и Сенковский глумились и издевались и над поэмой и над ее автором, ставя последнего ниже Поль-де-Кока. Следует, однако, заметить, что их критика благодаря своей абсурдности и нелепости была менее опасна, чем критика представителя «официальной народности» Шевырева и представителя славянофильства Константина Аксакова. Последние, давая положительную оценку «Мертвым душам», в то же время старались свести на нет социальное значение поэмы и отвести внимание читателя от гениального разоблачения крепостнической действительности.

Шевырев старался убедить читателя, что жизнь не так мрачна, как она изображена в поэме, что хотя и существуют такие люди, как герои «Мертвых душ», но и в них должны быть положительные черты, о которых ничего не сказал Гоголь, так как «слишком низкие предметы» «сковали» его творческую фантазию. Умиленный «неоцененным кучером Селифаном», Шевырев видел в нем «новое, полное типичное создание, вынутое из простой русской жизни». «Официальная жизнь», изображенная в поэме, не может представляться слишком мрачной, по мнению Шевырева, ибо Гоголь «все злоупотребления, все странные обычаи, все предрассудки облекает одной сетью легкой смешливой иронии». Шевырев доказывал, что хотя содержание поэмы взято из русской жизни, но на «ясновидение» и «силу фантазии» Гоголя оказала влияние Италия и что Гоголь — ученик не только Гомера, но и Данте. Об этом, по его мнению, говорили сравнения, употребленные в «Мертвых душах», которые Шевырев сопоставлял со сравнениями, встречающимися у Гомера и Данте (15).

Нет нужды останавливаться на «странный» брошюре К. Аксакова «Несколько слов о поэме Гоголя», в которой автор сопоставлял «Мертвые души» с «Илиадой» Гомера. Белинский совершенно правильно заметил, что между критической статьей Шевырева и брошюрой К. Аксакова очень много общего и родственного. Белинский ответил Сенковскому замечательной статьей «Литературный разговор, подслушанный в книжной лавке» (1842 г.), дал резкую оценку брошюре Аксакова. Когда же последний попытался защищать свою точку зрения, Белинский вновь написал большую статью «Объяснение на объяснение» (1842 г.). Все статьи Белинского развивали его точку зрения, высказанную в первой рецензии на «Мертвые души». Белинский защищал самобытность Гоголя,

утверждая, что Гоголь — «поэт социальный», создавший замечательные типические образы. Задача «истинной критики», по мнению Белинского, заключается в том, чтобы «раскрыть пафос поэмы, который состоит в противоречии общественных форм русской жизни с ее глубоким субстанциональным началом, доселе еще таинственным, доселе еще не открывшимся собственному сознанию и неуловимым ни для какого определения» (6, т. II, стр. 341).

Белинский разгадал реакционную сущность выступлений Шевырева и К. Аксакова, пытавшихся отвести внимание от того правдивого изображения действительности, которое было дано Гоголем в «Мертвых душах». Насколько возможно было в условиях царской цензуры, Белинский проводил мысль, что гениальное произведение Гоголя, отрицая полностью самодержавно-крепостнический строй, возбуждает в читателе-разночине мысль о необходимости уничтожения этого строя путем революционной борьбы. Ожесточенная полемика вокруг «Мертвых душ» объясняется тем, что она явилась отражением той классовой борьбы, которая велась между революционной демократией и дворянством. Белинский хорошо это понял, когда писал, что этот вопрос, т. е. вопрос о «Мертвых душах», «столько же литературный, сколько и общественный», что произошло «столкновение старых начал с новыми». (6, т. II, стр. 401). Белинский понял, что «Мертвые души», беспощадно разоблачающие действительность, опасны для дворянства как господствующего класса. Он писал, что «другие» (имеются в виду дворянские реакционные критики) «долго еще не перестанут говорить о «Мертвых душах», всеми силами стараясь уверить себя, что им нечего бояться этого произведения» (6, т. II, стр. 461).

Мы остановились на этой полемике, так как она особенно ярко выразила две противоположные точки зрения по вопросу об отношении литературы к действительности.

Белинский неоднократно подчеркивал, что наша литература, начиная с Кантемира, все более и более сближается с жизнью. Пушкин и Гоголь — гениальные представители русской литературы, для которых действительность явилась неисчерпаемым источником их творчества. «Сближение с жизнью, с действительностью, — писал Белинский, — есть прямая причина мужественной зрелости последнего периода нашей литературы» (6, т. II, стр. 460).

Белинский отдавал предпочтение повести и роману перед стихами. Для того, чтобы стихотворения пользовались успехом, они, по мнению Белинского, должны быть не хуже стихотворений Пушкина и Лермонтова как по своей высокой идейности, так и по своей художественности.

Борьба за высокую идейную поэзию начата была Белинским еще в 30-ые годы.

В 1835 г. Белинский нанес сокрушительный удар поэзии Бенедиктова, которая была посвящена, главным образом, теме любви и проникнута эротикой. Стихотворения Бенедиктова нашли своего читателя среди дворянского и чиновничьего мира и отвечали мещанским вкусам этих кругов. Изданные в 1835 г., стихотворения Бенедиктова имели такой успех, что в 1836 г. они были переизданы. Реакционно-дворянская критика провозгласила Бенедиктова лучшим поэтом, и Шевырев объявил, что главным достоинством его поэзии является наличие в них мысли.

В своей статье «Стихотворения В. Бенедиктова» Белинский со всей убедительностью показал, что стихотворения Бенедиктова пошлы, бессодержательны, представляют из себя набор «цветистых фраз», в которых было бы напрасно искать какой-либо мысли. Насколько доказательной была критика Белинского, свидетельствует Тургенев в своих воспоминаниях. Сначала Тургенев негодовал на Белинского, осмелившегося подвергнуть критике стихи любимого поэта, хотя в глубине души признавал, что Белинский был прав. «Прошло несколько времени, — писал Тургенев, — и я уже не читал Бенедиктова» (13).

В 1842 г. вышло II издание первой части стихотворений Бенедиктова. Белинский на это издание отозвался небольшой рецензией, в которой сформулировал свое окончательное мнение о поэзии Бенедиктова. Белинский точно определил социальную сущность поэзии Бенедиктова, сделав вывод, что она является выражением убогих и ничтожных интересов бюрократических кругов Петербурга.

Также правильно в 1839 г. была определена Белинским социальная сущность поэзии Ростопчиной, которая пользовалась успехом среди дворянства. Поэзия Ростопчиной, — писал Белинский, — это поэзия салонов и балов. В ее поэзии «исключительное служение» «богу салонов», бал составляет «источник» ее вдохновения, и ее поэзия «прикована к балу» (7, т. VI, стр. 318).

Борьба Белинского с пошлой, бессодержательной поэзией Бенедиктова, Ростопчиной являлась борьбой за высокоидейную поэзию.

В 1842 г. Аполлон Майков выпустил сборник своих стихотворений. Большинство из них были антологические, в которых поэт любовно изображал те или иные картины античного мира. Стихотворения молодого поэта со всей очевидностью показали его полный индифферентизм к вопросам современности.

Белинский отозвался на этот сборник большой критической статьей, в начале которой он поясняет, почему он счел необходимым написать свою статью. Он писал, что требования к поэту значительно возросли. «Время рифмованных побрякушек прошло невозвратно; ощущение и чувствованье ставятся ни во что: на место того и другого требуются глубокие чувства и идеи, выраженные в художественной форме... Для успеха в поэзии теперь мало одного таланта: нужно еще и развитие в духе времени» (6, т. II, стр. 194). И все же Белинский считал необходимым высказать свой взгляд на поэзию Майкова, потому что видел в нем талантливую и даровитую поэзию.

Антологические стихотворения Майкова, по мнению Белинского, написаны с изумительным мастерством и свидетельствуют, насколько автор глубоко проник в античный мир, «любое из них можно принять за превосходный перевод с греческого». Стихотворения Майкова «Сомнение», «Октава», «Искусство» наиболее полно выражают взгляд автора на содержание его поэзии. Молодой поэт очарован красотой и гармонией южной природы древнего мира, она привлекает его своим многообразием и своими тайнами, она является источником его творческого вдохновения, она — «исходный пункт его поэзии». Не отрицая возможности для поэта изображать природу, Белинский вместе с тем подчеркивал, что изящное изображение природы еще не может дать полного представления об античном мире, так как поэт совершенно не коснулся

элемента «трагического», который имел такое существенное значение в жизни древнего мира и нашел свое выражение в античном искусстве.

Белинский очень внимательно относился к молодым, способным поэтам, стремился направить их творчество по нужному руслу. Отмечая слабые стороны их творчества, Белинский неизменно подчеркивал, что назначение поэта — в обращении к современности. Так и в этой статье, посвященной анализу поэзии Майкова, он писал: «Но придет время — и, может быть, в духе поэта совершится движение: прекрасная природа не будет более заслонять от его глаз явлений высшего мира — мира нравственного, мира судеб человека, народов и человечества... И мы почли бы себя счастливыми, если б эти строки могли послужить хоть косвенною причиною к ускорению этого времени» (6, т. II, стр. 206).

Белинский хотел верить, что Майков может стать большим поэтом, но полной уверенности у него в этом не было. В статье «Русская литература в 1842 г.» он еще раз подчеркивал ценность антологических стихотворений Майкова, но считал их «пробным камнем артистического элемента в поэте», указывая, что даже талантливое изображение античного мира не может сделать Майкова замечательным поэтом, поскольку его стихотворения говорят об отсутствии «живого сочувствия» к миру современному. А в статье «Русская литература в 1843 г.» Белинский уже более скептически смотрит на творчество Майкова, говоря, что его поэтическая деятельность не обещает в будущем «особенного развития и особенных успехов».

В статье «Речь о критике» (1842 г.) Белинский обобщил и привел в систему ряд своих взглядов, которые имели огромное значение для развития русского реализма.

Белинский вновь подтверждает свою мысль, что ценность художественного произведения определяется не только его эстетическими достоинствами, но, главным образом, тем, насколько жизненным, интересным для современников является его содержание, насколько поэт ответил в нем на волнующие проблемы его времени. Интерес к современности, к ее волнующим вопросам должен быть вполне естественным, если писатель является, действительно, «гражданином, сыном своего общества и своей эпохи», — в таком случае ему не придется принуждать себя писать на современные темы, насиловать свою фантазию, в таком случае «свобода творчества легко согласуется со служением современности» (6, т. II, стр. 363).

Замечательным является учение Белинского о субъективности, которое заключается в том, что художественное произведение должно не только изображать действительность в образах, но и быть проникнуто могучей идеей поэта, его «кровными убеждениями», выражающими передовые, лучшие стремления его времени.

Белинский резко осуждал произведения так называемого «чистого искусства». Он указывал, что все выдающиеся художественные произведения реалистичны и всегда отражали передовые идеи эпохи. Подчеркивая необходимость служения литературы интересам народа, Белинский писал: «Наш век... решительно отрицает искусство для искусства, красоту для красоты» (6, т. II, стр. 354).

Поэты «чистого искусства» — эти «поющие птицы» лишены чувства патриотизма, их произведения антипатриотичны, так как их совершенно не интересуют судьбы родины, страдания и радости своего народа. Они

замыкаются в мир собственных переживаний и потому их произведения проникнуты «опоэтизированным эгоизмом».

Эти положения Белинского, которые он развивал и впоследствии, составляют лучшие традиции его критики. Они могли быть выработаны только на основе революционно-демократического мировоззрения, выражающего интересы народа.

Роль Белинского как идейного вдохновителя и организатора натуральной школы огромна.

Белинский неоднократно писал, что натуральная школа явилась следствием развития русской реалистической литературы, характерным признаком которой было отрицательное отношение к русской действительности. Учение Белинского о реализме, страстный призыв к писателям обратиться к современности, борьба за высокоидейную и подлинно народную литературу, которая должна служить интересам народа, учение о субъективности («пафосе») художественного произведения, т. е. о передовых тенденциях, которыми оно должно быть проникнуто, резкая критика поэзии «чистого искусства» и отрицание за ней какой-либо ценности — все эти замечательные высказывания и суждения Белинского, как и его критические статьи о русских писателях, были тем фундаментом, на основе которого могло развиваться в русской литературе гоголевское направление.

Появление сборника «Физиология Петербурга» (1845 г.) и «Петербургского сборника» (1846 г.) знаменовало победу натуральной школы.

Белинский отчетливо сформулировал мысль, что значение натуральной школы в том, что она обратилась к «толпе», т. е. к народу, который стал героем ее произведений. «Это значило совершить окончательно стремление нашей литературы, желавшей сделаться вполне национальной, русской, оригинальной и самобытной; это значило сделать ее выражением и зеркалом русского общества, одушевить ее живым национальным интересом» (6, т. III, стр. 15).

Могучим было и личное влияние Белинского на писателей 40-х годов.

Близкие отношения Белинского к Некрасову в начале 40-х годов помогли Некрасову выработать революционно-демократическое мировоззрение и усвоить ту мысль, что назначение литературы состоит в служении народу.

А. Панаева в своих «Воспоминаниях» писала, как тяжело переживал Некрасов смерть Белинского и как высоко отзывался поэт о благотворном влиянии на него Белинского. «Я с каждым годом все сильнее чувствую, как важна для меня потеря его... Ясно припоминаю, как мы с ним, вдвоем, часов до двух ночи беседовали о литературе и о разных других предметах. После этого я всегда долго бродил по опустелым улицам в каком-то возбужденном настроении, сколько для меня было нового в высказанных мыслях... Моя встреча с Белинским была для меня спасением...» (12).

В романе «Жизнь и похождения Тихона Тросникова» Некрасов писал, как он обязан Белинскому за резкую критику первого его сборника стихотворений «Мечты и звуки», написанных в духе романтизма. И критические статьи Белинского, и беседы с ним способствовали тому, что Некрасов в этом же романе полностью присоединился к основным взглядам Белинского на задачи поэзии. Некрасов писал, что задачи поэзии быть высокоидейной, откликаться на волнующие вопросы со-

временности, что «почвой» для поэзии должна быть действительность и что прошло то время, когда «за песенку и романс к Хлое можно было прослыть великим поэтом» (10). Так Белинский помог Некрасову найти свой путь в литературе, и Некрасов всю свою жизнь оставался верен его заветам.

У Некрасова находим проникновенные строки, посвященные памяти Белинского:

— Белинский был особенно любим...
Молясь твоей многострадальной тени,
Учитель! Перед именем твоим
Позволь смиренно преклонить колени.
В те дни, как все коснело на Руси,
Дремля и рабоблепствуя позорно,
Твой ум кипел — и новые стези
Прокладывал, работая упорно.

Ты нас гуманно мыслить научил,
Едва ль не первый вспомнил о народе,
Едва ль не первый ты заговорил
О равенстве, о братстве, о свободе...

(«Медвежья охота», 1867 г.)

Благотворное влияние критики Белинского испытали Тургенев, Гончаров, Григорович и ряд других писателей-реалистов. Даже А. Майков, поэт «чистого искусства», сблизившись с Белинским и Некрасовым после приезда из-за границы в 1844 г., написал поэму «Машенька», о которой Белинский писал, что в ней налицо «соединение патетического элемента с комическим», и поэт смог «представить жизнь в ее истине» (6, т. III, стр. 92).

Любимым поэтом Белинского вполне закономерно стал Некрасов. Его «Петербургские углы», его стихотворения были посвящены современности, а субъективное чувство поэта, выражающееся в ненависти к угнетателям народа, было созвучно настроению народных масс и призывало к борьбе. Некрасов был подлинно народным поэтом, о котором мечтал Белинский. Белинский хорошо понимал действительное значение поэзии Некрасова и заслуженно ею восхищался.

Одновременно с развитием литературы критического реализма появлялось, однако, много стихотворений «чистого искусства», которые заполняли журналы, выходили отдельными изданиями. Характерной чертой этой поэзии являлось совершенно индифферентное отношение к современной действительности. Поэты «чистого искусства» изображали свои личные переживания, которые не являлись типическими, восхищались красотами природы, воспевали античный мир, предавались мечтам о мире потустороннем. Таким образом, эта поэзия уводила читателя от всех ужасов жизни. Социальная сущность ее совершенно ясна: поэзия «чистого искусства» служила интересам господствующего класса — дворянства, которое было заинтересовано в том, чтобы, литература, как приходилось уже указывать, не затрагивала социальных тем.

В 40-ые годы начинают свою литературную деятельность такие поэты «чистого искусства» как Майков, Фет, Аполлон Григорьев, Жадовская, Полонский.

Белинский с присущей ему страстностью подвергает резкой критике поэзию «чистого искусства». В своей рецензии на книгу «Стихотворения А. Григорьева» (1864 г.) Белинский писал, что прошло уже то время,

время романтизма, когда поэт полагал, что он может говорить лишь о своих переживаниях, обходя совершенно действительность и считая эти свои переживания интереснее всех жизненных фактов. Общество, по мнению подобных поэтов, должно внимать с благоговением их откровениям.

Теперь общество предъявляет к поэту другие требования. Теперь для поэта «невозможно не стоять по образованию наравне со своим веком, невозможно обойтись без живой, кровной симпатии с духом, направлением, надеждами, радостями и болезнями, — словом со всем добром и злом своей эпохи» (7, т. X, стр. 294).

Белинский с присущим ему критическим чутьем понял смысл поэзии Ап. Григорьева. Он писал, что герой стихотворений Григорьева — сам Григорьев со своими страданиями, имеющими чисто личный характер, — отсюда однообразие его поэзии, узость тематики. Григорьев силится сделать из своей поэзии апофеоз страдания, но читатель не может ему сочувствовать, потому что для него, читателя, неясны причины этих страданий, ибо они не типичны. «Страдания» могут быть — по мысли Белинского — предметом лирических стихотворений лишь в том случае, если причины их носят глубокий общественный характер и во всяком случае, если они типичны. У Григорьева же, как верно писал Белинский, причины страданий носят сугубо личный характер. Выражение «гордость страдания» — слишком заносчиво, а «безумное счастье страдания» — романтическая искаженность чувства и смысла» (7, т. X, стр. 296).

Если же поэт занят лишь собой, своими узкими субъективными переживаниями, которые не являются созвучными обществу, в котором он живет, то можно сказать, что пафос его поэзии эгоистичен. Отрицая у Григорьева наличие поэтического таланта (в его стихотворениях виден ум, чувство, но нет образов, картин, полета фантазии, много рассуждений), Белинский писал, что у автора попадаются удачные стихотворения, как, например, «Город», где город изображен поэтом как символ человеческого страдания.

Таким же «опоэтизированным эгоизмом» проникнуты и стихотворения Эдуарда Губера, в большинстве которых поэт говорит о себе. Его также критикует Белинский за бессодержательность, безидейность и неоригинальность. Эта поэзия «не принадлежит ни к какой стране, ни к какому времени; ее можно счесть за перевод с какого угодно языка» (6, т. III, стр. 18).

Резкой критике Белинского подверглась и поэзия Полонского, который выступил как поэт «чистого искусства» (сб. стих. «Гаммы» 1843 г., «Стихотворения» 1845 г.). Белинский писал, что талант Полонского миниатюрен, что ему нечего писать, так как у него нет серьезных мыслей, нет идей, почему он и прибегает к «умничанию» и «хитрым рефлексиям» (7, т. X, стр. 300—301).

Иронией проникнута рецензия на стихотворения Ю. Жадовской, которые вызвали у некоторых восторженные отзывы. Для ее поэзии характерна мечтательность: не земля, а небо и звезды привлекают ее внимание. Однако, по мнению Белинского, Лаврентьев, открывший планету Нептун, более поэт, чем Жадовская, которая безмятежно смотрит на небо, ничего в нем не видит, так как ничего в нем не понимает. «То ли дело земля: — на ней нам и светло и тепло, на ней все наше, все близко и понятно нам, на ней наша жизнь и наша поэзия» (6, т. III, стр. 669).

В рецензии на сборник «Метеор на 1845 г.», в котором были помещены стихи поэтов «чистого искусства», Белинский писал: «Поэзия, которой корни находятся в прихотях, скорбях или радостях самолюбивой личности, носящейся, как курица с яйцом, со своими прекрасными чувствами, до которых никому нет дела, — такая поэзия, вместо внимания, заслуживает презрения» (7, т. IX, стр. 353).

На всем протяжении своей литературно-критической деятельности Белинский боролся против ложного понимания народности, которое находило свое отражение у писателей славянофилов и писателей «официальной народности». Это ложное понимание народности выражалось, с одной стороны, в идеализации древней Руси, ее общественных отношений, быта, нравов, а, с другой стороны, в приписывании народу таких черт как смирение, покорность, преданность царской власти, религиозность. Эти писатели изображали картины быта и нравов народа в стиле примитивного натурализма, идеализируя его отсталость.

В статье «Русская литература в 1844 г.» Белинский подверг резкой критике произведения поэтов-славянофилов — Языкова и Хомякова. Белинский возмущался, что Языков воспевал в своих стихах разгул, удалство, шеголял «грубостью чувств и выражений» и поэтому-то считал себя народным поэтом. Указывая, что поэзия Языкова не имеет ничего общего с истинной народностью, Белинский точно определяет ее классовый характер. «Удаль Языкова, — пишет он, — была тоже удалею барина, который только в стихах носил шапку, заломленную набекрень, а в самом деле, одевался как одеваются все порядочные люди его сословия» (6, т. II, стр. 670).

Основной порок поэзии Хомякова критик полагал в том, что Хомяков «решился в современной России видеть старую Русь». А это привело к тому, что и в его драмах и в его стихах нет ничего русского. Все подчинено ложной идее, а потому надуманно, неестественно, искажает действительность. «Когда поэзия есть живой глагол действительности, — писал Белинский, — она великая вещь на земле; но когда она лилится сделать существующим несуществующее, возможным невозможное, когда она прославляет пустое и хвалит ложное, тогда она не более, как забава детей, которым деревянная лошадка нравится более настоящей лошади» (6, т. II, стр. 685—686).

Статья Белинского — «Взгляд на русскую литературу 1846 г.» являлась программной для журнала «Современник», издаваемого с 1847 г. Некрасовым и Панаевым, и была помещена в первом номере журнала. Центральное место в этой статье заняла борьба Белинского против славянофильства и космополитизма западников.

Белинский со всей убедительностью опровергает утверждение славянофилов, что характерными чертами русского народа являются «смирение», «любовь», верность старинным обычаям. За этим утверждением славянофилов, как хорошо понял Белинский, скрывалась идеология дворян-помещиков, защищавших устои самодержавно-крепостнического строя.

Критик вполне правильно указал в своей статье, что не менее вреден и космополитизм. Космополитизм означает умаление национального достоинства русского народа, неверие в его силы, презрительное отношение к своей родине и к ее судьбам, слепое преклонение перед Западом. Космополитизм, таким образом, антипатриотичен. «Гуманные кос-

мополиты», отрицающие значение национальности — это «абстрактные человеки», «беспачпортные бродяги в человечестве».

Общечеловеческие идеалы могут быть осуществлены только через развитие национальности. — «Со дня на день, — писал Белинский, — более и более обнаруживается в наше время сочувствие и любовь народа к народу. Это утешительное, гуманное явление есть результат просвещения. Но из этого отнюдь не следует, чтобы просвещение сглаживало народности и делало все народы похожими один на другой, как две капли воды. Напротив, наше время есть по преимуществу время сильного развития национальностей» (6, т. III, стр. 663).

Эта резкая критика космополитизма была направлена в первую очередь против Валериана Майкова, молодого критика, преклонявшегося перед Западом и отрицавшего значение национальности. Но эта борьба Белинского с космополитизмом являлась в то же время и борьбой против поэзии «чистого искусства», которая не заключала в себе элементов национального. Как уже указывалось, Белинский писал о поэзии Губера, что она не принадлежит ни к какой стране, ни к какому времени, и ее можно считать за перевод с любого языка. Это утверждение Белинского можно отнести и к любому поэту «чистого искусства».

Борьба Белинского с позиций революционного демократизма против «фантастической народности» и «фантастического космополитизма» имела громадное значение для дальнейшего развития литературы критического реализма. Белинский продолжал настаивать на том, что писатели должны изображать русскую действительность, русский народ и выражать его стремления к освобождению от ига крепостного права. «У себя, в себе, — писал Белинский, — вокруг себя — вот где должны мы искать и вопросов и их решения» (6, т. III, стр. 666).

Нападки на натуральную школу и на Белинского, как ее идейного руководителя, не прекращались со стороны реакционной дворянской критики, которая продолжала защищать свою точку зрения, что не дело литературы изображать социальные противоречия во всей их глубине и непримиримости. Так, Ю. Самарин (подпись под статьей М... З... К...), славянофил, писал, что писатели натуральной школы клеветают на действительность, изображая ее карикатурно, что у них нет спокойного взгляда на жизнь: «Литература стала отказываться от спокойного созерцания жизни и приняла в себя как основное начало: одушевление страсти, как цель: возбуждение страсти» (11). Э. Губер, представитель «чистого искусства» в поэзии, призывал к примирению идеи с действительностью, ибо, по его мнению, «где искусство — там и гармония» (9). Другими словами точка зрения и Самарина и Губера сводилась к тому, что литература должна примирять читателя с действительностью, а не вооружать его против нее. Отсюда поощрялась литература, идеализирующая современную действительность, а также «чистое искусство», игнорирующее ее.

Белинский с исключительной прозорливостью понял, что за пропагандой «чистого искусства» кроется пропаганда реакционных взглядов, что мысль об объективном искусстве является ложью, ибо его не было и быть не может. «Хлопочут о «чистом искусстве», — писал Белинский, — и первые не понимают его; нападают на искусство, служащее посторонним целям, и первые требуют, чтобы оно служило посторонним це-

лям, т. е. оправдывало бы теории и системы нравственные и социальные» (6, т. III, стр. 742).

Белинский не верил в аполитичность поэтов «чистого искусства». Как бы поэт ни старался завуалировать свои взгляды на жизнь и «дела людей», «внимательный читатель узнает творца при видимой его скрытности, кажущемся притворстве». Каждый поэт в той или иной мере субъективен, объективных поэтов нет и не было, каждый поэт — человек определенной политической партии. — «Поэты, повидимому, бесстрастные в изображении страстей или, что одно и то же, не увлекаемые ни одной исключительной страстью, принадлежали, как теперь известно и как можно видеть из их поэтических произведений, к людям исключительного направления, к поборникам известной партии» (7, т. XI, стр. 47).

Таким образом, Белинский предвидел, что это бегство от современности, от ее бурь и противоречий, это кажущееся индифферентное отношение к ней приводит к защите и к восхвалению самодержавия. Белинский оказался глубоко прав. В 50-60 г.г. в период обострения классового борьбы и надвигающейся крестьянской революции пресловутый «объективизм» поэтов «чистого искусства» проявился в откровенной защите самодержавно-крепостнического строя.

Ярким примером в этом отношении могут служить такие поэты как Майков и Фет. Благоприятное влияние Белинского на Майкова оказалось слишком кратковременным, и Майков в своих стихотворениях постоянно выражал свою преданность самодержавию. Оценок Фета у Белинского почти не находим, но впоследствии Фет явился ярким защитником устоев самодержавно-крепостнического строя. Позиция Полонского — это позиция типичного либерала, который то восхвалял самодержавие, то впадал в расплывчатый либерализм.

Что же касается Аполлона Григорьева, то он приобрел известность как критик, который подверг резким и злобным нападкам литературно-критические работы Чернышевского.

Борьбу Белинского с поэтами «чистого искусства» продолжали Чернышевский, Добролюбов, Салтыков-Щедрин, которые разоблачали их истинное лицо.

Белинский отверг обвинение, предъявленное реакционной дворянской критикой в том, что писатели натуральной школы клеветают на народ, изображая в своих произведениях «отрицательные» стороны жизни. Как революционер-демократ, Белинский считал, что в эпоху самодержавно-крепостнического строя задача писателей и состоит в изображении отрицательных сторон действительности.

«Придет время» — писал Белинский, — и наши писатели правдиво изобразят и положительные явления жизни.

В своем знаменитом письме к Гоголю, которое В. И. Ленин назвал «одним из лучших произведений бесцензурной демократической печати, сохранивших громадное, живое значение и по сию пору» (2, стр. 341), Белинский указал на «самые живые, современные, национальные вопросы в России». Этими основными вопросами были уничтожение крепостного права, отмена телесных наказаний.

Задача писателей и заключается в том, чтобы своим художественным словом помочь народу в борьбе за свободу. Этим они докажут свою любовь к народу и истинный патриотизм.

Вот почему обращение писателей к темам из народной жизни вполне естественно. «Природа — вечный образец искусства, а величайший и благороднейший предмет в природе — человек. А разве мужик — не человек?» (6, т. III, стр. 787).

Развивая эту мысль, Белинский писал, что «простой человек» заслуживает самого пристального внимания, так как по своим нравственным задаткам, по своим способностям он не только не уступает людям из общества, но стоит выше их. Если же из среды общества выходит более замечательных людей, то все дело в условиях, в тех возможностях, какие имеют люди из общества и каких не имеют люди из народа. Эти замечательные мысли, проникнутые чувством глубокой горечи по поводу положения русского народа, высказанные в защиту писателей натуральной школы, которые изображали «простых» людей, свидетельствуют о горячей любви Белинского к русскому народу, о его твердой вере в творческие силы народа.

Пропагандируя и доказывая правильность направления, принятого натуральной школой, Белинский имел в виду нового читателя, читателя разночинца. Белинский с радостью отмечал большой успех натуральной школы, выразившийся в том, что русская повесть, русский роман имеют неизмеримо больший успех, чем повести и романы переводные. Журналы не могут претендовать на широкое распространение, если в них нет русской повести, и в этом, как писал Белинский, «выражается стремление русского общества к самосознанию, следовательно, пробуждение в нем нравственных интересов, умственной жизни» (6, т. III, стр. 650).

Но литература, изображающая страдания крестьян и бедняков города, не может нравиться «богатым» и «обеспеченным» читателям, которые смотрят на литературу как на забаву и развлечение. «Деликатным и благовоспитанным порицателям» не по душе литература, раскрывающая правдиво все социальные противоречия и, таким образом, наводящая на невеселые мысли. Они предпочитают читать о предметах «нежных или возвышенных». Они «обмана хотят», но его-то им не дает литература, изображающая без всякого прикрашивания жизнь народа (7, т. X, стр. 519; 6, т. III, стр. 784—785). У таких читателей пользуется успехом литература, идеализирующая жизнь, и поэзия «чистого искусства».

В последней своей большой статье «Взгляд на русскую литературу 1847 г.» Белинский вновь обращается к вопросу о так называемом «чистом искусстве», доказывая, что мысль о существовании «чистого искусства» есть мысль ложная, «отвлеченная, мечтательная», ибо искусство нельзя отделить от жизни. «Искусство есть воспроизведение действительности, повторенный, как бы вновь созданный мир: может ли же оно быть какою-то одинокою, изолированную от всех чуждых ему влияний деятельностью? Может ли поэт не отразиться в своем произведении, как человек, как характер, как натура, — словом, как личность» (6, т. III, стр. 791—792). Поэт должен отразиться в своем произведении — утверждал Белинский, а если так, то, следовательно, любое произведение, даже, как кажется на первый взгляд, не связанное с жизнью, все же отражает взгляды на нее автора.

Великое значение литературы определяется ее служением делу народа. — «Отнимать у искусства право служить общественным интере-

сам — значит не возвышать, а унижать его, потому что это значит лишать его самой живой силы, т. е. мысли, делать его предметом какого-то сибаритского наслаждения, игрушкой праздных ленивцев» (6, т. III, стр. 797).

Статьи, рецензии Белинского против поэтов «чистого искусства» написаны в страстном полемическом тоне, в них много едкой иронии и насмешки, в них мы находим непоколебимое убеждение в правоте своих идей. Это статьи человека, который говорил, что он «в мире боец», который считал, что «иметь врагов своей мысли, своему убеждению и бороться с ними до последних сил — в этом есть свое величие, своя прекрасная сторона» (7, т. IX, стр. 433).

Белинский писал о великой ответственности писателей перед народом, который «видит в русских писателях своих единственных вождей, защитников и спасителей от русского самодержавия, православия и народности» (6, т. III, стр. 712). Таковы великие задачи, стоящие перед русскими писателями. Жалкими кажутся поэты «чистого искусства» — это «пискливые воробьи царства поэзии» с их «опоэтизированным эгоизмом», с их барским, презрительным отношением к народу. Их кажущийся индифферентизм по сути ни что иное как поддержка существующего строя. Поэты «чистого искусства» никогда не смогут выдвинуть из своей среды большого поэта, ибо «чем поэт огромнее, тем он и национальнее, потому что тем более сторон национального духа доступно ему» (6, т. II, стр. 681).

А у поэтов «чистого искусства» именно отсутствует элемент национального, их поэзия антинародна, они являются, действительно, поэтами-космополитами, для которых безразлична судьба своего народа.

Борьба Белинского как революционера-демократа за реализм и высшую идейность литературы, борьба за литературу, которая должна служить интересам народа, борьба с поэзией «чистого искусства», которая являлась антинародной и космополитической, была борьбой с самодержавно-крепостническим строем.

И. В. Сталин писал: «Бывают новые, передовые идеи и теории, служащие интересам передовых сил общества. Их значение состоит в том, что они облегчают развитие общества, его продвижение вперед, причем они приобретают тем большее значение, чем точнее они отражают потребности развития материальной жизни общества» (4, стр. 546).

Значение деятельности Белинского и заключалось в том, что он являлся страстным пропагандистом «новых, передовых идей», из которых одной из самых важных была идея о действительном значении литературы в борьбе с самодержавием и крепостничеством.

Традиции Белинского были продолжены и углублены великими революционерами-демократами, «предшественниками русской социал-демократии» (3, стр. 381).

Чернышевский, Добролюбов, Салтыков-Щедрин вели непримиримую борьбу с теорией и поэзией «чистого искусства». Принцип большевистской партийности, выдвинутый В. И. Лениным в 1905 г. в статье «Партийная организация и партийная литература», — «важнейший вклад В. И. Ленина в науку о литературе». «Следовательно, — говорил А. А. Жданов, — лучшая традиция советской литературы является продолжением лучших традиций русской литературы XIX века, традиций, созданных нашими великими революционными демократами — Белин-

ским, Добролюбовым, Чернышевским, Салтыковым-Щедриним, продолженных Плехановым и научно разработанных и обоснованных Лениным и Сталиным» (5).

Коммунистическая партия, вооруженная марксистско-ленинской методологией, на основе гениальных высказываний о литературе В. И. Ленина и И. В. Сталина обеспечила создание литературы социалистического реализма, литературы подлинно народной. Советская литература, проникнутая большевистской партийностью, является могучим оружием в борьбе за коммунизм.

В своем докладе о журналах «Звезда» и «Ленинград» А. А. Жданов говорил «Советские писатели и все наши идеологические работники поставлены сейчас на передовую линию огня, ибо в условиях мирного развития не снимаются, а, наоборот, вырастают задачи идеологического фронта и в первую голову литературы. Народ, государство, партия хотят не удаления литературы от современности, а активного вторжения литературы во все стороны советского бытия» (5).

Партия большевиков и советский народ ведут беспощадную борьбу с антинародными проявлениями в литературе: с упадничеством, безидейностью, пошлостью, с поэзией «чистого искусства», с рабским преклонением перед Западом, с космополитизмом. Исторические постановления ЦК ВКП(б) 1946 года «О журналах «Звезда» и «Ленинград», «О репертуаре драматических театров», «О кинофильме «Большая жизнь», статья «Правды» от 28/1 1949 г. «Об одной антипатриотической группе театральных критиков» нанесли сокрушительный удар всем этим чуждым, враждебным, антипатриотическим проявлениям в литературе и указали путь дальнейшего роста советской литературы, для которой не должно быть ничего более святого как служить делу партии и народа, ибо, как сказал И. В. Сталин, «только народ бессмертен. Все остальное — преходящее».

Партия и советский народ используют «традиции» и опыт великого русского критика В. Г. Белинского, который всю свою жизнь посвятил борьбе за создание народной литературы, страстной борьбе с литературой антинародной, антипатриотической.

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Ленин В. И. — «О Вехах». (Соч. изд. III, т. XIV, стр. 219).
2. Ленин В. И. — «Из прошлого рабочей печати в России». (Соч. изд. III, т. XVII, стр. 341).
3. Ленин В. И. — «Что делать?». (Соч., изд. III, т. IV, стр. 381).
4. Сталин И. В. — «О диалектическом и историческом материализме» («Вопросы ленинизма» изд. XI, стр. 546).
5. Жданов А. А. — Доклад о журналах «Звезда» и «Ленинград» 1946 г. стр. 26, 38.
6. Белинский В. Г. — Собрание сочинений в трех томах под общей редакцией Ф. М. Головенченко, 1948 г.
7. Белинский В. Г. — Полное собрание сочинений под ред. С. А. Венгерова, т.т. VI—XI.
8. Белинский В. Г. — «Письма», 1914 г.
9. Губер Э. — «Русская литература в 1846 г.» («Санктпетербургские ведомости» 1847 г. № 4).
10. Евгенийев-Максимов. — Н. А. Некрасов в борьбе с теорией «чистого искусства». («Против безидейности в литературе». Сб. статей журнала «Звезда», 1947 г., стр. 164—165).
11. М. З. К. — Критика о мнениях «Современника» исторических и литературных («Москвитянин», 1847 г. сентябрь, ч. II, стр. 195).
12. Панаева А. Я. — (Головачева) — «Воспоминания». («Белинский в воспоминаниях современников» 1948 г., стр. 212).
13. Тургенев И. С. — «Воспоминания о Белинском». («Белинский в воспоминаниях современников», 1948 г., стр. 348).
14. Чернышевский Н. Г. — Очерки гоголевского периода русской литературы. 1892 г., стр. 171.
15. Шевырев С. — «Критика» («Москвитянин», 1842 г., № 7, стр. 219; № 8, стр. 351, 357, 359).

Доцент З. А. БОРИНЕВИЧ-БАБАЙЦЕВА,
 кандидат филологических наук

РОМАН А. П. ЧЕХОВА „НЕНУЖНАЯ ПОБЕДА“

А. П. Чехов вошел в историю литературы как замечательный русский новеллист и драматург-новатор. Это установили исследователи, критики, это отметила современная ему журналистика, это признал и читатель.

Но сделанное не удовлетворяло Чехова. От начала и до конца своей литературной деятельности он пронес замысел написать роман. Замысел этот остался, однако, неосуществленным.

Теоретические высказывания Чехова об этом литературном жанре разбросаны в его письмах к различным лицам и, собранные воедино, представляют интересную программу построения романа нового жанра. Стремление завершить свой творческий путь созданием обобщающего полотна — естественное стремление большого художника. Но для понимания всего творчества Чехова это имеет и другое значение.

С начала и до конца своей литературной деятельности Чехов боролся в литературе за новое в содержании и форме, за свежее, свободное слово, против старого, штампованного, связанного.

В жизни — как человек, в литературе — как писатель — он одинаков. Он — раньше всего ненавистник мещанства и в домашнем быту, и в человеческих вкусах, и в жизни общества, и в стиле произведений.

Стремление написать роман было тоже выражением борьбы Чехова с утвердившимся штампом. Писатель хотел создать подлинно новый роман для изображения своей действительности. В процессе этих исканий, этой борьбы, большую роль сыграла пародия, как прием разрушения старого жанра. Ею Чехов пользовался в небольших рассказах раннего периода, в романах «Ненужная победа» и «Драма на охоте», не отказавшись от нее и на всем протяжении своего творчества.

С 1880 г. на страницах юмористических журналов Москвы, а затем и Петербурга начали появляться литературные пародии Антоши Чехонте. Он не просто пародировал отдельные жанры и приемы иностранных и русских писателей. Пародиями он резко осмеивал не только установившийся литературный штамп, но и ту идеологию, и то общество, и тот быт, которые этот штамп отражал. Осмеивая оригинал, Чехов еще больше осмеивал подражателей; осмеивая писателей, еще больше смеялся над читателями. Эти мелкие ранние рассказы-пародии характеризуют не только ранний период творчества Чехова, но помогают

уяснить особенности дальнейшего пути его развития, раскрывают особенности Чехова — мастера зрелого периода его деятельности.

На школьной скамье, читая произведения русских классиков, Антон Павлович наряду с этим увлекался романами Шпильгагена, Георга Борна, Виктора Гюго (27, стр. 23).

С самого же начала своей литературной деятельности он с насмешкой перечисляет: «Что чаще всего встречается в романах, повестях и т. п.?» Названный так, небольшой, один из первых печатных рассказов Чехова показывает, как хорошо молодой еще писатель знал особенности современных ему иностранных и русских романов и повестей, обслуживающих обывателя.

Одна часть его схемы перечисляет шаблонные персонажи иностранных романов: граф, графиня со следами бывлой красоты, сосед-барон, музыкант-иностранец, эсквайр и наследник из Америки, герой, спасающий гербину от взбешенной лошади. Осмеяны и мотивы, излюбленные приключенческими романами: например, нечаянное подслушивание как причина великих открытий.

В другой части схемы Чехов иронизирует над отражением русской действительности в некоторых русских романах: «богатый дядя—либерал или консерватор, смотря по обстоятельствам. Не так полезны для героя его наставления, как смерть»; тетка в Тамбове (этот осмеянный прием Чехов использует с ироническим оттенком в своем последнем произведении «Вишневый сад»); слуга, еще служивший старым господам, готовый за господ лезть куда угодно, хоть в огонь. (Преодолевая этот осмеянный штамп, Чехов в ряде последующих произведений создал живые образы слуг и закончил совершенным образом Фирса). Есть в этом первом рассказе насмешка и над условным изображением природы: «Высь поднебесная, даль непроглядная, необъятная, непонятная, одним словом: природа...» (21, стр. 98).

Первые небольшие пародийные произведения Чехова оставляют сейчас сложное впечатление: они не кажутся особенно смешными и потому, что забылись особенности произведений многих осмеянных в них авторов, и потому, что в них скрыто очень серьезное критическое отношение Чехова к чужому материалу и приему. В период от 1880 до 1886 г., т. е. до момента, когда Чехов вошел в «большую литературу», были написаны, между прочим, следующие небольшие произведения, которые в подзаголовке имеют указания автора, что это роман, порой сопровождаются ироническими посвящениями и пародийными комментариями: «Тысяча одна страсть, или страшная ночь» (роман в одной части с эпилогом, посвящая Виктору Гюго); «Жены артистов» (перевод с португальского, 1881); «Грешник из Толедо» (перевод с испанского, 1881); «Летающие острова» — сочинения Жюль Верна; «Зеленая коса» (1882 г.); «Женщина без предрассудков» (роман, 1883 г.); «Дочь коммерции советника» (роман); «Брак по расчету или за человека страшно» (роман в двух одинаково плачевных частях); «Ниночка» (роман, 1885 г.); «Переполюх» (отрывок из романа, 1886 г.); «От нечего делать» — дачный роман; «Любовь без зыби» — за подписью: «Н. Захарьева» (пародия на женские романы), «Шведская спичка» и др.

Пародийности своих мелких вещей Чехов не скрывал. Он подчеркивал это подзаголовком (перевод с португальского, испанского и т. д.) и стилем. Вещи эти печатались в юмористических журналах и должны

были посмеять читателя пародированием наиболее читаемых писателей, по преимуществу, иностранных. В этих небольших произведениях много мастерства. Здесь прием ясен и стиль сохранен без грубой эффектности, осмеян готовый канон, рецепт. Здесь Чехов пародирует материал, героя, интригу, стиль, язык. Это сделано настолько искусно, что некоторые исследователи считают многие из этих вещей серьезными, эффектно-мелодраматическими произведениями Чехова. Так, А. Дерман в своей книге «Творческий портрет Чехова» делает ссылку на произведения «Жены артистов», «Грешник из Толедо», как на образец эффектности и безвкусицы Чехова (5, стр. 57).

В первый же год своей литературной деятельности Чехов пишет ряд небольших пародий на иностранных писателей. В 1880 г. напечатана «Тысяча одна страсть или страшная ночь» с указанием автора на то, что это «робкое подражание Виктору Гюго» (21). Страсти, преступления, убийства составляют сюжет этого рассказа с явно пародийным стилем повествования. Чехов смеется здесь над остатками традиций «романов ужасов» не только у Виктора Гюго, но и у ряда его русских бездарных подражателей.

В 1881 г. Чехов печатает «Жены артистов» с подзаголовком «перевод... с португальского» (21), где по существу пародирует роман Альфонса Додэ «Жены артистов», печатавшийся в русском переводе в «Отечественных записках» за 1877 год (6). В этот рассказ, помимо пародирования романа Альфонса Додэ, Чехов внес очень много из своих наблюдений над жизнью молодых русских художников, товарищей брата—Николая Павловича Чехова. Безденежье и голод были их основным несчастьем. В рассказе Чехова голодает художник Франческо Бутронца, голодает актер Петр Петрученко Петрурино, голодает опереточный певец Фердинанд Лай. Главный герой рассказа Зинзага — голодающий писатель, с ним голодает его жена Амаранта, единственная читательница его романов.

У Альфонса Додэ все художники, поэты, писатели — люди богатые, живущие в полном комфорте в своих парижских или загородных особняках. Их имущество досталось им по наследству от родителей или принесено в приданое женами, женщинами буржуазного общества. Жены подчиняют себе своих мужей, поработают и обманывают их, губят их талант, требуют рассеянной светской жизни.

Чехов в своем рассказе дает иностранцев, пародийно обыгрывая их фамилии, даже действие переносит в Лиссабон, но по существу рисует русских артистов-бедняков, живущих в плохой гостинице со своими женами, готовыми к жизни, полной лишений.

Внося русскую действительность в свою литературную пародию, Чехов осмеял быт и персонажей Альфонса Додэ, посмеялся и над писательской манерой, позволяющей до бесконечности увеличивать число эпизодов, механически нанизанных один на другой.

Литературный кругозор Чехова, даже в первые годы его литературной деятельности, был очень велик, а острота его наблюдений позволяла ему видеть то, мимо чего проходили его сверстники и писатели современники.

От Альфонса Додэ Чехов обращается к испанским романам и пишет свою острую пародию «Грешник из Толедо» 1881 г. (21). В подзаголовке он дает указание — «перевод с испанского», а в произведе-

нии смеется над испанским романом, наполненным ужасами инквизиции и мотивами демонологии. Это пародия на романы, в которых изображается духовенство и монахи, так легко дающие прощение грехов.

В прекрасной пародии на Жюль Верна «Летающие острова» 1883 г. (22) есть много насмешки над подражателями Жюль Верна и героями их произведений. 5-я глава этого рассказа Чехова называется «Остров Иоганна Гоффа», в первой же редакции эта глава называлась «Остров князя Мещерского». Оба названия тесно связаны с тогдашним бытом, и не знаешь, какое из них злее.

Иоганн Гофф — владелец пивного завода, широко рекламировавший свое производство; князь Мещерский — издатель газеты «Гражданин», автор многочисленных великосветских романов, тоже широко рекламировавший свой «товар».

Именно по поводу этой пародии Н. Лейкин писал Чехову 1-го марта 1883 года: «Вещица, как пародия, прекрасна, слов нет. Брет-Гарт составил себе славу пародиями, но для «Осколков» длинна. Вы отлично пародируете. Вот если бы вы когда-нибудь попробовали строчках на 200 написать несколько пародий на 4-5 писателей — дело другое. Можно бы взять Боборыкина, Каразина, Данченко, Лескова, Авсеенко, Маркевича и, разумеется, утрировать до невозможности» (22, стр. 352).

В этом письме Н. Лейкина интересна похвала манере Чехова в области пародии и особенно интересен список писателей. Как редактор «Осколков», хорошо знавший читателя и писателя, Н. Лейкин выбрал авторов, у которых складывался определенный штамп, удовлетворявший известный круг читателей.

Советом Н. Лейкина «утрировать до невозможности» А. П. Чехов не воспользовался — этому мешал его художественный вкус. Однако, некоторые из авторов, названные Лейкиным, вызвали либо пародию, либо протест Чехова — так, Чехов позже пародирует Б. Маркевича и смеется над его «Безднами», стремится к созданию своего нового романа в борьбе с тривиальными романами П. Боборыкина, написанными по определенной схеме, с внешне развитой сюжетной линией, но без подлинного психологического анализа.

Пародия занимала Чехова очень долго, как один из приемов творчества, пользовался он ею очень многообразно от начала и до конца своей художественной деятельности.

Особый интерес в смысле пародийности представляет рассказ Чехова «Шведская спичка», напечатанный в альманахе «Стрекоза» на 1884 год. В подзаголовке этого рассказа, приготовленного для второго издания, стоит: «перевод с португальского» (22).

По поводу этого рассказа Чехов писал Н. Лейкину: «Недавно я искусился. Получил я приглашение от Буквы написать что-нибудь в Альманахе Стрекозы... Я искусился и написал огромный рассказ в печатный лист. Рассказ пойдет. Название его «Шведская спичка», а суть — пародия на уголовные рассказы. Вышел смешной рассказ» (19, стр. 40).

Указания самого Чехова на пародийность этого рассказа, данные в этом письме, не всегда были обязательны для исследователей его творчества.

Так, А. Дерман в работе «Творческий портрет Чехова» рассматривает это произведение как образец эффектно-фабульного произведения.

Указав на «Шведскую спичку» и «Роман с контрабасом» А. Дерман пишет: «...почти не приходится сомневаться, что мелодраматизм ранних фабульных произведений Чехова был не преднамеренным элементом замысла, а суррогатом драматизма: писатель пытался создавать драмы, но получался у него мелодрамы» (5, стр. 97).

Конечно, здесь имеет место не мелодрама, а действует едкая насмешка Чехова над произведениями уголовного характера, в которых главными персонажами были скрывшиеся убийцы, непогрешимые следователи и молодые чиновники, делающие карьеру на раскрытии преступлений. Здесь Чехов в равной мере пародирует произведения Габрио, имя которого он назвал в тексте, и тех многочисленных его последователей, которыми была богата европейская литература. Задел здесь Чехов и крупных русских писателей — Достоевского, Лескова.

Насколько пародия занимала тогда Чехова, насколько он придавал ей значение и пробовал себя в различных ее видах, можно судить по сборнику рассказов, который писатель подготовил к печати, но не издал, и который дошел до нас в корректурных листах.

Список рассказов, намеченных для этой книги, говорит о цельности и стройности замысла автора. Из 12 рассказов — 8 явно пародийных, 4 представляют собой или стилизацию или насмешливое частичное использование чужих приемов.

Пародии этого, невышедшего в свет сборника, крайне разнообразны по пародируемому в нем материалу. Здесь есть пародии на иностранные романы, на охотничьи рассказы, на научные доклады и лекции, на научные определения, на письма живых людей (12).

Пародия для Чехова была орудием борьбы с обществом, с жизненным и литературным трафаретом, т. е. с тем, что составляло одну из особенностей мещанства и что так волновало Чехова. Его критическое чутье отличалось остротой, осуждал он не просто литературу, увлекавшую тогда читателя, но через нее ту обстановку, которая порождала такую литературу и такого писателя.

На фоне небольших пародийных произведений Чехова, в которых он так резко обрушился на иностранных авторов, их русских подражателей и обывателей-читателей, особенно ярко выступают два крупные его романа: «Ненужная победа» — 1882 г. и «Драма на охоте» 1884-85 г.г. Первый из них — «Ненужная победа» — печатался в «Будильнике» за 1882 г. №№ 24-27, 29-34, от 18 июня по 27 августа за подписью А. Чехонте. В подзаголовке это произведение названо рассказом, а в письме к А. С. Лазареву-Грузинскому от 24 января 1899 г. Чехов называет «Ненужную победу» романом (18, стр. 56). В № 34 рядом с заглавием стоит — «посвящается Н. И. Коробову» (Коробов — университетский товарищ Чехова, врач).

Пародийность «Ненужной победы» отмечена вскользь в примечаниях в «Собрании сочинений» Чехова, издание А. Ф. Маркса 1900-1904 г. (20).

В собрании сочинений Чехова под общей редакцией А. В. Луначарского 1929 г. в примечании к роману указано, что в своей повести Чехов воспроизводит стиль и композицию романов Июкая. В целом же повесть, по мнению комментатора С. Д. Балухатого, построена не как пародийная, но как бытовая и психологическая (21, стр. 375).

В последнем издании произведений Чехова 1944 г. в примечании к «Ненужной победе» сказано, что рассказ Чехова является блестящей

стилизацией романов плодовитого венгерского писателя Мавра Иокая (26, стр. 559).

Роман Чехова «Ненужная победа» редко упоминается в критических работах о Чехове, а если и упоминается, то чаще вызывает недоумение и удивление, чем подлинный анализ. Исследователи не видели той нарочитости, какую Чехов внес в свое произведение. Одни, как например, В. Каллаш, считали, что это произведение написано «в необычном для Чехова тоне и напоминает по своим приемам и содержанию фельетонные романы французских бульварных газет» (11). Другие видели в нем типичный образчик сентиментализма — «А. П. Чехов сразу понял, что это устаревшее направление чуждо характеру его дарования и он ушел от него с тем, чтобы никогда уже, разве за исключением рассказа «В рождественскую ночь», на всем протяжении своей литературной деятельности, к нему не возвращаться», — пишет Н. Орловский (13).

Совершенству мелких рассказов Чехова противопоставлялся (Ф. Батюшков) сентиментализм, мелодраматизм, фантазмагория изумительных происшествий его романов (3).

В работах наших советских исследователей творчества Чехова его романы приводились или (А. Дерманом) как доказательство задержанного роста его писательского дарования (5), или (А. Роскиным) как неудавшаяся автору пародия на романы Мавра Иокая (14).

Правильно считает пародией на Мавра Иокая «Ненужную победу» Юр. Соболев, но он говорит об этом вскользь (16) в своей статье «Чехов», а в других своих работах, как например, в книге «Чехов», изданной в серии «Жизнь замечательных людей» (17), вовсе не упоминает об этом произведении, как не упоминает о нем и В. Ермилов в своей книге о Чехове (7).

Г. Я. Бялый, занимающийся изучением русского реализма, считает «Ненужную победу» романтической повестью из великосветской жизни и отрицает ее пародийность на том основании, что «для пародии здесь не достает каррикатурности, нарочитости, иронической подчеркнутости тона» (4). Преобладающей точкой зрения, таким образом, является утверждение, что это подражание иностранным романам, что основным приемом Чехова является здесь стилизация и только время от времени повторяется, что это пародия на иностранные романы, но эта точка зрения еще не стала преобладающей.

Стилизация подразумевает желание автора написать произведение в подражание тому или иному писателю, его художественным формам, которые используются часто внешне, поверхностно. Обязательным же элементом пародии является сатирическое отношение автора к тому материалу, которым он пользуется. Значение литературных пародий заключается в обнажении приема, выражающего враждебную автору идеологию, в разрушении жанра, в стремлении высмеять, снизить стиль и жанр. Пародия — острое оружие в борьбе за новое, она не исключает возможности пользоваться стилизацией. Чехов в своих пародийных произведениях не скрывал своего явно сатирического отношения к используемому материалу, к стилю и жанру, культивировавшемуся у нас худшими представителями литературы.

По целям и задачам, по замыслу Чехова «Ненужная победа» не повесть, не рассказ, а роман-пародия. Неустойчивость в определении стиля и жанра этого произведения объясняется отсутствием единообра-

зия в понимании терминов «пародия» и «стилизация». В «Ненужной победе» Чехов несомненно пародировал Мавра Иокая — и не только его, а и других иностранных писателей, популярных в тогдашней русской читательской среде. Чехова интересует стиль автора и вкусы того круга читателей, для которых автор пишет. Особенно же его волнуют русские подражатели, снижающие значение художественной литературы, опоясывающие ее.

М. П. Чехов вспоминает: «В редакцию, сколько я припоминаю, поступали письма с запросами, не Мавр ли Иокай написал этот роман или не Фридрих Шпильгаген» (28, стр. 105). О своих первых романах Чехов упоминает в своем письме к Н. А. Лейкину при посылке ему рисунков брата Николая: «Впрочем, если когда придет рисунок, Вами предварительно не утвержденный, и ежели таковой не понравится, Вы можете не помещать его. Николай не будет в претензии. В матушке Москве все сойдет, сходили мои иностранные романы, сойдут и его рисунки» (19, стр. 37).

Еще в 1909 году А. В. Амфитеатров предупреждал критиков о том, как нужно быть осторожными при исследовании чеховского наследия. «Раскопки чеховские производить надо с оглядкой и с комментариями. А то недавно где-то перепечатаны были некоторые из забвенных чеховских рассказов, и в критике были высказаны патетические сожаления, что Чехову — лишь бы пробить себе дорогу — приходилось писать даже «повести из венгерской жизни». Между тем, если только дело идет о большой повести, она имела своим происхождением шуточное пари между А. Д. Курепиным и Чеховым, что последний напишет повесть из венгерской жизни, которую все примут за переводную из Мавра Иокая» (1, стр. 170).

Амфитеатров указывает, что Чехов пародирует модный тогда роман Мавра Иокая «Плотина». Это указание неточно. В «Вестнике Европы» за 1880 г. во 2-й, 3-й и 4-й книгах печатался роман Мавра Иокая — «Новый помещик» — роман в 2-х частях. (В переводе 1869 г. этот роман назывался «Новый землевладелец»). Название «Плотина» Амфитеатров дал, очевидно, по памяти, так как в романе «Новый помещик» вода прорывает плотину.

Мавр Иокай (1825-1904) — один из популярных венгерских писателей XIX века. Он был политическим деятелем, журналистом, поэтом, драматургом, но всего больше прославился романами (он написал их свыше 70). Вышедшие одновременно на венгерском и немецком языках, его романы сделали венгерскую литературу знакомой западноевропейскому и русскому читателю. В наших журналах 80-90-х годов печатались переводы романов Мавра Иокая. Большинство романов Мавра Иокая написано после революции 1848 года. Их основной стиль на первый взгляд — реализм, но с яркими чертами иллюзорного романтизма, которые наблюдаются и у других его современников. Страницы его романов наполнены фантастическим материалом. Отражая различные моменты венгерской жизни, Мавр Иокай в развитии сюжетной линии пользуется приемами романов ужасов. Его яркая безудержная фантазия подсказывает ему сложнейшие ситуации, в которых поражает мало вероятная выдумка, умение подчеркнуть деталь бытового или психологического характера рядом с отсутствием цельности в развитии образа,

В композиции произведения. Сложность сюжетных линий может быть как угодно усложнена вводимыми эпизодами. Внешний интерес здесь преобладает над внутренним.

Язык произведений Мавра Иокая живой, образный, пересыпанный большим количеством народных слов и выражений. Особенно это видно в его рассказах из народной крестьянской жизни, появившихся впервые в 40-х годах XIX столетия. У нас романы Иокая пользовались большой популярностью, но нужно помнить, что издатели типа Курепина умышленно искажали или опускали поставленные автором социальные проблемы, а читатели из обывательской среды отбрасывали волновавшие автора национальные вопросы и следили с интересом только за занимательно данным развитием действия. Русские же многочисленные подражатели пользовались сложной сюжетной линией и увлекались невероятной выдумкой венгерского писателя, опуская все остальное.

Чехов отнесся к романам типа романов Мавра Иокая и к его русским подражателям чрезвычайно серьезно. Он увидел в них значительно больше, чем видел рядовой читатель. Он понял, что, несмотря на наличие социальных и национальных проблем, в романах не было того подлинного отражения действительности, той правды жизни, которую Чехов считал непременным условием художественности. Природа, как фон, как декорация, герои, созданные по рецепту, актерская игра вместо жизни, однообразие приемов, ложный психологизм, неоправданная усложненность сюжетной линии и всюду схема и штамп — вот что осудил Чехов в произведениях типа романов Иокая.

Здесь видна та борьба за качество литературы и за вкусы читателя, которую Чехов с каждым последующим годом будет вести все решительнее и упорнее.

Западная беллетристика в переводах обильно печаталась на страницах русских журналов и вызвала подражательную русскую беллетристику. Если в 60-е годы печатались переводы романов Габорио, Дюма, Вальтер Скотта, Жюль Верна, то в 80-е годы обильно печатаются произведения Золя, Гюго, Шпильгагена, Ауэрбаха, Катюль-Мендеса, Мавра Иокая. Эти же писатели популяризируются в критических очерках-портретах, печатавшихся на страницах «Вестника Европы», «Недели» и других русских журналов.

Переводная беллетристика породила многочисленных русских эпигонов, которые подражали, главным образом, внешней занимательности, второстепенным особенностям своих образцов, доводили эти особенности до шаржа, создавали штамп. Это Чехов видел в романах Авсеенко, Всева, Крестовского, в так называемых исторических романах Вс. Соловьева, в великосветских романах Б. Маркевича, в многочисленных романах Ал. Шкляревского.

В борьбе против эпигонов и подражателей Чехов имел блестящего предшественника-учителя в лице Салтыкова-Щедрина, жестоко смеявшегося над писателями, которые сочинительствуют. «Для дела уже совершенно все равно, врет ли он небылицы в лицах для услады консьержей и гризеток, как какой-нибудь французик-романист, или же, понюхавши хрену, чтобы прослезиться, беспечально печалуется о явлениях, до которых ему столько же дела, сколько до прошлогоднего снега», — писал Салтыков в 1878 году по поводу произведения А. Михайлова «Беспечальное житье» (15, стр. 167).

Со всей резкостью Салтыков-Щедрин выступал против русских подражателей, старавшихся уловить особенности иностранных романов. Он осмеивает писателей типа Авенариуса, Крестовского, Авдеева, не щадит Мельникова, Данилевского и других, произведения которых можно без ущерба начать читать с любой страницы. Так, по поводу рассказа Авенариуса «Поветрие» Салтыков пишет: «Решительно нельзя понять, каким образом при таких небольших творческих силах может выйти печатная книга в 452 страницы. Правда, что новейшая французская литература представляет немало образчиков такого рода подвигов; но у французов, по крайней мере, вы встречаетесь с обилием происшествий, одно другого чуднее, одно другого невероятнее. Убийца оказывается спасителем, прелюбодей—евнухом, нищий—миллионером, беременная женщина—невинной, вот как например у г. Крестовского. На людей простосердечных это действует без промаха» (15, стр. 289).

Здесь резкий отзыв о подражателях идет рядом с беспощадным анализом французских романов. Салтыков ведет борьбу за русский реализм, за подлинную литературу, за читателя-друга.

Страстный и умный читатель Чехов хорошо знал тогдашнюю русскую и иностранную беллетристику. Он видел, что рядом с произведениями Льва Толстого, Тургенева, Островского, Гл. Успенского, Гаршина не только печатаются, но и охотно читаются романы Крестовского, Б. Маркевича, Баранцевича, Авсеенко, Альбова, видел, что завоевывают незаслуженные места П. Боборыкин, Михайлов, Шкляревский.

Продолжая борьбу, начатую Салтыковым-Щедриным еще в 60-е—70-е годы, молодой Чехов смеется над писателями подражателями и читателями-обывателями. Легко подражать общим местам, общим мотивам, созданной схеме, выработанному штампу, произведению, где все строится на внешнем эффекте, на сложности сюжетной линии, на смене малосвязанных между собой событий, а не на раскрытии образов.

Над этим и посмеялся в «Ненужной победе» Чехов, избрав в качестве объекта для пародии романы Мавра Иокая.

Особенно хорошо был известен в русском переводе роман Мавра Иокая «Новый помещик» (9). Написан этот роман в начале 60-х годов. События в нем происходят после революции 1848 г., направлен он против австрийских порядков в Венгрии (резко осуждал Иокай судебные порядки этой эпохи).

Основная сюжетная линия романа рисует жизнь помещика Гароновельди, вернувшегося на родину после окончания войны за независимость. Писатель показывает взаимоотношение помещиков и народа, гибель людей из-за прорвавшейся и давно угрожавшей плотины.

В этом романе есть руины старого замка, стоящего на границе между двумя владениями—венгерца Гароновельди и нового помещика—австрийца Анкершмидта, действует арестованный повстанец, обыгрываются заступничество красавицы и тайный побег, есть все то, что было обычно для романов такого типа. Социальная сущность романа тонет в огромном количестве эпизодов, внесенных безудержной фантазией автора.

Рядового читателя в этом романе увлекала развитая любовная интрига, веселый юмор, фантастика и необычайность ситуаций.

Другой роман Иокая — «Черные бриллианты», широко известный в Венгрии, появился в русском переводе в Петербурге в 1882 г. (10).

Действие в этом романе происходит на берегу Черного озера, на дне которого находятся залежи каменного угля. В каменноугольной шахте гибнут от взрыва рабочие. Владелец копей, идеалист и фантаст, Иван Беренд стремится открыть тайну, как бороться со взрывами в коях.

С этой социально-утопической линией в романе Мавра Йокая переплетается другая — любовная. Молодая работница Эвила, увлекающая всех своим пением, покидает копи и уезжает в город, чтобы лечить своего брата. Богач Феликс Каульман, плененный девушкой в городе, решает дать ей образование, сделать из нее артистку, а потом женится на ней.

В «Ненужную победу» Чехов перенес из романа «Новый помещик» черты жизни венгерского народа и австрийского дворянства, вплоть до фамилий, а образ героини Ильки построил в соответствии с образом нежной девушки Эвилы из романа «Черные бриллианты», повторил ситуацию Эвилы и Каульмана в ситуации Ильки и Артура.

Создавая свой роман, Чехов не копировал ни один из романов Мавра Йокая, используя их схему и композицию, не упускал в то же время из виду другие иностранные и, особенно, русские подражательные романы. Придав своему роману характер пародийный, Чехов посмеялся одновременно над русскими писателями, подражавшими иностранным образцам, и над читателями-обывателями.

Заглавие романа «Ненужная победа» пародийно подчеркивает победу героини перед ее смертью, как победу, никому не нужную.

Место действия романа — Венгрия. Роман начинается с повествования о бродячем музыканте Цвибуше и его дочери Ильке, прозванной «Собачья зубки».

Цвибуш и Илька подходят к замку графа Гольдаугена (фамилия Гольдауген — золотые глаза — сочинена по типу фамилий в романах Йокая, Шпильгагена и других подобных авторов — Гароновельди, Анкершмидт, Фон-Гогенштейн). Столкновение Ильки и графини Гольдауген во дворе замка дано, как столкновение двух будущих соперниц.

Портрет графини Гольдауген, рисунок ее первого появления сразу же обнаруживает насмешку Чехова над утвердившимся штампом. «Цвибуш увидел перед собой красивейшую женщину, полную красоты, молодости, достоинства и... гнева. Она усмиряла лошадь и бледная, дрожащая от гнева, пуская глазами молнии, взмахнула хлыстом» (21, стр. 197—198). Таких портретов было много во второразрядной литературе, беспомощной дать яркое изображение подлинно красивого лица.

Хлыстом графиня избила Цвибушу, проникшего без разрешения в графский замок. Цвибуш и горько плачущая, оскорбленная за отца, Илька ушли из замка и встретились в лесу с Артуром Зайницем. Цвибуш увидел перед собой «высокого, статного, в высокой степени красивого человека с большой окладистой бородой, смуглым лицом». Он — граф Вунич, барон Зайниц. В романах того времени были обычно титулованные герои; у Чехова же, который хочет усилить насмешку, герой — граф и барон одновременно. Давая портрет Артура Зайница, Чехов не только умышленно держится шаблона, но настойчиво его подчеркивает. В сопоставлениях, в отдельных эпитетах заключена насмешка автора. Фраза, принятая в этом контексте как серьезная, звучит нелепо.

«Барон Артур фон-Зайниц — мужчина лет двадцати восьми, — не более, но на вид ему за тридцать. Лицо его еще красиво, свежо, но на этом лице, у глаз и в углах рта, вы найдете морщинки, которые встречаются у людей уже поживших и много перенесших. По прекрасному смуглому лицу бороздой проехала молодость с ее неудачами, радостями, горем, попойками, развратом... Одет он небогато и просто. Костюм его незатейливый и крайне неопределенный... Куртка и жилет роскошны: они покрыты пятнами, но они новы. Сшиты они из дорогой серой материи, приготовленной из лучшего козьего пуха. Потертые, давно уже отживающие свой век шелковые панталоны плотно облекают его мускулистые бедра и очень красиво теряются выше колен в складках высоких блестящих голенищ». (Подчеркнуто везде нами — З. Б.—Б.) (21, стр. 206—207). Здесь так последовательно использован шаблон, что он может ввести в обман читателя, а, между тем, у Чехова везде фигурирует нарочитая аляповатость, подчеркнутая несоответствием эпитетов.

Давая дальше характеристику рода баронов Зайниц, Чехов строит ее на портретных образах предков Артура, как это обычно делали многие писатели XIX века. Начинает он с шаблонной фразы, но в редакции, противоположной обычной. Род баронов Зайниц — вместо обычного в таких случаях шаблона: «очень древний» — у Чехова: «не может похвалиться своей древностью». У Артура хранится «История баронов фон-Зайниц» — маленькая брошюрка, заказанная во время оно отцом Артура — Карлом одному заезжему ученому шведскому пастору. В гиперболических тонах, с резко подчеркнутой иронией по отношению к привычным приемам характеристики, рисует Чехов портрет отца Артура. Здесь Чехов обыгрывает и знатность рода, и его разветвленность, и пути достижения титулов и богатств, и бешеные страсти, и женщин. Вставил он в эту характеристику и анекдот о Карле Зайнице как покровителе искусств. На первый взгляд мало уместный и грубо рассказанный — этот анекдот, испещренный восклицательными и вопросительными знаками, обнаруживает веселую насмешку Антоши Чехонте и будущую сдержанность Антона Чехова.

Прервав характеристику Артура историей его рода, автор возвращается к образу Артура, показывает его безобразную жизнь, перелом в ней, когда он, из Парижа уехав в Вену, стал преподавателем алгебры в одном из военных училищ, корреспондентом двух парижских газет, потом в «золотой век» — доктором философии и магистром математических наук, наделал, сам того не замечая, долгов, женился на бедной дворяночке и искал помощи у своей сестры — Пельцер. Высмеивая приемы писателей, стремившихся передать эмоции путем изображения внешних явлений, а не раскрытия внутренних переживаний, Чехов сцену ссоры между Пельцерами и Артуром написал короткими предложениями, с огромным количеством восклицательных, вопросительных знаков, многоточий, тире. Все это должно было пародировать впечатление сильной душевной взволнованности, напряженно переживаемой драмы.

На голову Артура обрушился ряд несчастий, он опустился, бросил свои занятия, наконец, придя в себя, страшно напился и с тех пор застраивал. Достаточно внимательно прочесть два-три эпизода из жизни Артура, чтобы убедиться, как шаг за шагом Чехов создает рез-

кую пародию на стиль, развитие сюжетной линии, господствовавшие приемы, безответственное построение фраз.

Встреча в лесу Артура с Илькой и Цвибушем, описание наступающего вечера сделаны частично на впечатлениях от действительности, частично пародируют литературные приемы описаний природы. «Верхушки деревьев и каменные постройки маленького, стоящего на возвышенности городка купались в золоте заходившего светила. Золото это, легко окрашенное в пурпур, парчей стлалось по небу, от солнца к востоку и заволакивало собой добрую треть неба» (21, стр. 225).

В лесу Артур увидел на прекрасном вороном коне амазонку и узнал в ней баронессу Гейленстраль. Артур не знает, что она теперь владелица замка и носит имя графини Гольдауген. Разговор Артура и графини пересыпан остроумными, цинично-откровенными замечаниями, пародирующими светские беседы и вскрываемыми не только то, что в таких случаях говорится, но и то, что думается. Артур собирается жениться на «миллионе». Графиня тоже вышла замуж за «миллион», но теперь занята лишь тем, что ищет способ как бы удрать от «миллиона»... Воспоминаниями о прежней любви Артура и Терезы Гольдауген было прервано повествование об их встречах в лесу. Артуру в голову не приходило, что именно Тереза обидела Ильку, но вдруг он заметил в руках графини хлыст, который та нервно теребила. И только теперь Артур сообразил, что Тереза была Цвибуша, что из-за нее плакала Илька.

Чехов подчеркивает своим «вдруг», что нужное и главное выпадает из сознания героя не по его вине, а по вине автора и всплывает лишь потом, внешне мотивированное словом «вдруг» или ему подобным.

С VI главы романа Чехов ведет повествование о карьере Ильки. Встреча на станции железной дороги с офицерами, купившими ей в ближайшем городе новое платье, побег от них, участие в венгерском хоре в Триесте, артистическая карьера в Париже, желание иметь миллион, чтобы стать женой Артура, отомстить Терезе, отплатить за отца, — всё дано Чеховым в быстро сменяющихся сценах. Ильку разыгрывают как вещь на аукционе, торгуются и прибавляют цену. Билет с именем «Илька» достается лионскому фабриканту, старому Марку Лувреру.

До VIII главы повествование развивалось в плане большого широкого романа, но Чехов получил редакторское указание и должен был скорее, чем предполагал, закончить роман.

29 июля 1882 г. Н. П. Кичеев писал Чехову: «Сейчас прочел все, доставленное Вами из «Победы» и убедился, что пора кончать. Остановились Вы как раз на удобном пункте: в одном номере похождения Ильки в Париже, в другом развязка и пункт. Будем лучше печатать мелкие рассказы». (21, стр. 375). 2-го августа 1882 г. Н. П. Кичеев снова пишет Чехову: «Располагайте тремя номерами. На один есть, парижские похождения Ильки пусть займут другой, в третьем — развязка» (21, стр. 375).

Эти советы Кичеева указывают на то, что Чехов создавал свое произведение по определенному штампу. Так писали романы все авторы, печатавшиеся в «Новостях дня», в «Будильнике». Через пародию Чехов высказал свое отношение к материалу и приему.

Первой закончена линия романа Терезы и Артура, дано столкновение Илькиного мстителя, репортера д'Омарена с Терезой. Здесь всё —

карикатуры. Графиня на лошади и бегущий за ней д'Омарен. Его восхищение красотой графини. Орудие мщения — хлыст и удар по лицу графини... Д'Омарен, репортер, решил сделать то, что Артур, поскольку обидчицей была женщина, считал для себя сделать невозможным.

Все эти эпизоды, так же как и поспешное возвращение д'Омарена за наградой, написаны в стиле самого скверного романа, но здесь у Чехова насмешка сквозит буквально в каждой фразе.

Конец новеллы о старике Луврере и Ильке дан в последней, IX главе романа. Напоив Луврера морфием, Илька бежала от него, чтобы стать женой Артура. Она принесла ему миллион и стала баронессой, но в день свадьбы Артура судили за подлог и лишили титула. Чехов дал несколько шаржированную, но реальную сцену суда. Тема судебного производства — одна из излюбленных у Чехова; он не раз посмеется над судьями, следователями и прокурорами, над предвзятой гочкой зрения, над судебной слепотой...

Пародируя роман с сентиментальными героинями и необыкновенными героями, Чехов дает перерождение графини Гольдауген, подчеркивая отсутствие оснований для этого перерождения. Роман был начат сценой, где графиня показана жестокой и злой, надменной и гордой, но к концу романа она без всякой мотивировки становится мягкой, доброй, простой. Роман заканчивается сценой примирения соперниц — графини и Ильки.

После встречи на благотворительном балу графиня просит у Ильки прощения.

— «Я тебя долго искала... Я не знала покоя ни днем, ни ночью, встретившись с твоим взглядом в тот несчастный день... Твои глаза жгли меня во сне...

Илька вдруг заплакала.

— Я умираю, — прошептала она, засыпая под звуки нежного голоса своей кающейся соперницы.

— Прости же меня, Илька, как я простила тебя...

Илька протянула руку и коснулась шеи графини... Графиня нагнулась к ней и поцеловала ее в губы.

— Я умираю, — прошептала Илька. — Я приняла мор... на ковре...

Графиня нагнулась и увидела на ковре флакон. Она поняла все.

Через минуту в клубе был отыскан врач и приведен к Ильке. Врачу удалось, только благодаря присутствию флакона, констатировать отравление, поднять же на ноги уснувшую Ильку не удалось» (21, стр. 257).

Пародийность этой сцены Чехов построил на несоответствии ситуаций и их описаний.

Графиня, простившая Ильку неизвестно за что, указание Ильки, что она приняла мор... (морфий) на ковре; графиня, которая нагнулась, увидела флакон и поняла все; врач, которому удалось констатировать отравление, благодаря наличию флакона от морфия, но не удалось поднять на ноги уснувшую Ильку — все говорит о насмешке автора. Наконец, последняя фраза должна навести читателя на мысль, что сказанная именно так, она совсем не содержит указания на смерть Ильки: Илька приняла морфий, который она дала Лувреру, а в эпилоге повести показано, что Луврер крепко спал в кресле.

Повесть о красавице Ильке написана д'Омареном, поселившимся в Гольдаугенском лесу: «Переведенная на русский язык, она и предлагается нашим читателям» (21, стр. 258). Это тоже насмешка над авторскими приемами. Нигде в повести нет особенностей стиля рассказчика д'Омарена, последняя фраза ничем не оправдана, но такой прием часто встречается у авторов, которых Чехов пародирует: он его высмеивает, как не имеющий за собой содержания.

«Ненужная победа» появилась непосредственно за теми небольшими произведениями, в которых Чехов открыто пародировал Вальтер Скотта, Додэ, Гюго, Золя и других иностранных писателей.

В свой роман Чехов внес всё, что являлось необходимыми атрибутами западноевропейского романа: замок и титулованных героев, романтическую любовь и жестокие страсти, примирение соперниц и отравление героини.

Здесь повторено в сюжете и героях всё то, что Чехов осмеял в своем первом произведении: «Что чаще всего встречается в романах, повестях и т. п.»?

Невысказательному читателю Чехов преподнес свой роман с затаенной, но всюду обнаруживающейся насмешкой.

Силен был юмор Чехова, тонко был его анализ чужих романов, он ясно видел все недостатки эффектных мелодраматических произведений, и сам остроумно над ними посмеялся в своих многочисленных пародиях не для того, конечно, чтобы серьезно приняться за вещь в таком же стиле.

Возможен, однако, довод, что у Чехова была своеобразная заинтересованность, чтобы создавать этот роман всерьез. Писатель мог хотеть, мол, посмеяться над человеческой глупостью, над мещанской ограниченностью и вместе с тем снискать себе от одуряченных мещан похвалы и добиться для себя некоторых материальных благ.

Мотив материальной заинтересованности автора мог, конечно, играть роль в том, что Чехов принялся за большую вещь, но характер самой вещи определялся не этим.

Чехов брался написать повесть, «которую публика будет читать нарасхват и единодушно примет за переводную с венгерского языка, хотя он по венгерски не смыслит ни аза, ничего не знает о Венгрии и, кроме как в романе Мавра Иокая, отродясь ни одного венгерца не видел» (2). Литературное пари подсказало Чехову ту пародийную форму, которую он выдержал на протяжении всего романа, цель же пародии была в разоблачении чуждых «большой литературе» жанров.

Он печатал свой роман рядом с бульварными романами в «Будильнике», знал, что читатель не отличит его романа от «Женщины-вампира» и других произведений такого же рода, но сознательно и неустанно обнажал штамп и фальш этих романов, ненужную сложность сюжета, нелепость мотивов, ложность ситуаций, отсутствие жизненной правды, снижал жанр, обслуживавший обывателя.

Мало было в этих романах от личного чувства и «первых впечатлений бытия», как писал когда-то А. Измайлов (8), много от книги, но Чехов, писатель-реалист, избирая местом действия Венгрию, внося даже местный колорит отдельными словами и выражениями, не уходит от русской действительности. Подлинный реализм Чехова здесь не в сюжете, не в развитии действия, не столько в вещах и ярко брошенных

деталей, сколько в отношении к изображаемому. А это отношение—идейно-сатирического характера. Это—насмешка, иногда высказанная нарочито цинично и грубо.

Отражение русской жизни здесь дается своеобразно.

Ни тема, ни герой, ни обстановка действия не связаны с русским материалом. Но, если в изображении жизни Венгрии или Парижа Чехов, тогда еще ни разу не бывавший за границей, шел от литературных образцов, то в изображении взаимоотношений людей разных классов, наблюдений над повседневными явлениями, в стенах суда, в описаниях вещей Чехов идет от своих жизненных наблюдений.

В материал, который он пародирует, Чехов вносит свои замечания, свое отношение, иногда одной фразой, словом, меняя тон повествования.

Когда Илька запела песню о Венгрии, в словах этой песни сплетаются восторженные слова Иокая с насмешливо-ироническими словами Чехова.

«Есть на свете много стран, прекрасных и светлых, как солнце, и богатых; и лучше же их всех Венгрия с своими садами, пастбищами, климатом, вином» — это все может сказать восторженный венгерец, а Чехов прибавляет: «быками, которые имеют рога в сажень длиною».

Илька поет о прекрасных людях своей родины: «Они красивы, храбры, имеют красивых жен. Нет тех людей, которые могли бы победить их на войне».

А Чехов к тому, что поют венгерцы, прибавит: «или в словесных спорах» (21, стр. 196).

Особенности реализма раннего периода творчества Чехова всего ярче подчеркнуты эпитетами, сравнениями, разбросанными в произведении.

«Толстый и коротконогий Цвибуш обливался потом. Лицо его было багрово, как вареная свекла... Он пыхтел и сопел, как плохо смазанный молотильный паровик» (21, стр. 193).

В речах Цвибуша сравнение—«аллея длинна, как язык старой девки» (21, стр. 194) звучит вполне правдиво. Рассуждения, мечты героев — это сама действительность. Илька мечтает об обеде, она очень голодна, Цвибуш говорит — «Нас послушает сам граф!... И вдруг, душа моя, ему, графу, залезет в голову мысль, что нас не следует гнать со двора!...

...А если он пьян, то клянусь тебе моей скрипкой, он бросит к твоим ногам золотую монету!» (21, стр. 194).

Цвибуш — и это в характере образа—понимает, что для того, чтобы оказать настоящую помощь, графу должна влезть в голову мысль, или же он должен быть пьян—«пьяный добрей и умней трезвого. Пьяный больше любит музыку...» «Трезвые бюргеры в музыке не нуждаются». Не будь пьяных, Ильке и ее отцу «пришлось бы голодать чаще, много чаще». «Слушали их больше мужчины, отличительной чертой которых служат обрюзгшее лицо, большой красный нос и бессвязные, пошлые слова» (21, стр. 195). Козлиное пение и пошлые шуточки Цвибуша нравятся больше, чем пение Ильки—таков слушатель.

Сатирой не только на венгерское, но и на русское дворянство звучат слова Цвибуша, характеризующие дворянскую мораль: «В семнадцатом столетии граф Карл Гольдауген, женившись не на дворянке, умер от угрызения совести, а его брат, Мориц плясал целый месяц от радости

после того, как святой отец разрешил ему развестись с женщиной, которую он, Морис, обокрал и вогнал в чахотку» (21, стр. 195).

Речи Цвибуша, характеристика семьи Гейленштралей и Гольдаугенов, фигура Артура сделаны в пародийном плане, но характер образа выдержан с настоящей социальной заостренностью.

Сжечь деревню для предка Гольдаугенов—как говорит Цвибуш—«было много легче, чем для нас выкурить сигару». «У Гольдаугенов—по определению Цвибуша—золотые глаза и волчий мозг» (21, стр. 202). Взаимоотношения свои и Гольдаугенов Цвибуш характеризует, как взаимоотношения волков и ягнят.

За оскорбление Гольдаугенов не судят, так как они кормят судей. «Сделайся такой же графиней, как она, тогда ты будешь иметь полное право судиться с ней» (с графиней, З. Б.—Б),—говорит Ильке судья (21, стр. 205). Участь Ильки и ее отца—сносить обиды—они бедные странствующие музыканты.

Анализ того, что внес Чехов из первых своих произведений в следующие рассказы, в литературной науке только начат. В этом плане можно указать некоторые моменты из «Ненужной победы», использованные автором позже. Чехов любил возвращаться к раз его заинтересовавшему образу, любил и умел перерабатывать, расширять первоначальные образы, углубляя и обобщая их. От намека, от какой-нибудь черты Чехов шел к полному освоению психологических особенностей характера, к раскрытию образа изнутри.

Огорченная неудачным свиданием с Артуром в лесу, Тереза (графиня Гольдауген) пошла к своей лошади, которая стояла в стороне и лениво щипала молодую траву. «Уедем и не будем сюда более приезжать—сказала Тереза, глядя лошадь по лбу.—Нас не любят. Не будем просить милостыни» (21, стр. 253). Тоска одинокого человека заставляет его поделиться своими чувствами с лошастью. Здесь, в пародийном романе, это шутка, даже насмешка.

В рассказе же «Тоска» 1886 г. (23) Чехов даст подобную ситуацию не только в законченном совершенном виде, но и с яркой социальной окраской—одинокому извозчику в большом, многолюдном Петербурге некому рассказать о своей горе—он рассказывает его своей лошади.

В таком же отношении интересен и образ подстреленной птицы. «Раздался выстрел. Цепляясь за ветви, шелестя и хлопая крыльями, слетела с вербы птица и упала на фартук Ильки. То была молодая орлица. Одна дробина попала ей в глаз, а другая раздробила клюв». Артура, как художника, поразила красота и реальность группы, составленной из Цвибуша, Ильки, арфы, скрипки и убитой птицы, подстреленной охотником и упавшей на колени сидевшей огорченной Ильки... «Посмотри, моя милая! В лице этой птицы сильно оскорблена природа... Это оскорбление много выше нашего... Терпит природа... Не наказывает, не мстит...» (21, стр. 206).

В этом пародийном романе уже чувствуется лиризм и образ будущей чайки, в лице которой будет тоже сильно оскорблена природа. Ко всем исходным моментам пьесы Чехова «Чайка» (24)—автобиографическим, биографическим, жизненным и литературным—следовало бы прибавить и этот, уже использованный в романе образ девушки и убитой птицы. В прекрасном образе Нины Заречной Чехов дал завер-

шение своей мысли—оскорблена природа, но не уничтожена Нина Заречная, эта освобождающаяся женщина...

Графиня Гольдауген разводится с мужем; сын старого огородника Фрица, молодой Фриц, внимательно рассматривал проезжавшую красавицу-графиню. Она уехала, он сел и задумался. «Новые, в высшей степени сладкие, не крестьянские, а бальзаковские мечты охватили его мозг и сердце. Грандиознейший воздушный замок в несколько минут был построен его разгоревшимся юношеским воображением» (21).

Эта намеченная лишь, но тут неиспользованная автором фигура молодого огородника, мечтавшего уворовать у Гольдаугенов самое дорогое (графиню Гольдауген) и уничтожить свое неравенство, раскрыта до конца в иной ситуации, в иной форме в «Вишневом саде», где дан образ старого слуги Фирса и по контрасту с ним выведен молодой слуга Яша с его глубоко скрытым отношением к Раневской (25).

Острота общественной трактовки темы характерна уже для раннего Чехова. В романе «Ненужная победа» Артур рассказывает Ильке сказку о девочке, которая жила в тюльпане. Величиной с мизинчик, она делала много добра, ухаживала за цветами, пела песни, лечила насекомых, обшивала бедных, выдавала бабочек замуж, читала проповеди лентяям-трутням. Она вылечила тарантула, но отказалась выйти за него замуж, он погрозил, что убьет ее. Она вызвала к себе для защиты всех, кому помогла, они пришли, но паук увидел не защитников, а трусов, которые были бледны и дрожали всем телом. Он зарезал на глазах у всех бедную девочку. Ее хоронили. Пчелы сделали гроб, муравьи могилу. Похороны были шикарные, поминки еще лучше. Ели и пили все до боли в животах—поручили сороконожке собирать на памятник и разлетелась по домам.

«И конец?»—спросил Цвибуш.

—Что же тебе еще нужно... Хочешь, чтобы паука в тюрьму посадили? Держи карман! Нянька моя была отличный педагог, она мне не лгала даже в сказках. У нее не торжествовала добродетель» (20, стр. 222).

Эта сказка несколько не выпадает из общего плана повествования, как писал когда-то Н. Орловский. Чехов идет от известного сказочного сюжета, использованного Андерсеном в его «Дюймовочке», но придает ему общественный, острый характер. А последней фразой, этим мимоходом брошенным замечанием, он смеется над трафаретом, где торжествует добродетель и наказан порок—в жизни так не бывает.

Чехов прочел значительно лучше, чем обыкновенные читатели, не только романы Июкая и других близких к нему романистов, но и страницы русской действительности, он внес в мысли и действия героев отражение окружающей жизни.

Созданием этого романа Чехов не только решал трудную литературную задачу—пародировал хорошо известный материал и прием, не нарушая художественности образа,—но и показал свое идейное отношение к мещанству, к пошлости.

Посмеиваясь, пронизируя, представляет Чехов жизнь рода Гольдаугенов и генеалогию семьи Зайниц, жизнь деда и отца объясняет личность Артура, человека, у которого внешне-циничное отношение к жизни и людям является результатом его принадлежности к семье ба-

ронов Зайниц, а внутреннее благородство—результатом отрыва от своего класса.

Гордая Тереза в контрасте с прекрасной Илькой составляет пару, доставшуюся последующей литературе еще от времени раннего романтизма; старик Цвибуш, много видевший на свете скептик, репортер д'Омарен—все они сделаны Чеховым по рецепту, но сделаны именно так, что кажутся на первый взгляд привычными героями много раз читанных романов.

Умение анализировать, исследовать и наблюдать, желание пробовать себя в разнообразных жанрах и стилях составляет одну из особенностей раннего периода творчества Чехова периода исканий правды жизни и ее выражения в правдивом слове.

Литературные пародии явились для Чехова хорошей школой. В 1886 г., уже уходя из юмористических журналов, Чехов писал М. В. Киселевой, детской писательнице, стремившейся перейти в малую прессу: «Пишите на разные темы, смешное и слезное, хорошее и плохое. Давайте рассказы, мелочи, анекдоты, остроты, каламбуры и проч. и проч.» (19, стр. 216).

Все эти литературные мелочи и составляют ту разнообразную школу, которая, по мнению Чехова, способствует выработке слога, стиля, умения сказать то и так, что и как хочешь сказать.

В романе «Ненужная победа» Чехов не противопоставил чужому стилю свой—он пародировал приемы иностранных писателей в развитии сюжета, в раскрытии характера, в изображении обстановки действия, он обнаружил тонкое знание чужого, уже устаревшего стиля, показал понимание того, что нужно иное, новое, свое слово, простое и правдивое слово о самом обыкновенном.

По определению М. Горького Чехов обладал искусством всюду находить и оттенять пошлость, искусством, которое доступно только человеку высоких требований.

Свое слово пришло к Чехову очень рано, сказалось же вполне в 1886 г. Кончая свой первый большой рассказ «Степь», Чехов писал Я. М. Полонскому:

«Есть много таких мест, которые не поймутся ни критикой, ни публикой, той и другой они покажутся пустячными, незаслуживающими внимания, но я заранее радуюсь, что эти самые места поймут и оценят два-три литературных гастронома, а это с меня достаточно.

...Для современной читающей публики такой сюжет как степь с ее природой и людьми представляется специальным и малозначущим» (18, стр. 33).

Чехов дает здесь оценку бездарной критике и мещанской публике. И та, и другая привыкли к романам авантюрным, уголовным, к романам ужасов. Чехов хорошо знает эти литературные жанры. Сам он пойдет по иному пути, но раньше всего ему нужно было побороть мещанина в среде писательской и читательской, уничтожить распространение того иностранного романа, который для рядового читателя заслонял Тургенева, Толстого и других русских художников-реалистов.

Пародийные произведения Чехова, являясь для него творческой лабораторией, были особым видом его борьбы за правду в искусстве.

Впоследствии на протяжении своего творческого пути Чехов показал искусство развития сюжета, использования деталей, раскрыл внутренний

драматизм действия, показал внешне спокойное разрешение катастроф, дал высокие образцы психологического анализа, отверг шаблонного героя, изобразил многообразную жизнь обыкновенных людей, научился писать занимательно даже о вещах незанимательных и установил новый чеховский этап в развитии русского критического реализма 19 века.

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Амфитеатров А. — Тризна. Москва, 1909.
2. Амфитеатров А. — Славные мертвецы. Собрание сочинений, т. XIV.
3. Батюшков Ф. — Антон Павлович Чехов — в «Истории русской литературы» под редакцией Д. Н. Овсяннико-Куликовского. т. V. М. 1910.
4. Бялый Г. — К вопросу о русском реализме конца XIX века. Труды юбилейной научной сессии Ленинградского университета. 1946.
5. Дерман А. — Творческий портрет Чехова. М. 1929.
6. Додэ Альфонс. — Жены артистов. «Отечественные Записки», 1877 г.
7. Ермилов В. — Чехов. Изд. «Молодая Гвардия», 1946.
8. Измайлов А. — А. П. Чехов. Жизнь — личность — творчество. Биографический набросок, изд. Сытина, М. 1916.
9. Иокай Мавр. — Новый помещик. «Вестник Европы», 1880, кн. 2, 3, 4.
10. Иокай Мавр. — Черные бриллианты. СПб. 1882.
11. Каллаш В. — А. П. Чехов. Критико-библиографический обзор. «Русская Мысль», 1905 г., № 6.
12. Нагель В. — Невышедшая книга Чехова. «Литературная Газета», 1939 г. № 42.
13. Орловский Н. — Забытые рассказы А. П. Чехова. «Русская Мысль», 1906 г. № 42.
14. Роскин А. — Антоша Чехонте. Изд. «Советский Писатель». М. 1940.
15. Салтыков-Щедрин. — Полное собрание сочинений. Гос. изд. «Художественная литература». М. Л. Т. VIII.
16. Соболев Ю. — Чехов. Изд. «Федерация» М. 1930 г.
17. Соболев Ю. — Чехов. Изд. журнально-газ. объединения.
18. Чехов А. П. — Несобранные письма. ГИЗ 1927.
19. Чехов А. П. — Письма. Том I (1876—87). Издание М. П. Чеховой. М. 1912.
20. Чехов А. П. — Собрание сочинений. Изд. А. Ф. Маркса. Т. XVIII — примечания.
21. Чехов А. П. — Собрание сочинений под редакцией А. В. Луначарского. ГИЗ, М. Л. 1929. Т. I.
22. Чехов А. П. — То же. Т. II.
23. Чехов А. П. — То же. Т. IV.
24. Чехов А. П. — То же. Т. IX.
25. Чехов А. П. — То же. Т. X.
26. Чехов А. П. — Собрание сочинений. ОГИЗ, 1944. Т. I — примечания.
27. Чехов М. П. — А. П. Чехов и его сюжеты. М. 1923.
28. Чехов М. П. — Вокруг Чехова. М. Л. 1933.

Т. К. ЧОРНА

П. МИРНИЙ І М. КОЦЮБІНСЬКИЙ*)

Навесні 1898 року до Панаса Мирного завітав один з його знайомих, якому здавна вже хотілося видати книгу про дівочу долю, де зібрати твори на цю тему різних письменників. Приятель показав Панасові Яковичу, що було зібрано в його папці, і дещо залишив для ознайомлення.

«Харитя» Михайла Коцюбинського — прочитав Панас Мирний.

«В печі палав огонь і червоним язиком лизав челюсті. В маленькій хаті було поночі, по кутках стояли діди. На постелі лежала слаба жінка й стогнала. Це Харитина мати. Шість тижнів поминуло, як помер чоловік, батько Харитини, і відтоді бідна удова тужить та слабує, а оце вже другий день, як зовсім злягла. Злягла саме в жнива, в гарячий час, коли всі, хто вміє жати, подалися на ниву збирати на зиму хліб. І вдовине жито поспіло, та нема кому його жати: сиплеться стигле зерно на землю, а вдова лежить недужа: тяжка слабкість спутала руки й ноги, прикувала до постелі... лежить бідна мати Харитина та б'ється з думами...» (I, стор. 33).

З кожним рядком оповідання зацікавлювало Панаса Мирного все більше й більше. Він відчував в авторі письменника, який ішов в літературі широким, заповіданим від Шевченка, демократичним шляхом.

Оповідання захопило Панаса Яковича, і, задоволений, закінчив він читання.

Але одного оповідання виявилось мало. Панас Мирний зараз же поспішив до книгарні і придбав ще книжки автора, який так його зацікавив. То були «Ялинка», «Маленький грішник», «П'ятизлотник».

Прочитавши і ці оповідання з таким же інтересом, як і «Харитю», П. Мирний взявся писати лист молодому письменникові. Про своє враження від «Хариті», а далі від інших творів Мирний писав:

«Прочитав її та й не стямився. У такій невеличкій приповідці так багато сказано. Та як сказано. Чистою, як кринична вода, народною мовою, яскравим, як сонячний промінь, малюнком і невеличкими, домірними нарисами, що розгортають перед очима

*) Доповідь на урочистому засіданні кафедри української літератури Одеського університету 14 травня 1949 р., присвяченому 100-річчю з дня народження Панаса Мирного.

велику, безмірно велику картину людського горя, краси світової, виявляють безодню глибоких думок, таємні поривання душі, за- бої невеличкого серця. Так, так тільки справжній художник зможе писати.

Несказано зачарований Вашою «Харитею».

...І все то-то — шире золото, все то-то — само життя, оброб- лене в невеличкі рямці дотепною рукою мастака-художника». (3, лист від 3/V-1898 р.).

Коцюбинський не загаявся з відповіддю. Він, звичайно, давно знав письменника, який становив окрасу й силу української літератури. Він читав і видану в Женеві книжку, видруковану під двома прізвищами: П. Мирний і І. Білик — «Хіба ревуть воли, як ясла повні».

Читав і інші твори, що з'являлись за підписом: «Панас Мирний», твори, в яких уперше в українській прозі виступила з такою силою ре- алістичного викриття страшна правда пореформеної дійсності україн- ських сіл.

«Щоб з'ясувати Вам, які щасливі хвилини приніс мені Ваш лист,—відповідав Мирному Коцюбинський,—мушу признатися, що я збирався торік у Полтаву спеціально до Вас—благати, аби ви не покидали вкраїнського пера і на своїх дужих плечах винесли із злигоднів славу літератури вкраїнської».

Ви найбільш шанований мною письменник український, сила й краса літератури нашої...» (2, лист від 9/V 1898 р.).

Цей обмін листами поклав початок якнайтіснішим зв'язкам двох письменників — представника старого покоління, яким був Мирний, і молодого письменника, якому судилось стати одним з найвизначніших майстрів революційно-демократичної прози—Михайла Коцюбинського.

Цілком закономірним було це зближення між письменниками, оскільки обидва вони були людьми одного, демократичного табору, мали багато спільного в світогляді.

Багато спільного було у Панаса Мирного і Коцюбинського в умо- вах їхнього життя. Обом доводилося ділити свій час між літературною працею і довгими марудними канцелярськими «заняттями».

Обидва письменники переживали трагедію матеріальної незабез- печеності, віддаючи багато сили, енергії на роботу заради шматка хліба, що не давала насолоди, але відбирала майже весь час. А на любую лі- тературну працю можна було приділяти лише вечірню або нічну пору.

Недарма Коцюбинський Панасові ж Мирному переказував: «Пишу похапцем в Чернігові, закиданий всякими справами» (2, лист від 18/VIII 1898 р.).

І Панас Мирний краще, ніж хто інший, міг зрозуміти цю скаргу письменника.

Але канцелярщина, зв'язана для Мирного з працею в казенній па- латі, а для Коцюбинського—в земстві, не могла зтягнути в своє ба- говиння цих письменників, бо якраз той «літературний хробак», про якого згадує Коцюбинський,—не давав їм спокою, будив вночі, вів до літературної праці.

Багато допомагала увага друзів, чие сприятливе критичне слово впевнювало в корисності літературних студій.

Взаємне листування між Мирним і Коцюбинським допомагало їм обом відчувати себе солдатами демократичного загону українського письменства, людьми, що робили одну велику справу.

Безрідні космополіти прагнули змальовувати наших письменників- демократів відірваними один від одного, самотніми в навколишньому суспільстві.

Саме так робив у своїх книжках «Українські класики» та «Історико- літературні нариси» Стебун, коли ізольовано трактував творчість письменників-демократів, зокрема Мирного і Коцюбинського, самотніх, за його концепціями, в морі антинародних течій.

Але не були самотніми Мирний і Коцюбинський, як не були самот- німи і інші письменники-демократи, що відчували насамперед підтримку широких кіл демократичних читачів, допомагали один одному в роботі.

На самому початку листовного знайомства письменники обмінялися фотокартками, висловивши взаємне побажання ще більш закріпити свої зв'язки. В знак свого прихильного ставлення до Коцюбинського Мирний дарує йому свою книжку «Морозенко» (окремий відбиток з журналу «Киевская Старина», Київ, 1896 р.) з написом: «Талановитому ратаєві рідної мови—Михайлові Михайловичу Коцюбинському від щирого серця. Автор. 31 травня 1898 р.»

В листах письменники-демократи діляться своїми думками не тільки з приводу окремих творів один одного, а й з приводу різних літе- ратурно-творчих питань.

Так, Коцюбинський, ділячись з Мирним своїми творчими планами на майбутнє, скаржить на трудність творити без кригики. Тут же він підкреслює, наскільки важливою для письменника є підтримка з боку інших письменників.

«Важко працювати без критики; не бадьорить, не підтримує та тиша, що навкруги; трудно йти у темряві, напощаки, не видно ж, що даєш: зерно чи полову. Отож таке прихильне слово, як Ваше, має ще і ту вагу, що надає сили й зваги, будить надію й енергію» (2, лист від 9/V 1898 р.).

Панас Мирний заспокоює Коцюбинського, посилаючись на приклади великих російських письменників.

«Не дуже шкодуйте, що приходиться працювати без критики. Ваше здорове почуття покаже Вам, куди простувати. Гляньте на сусіду: хіба Пушкін, Грибоедов або Лермонтов та й наш Гоголь— творили й робили за проводом критиків. Самі набирали в своїй душі і снаги, і сили; а критика уже потім їх оцінила і піднесла геть високо угорв...» (3, лист від 24/V 1898 р.).

Коцюбинський особливо уважно прислухається до критики своїх творів з боку Панаса Мирного. Він надсилає йому збірку своїх творів, прохаючи дати на них відзив, бо, як каже він у листі до Мирного: «Ваша думка, Ваше слово, чи прихильне, чи гірке—має для мене ве- лику вагу» (2, лист від 10/VII 1898 р.).

І Мирний, хоч як був переобтяжений працею, знаходить час, щоб дати вказівки молодому письменникові, висловити своє враження від оповідань, похвалити те, що найбільше сподобалось.

«Яке-то прехороше і широко задумане Ваше оповідання «Для загального добра».

Проте, оповідання викликало і застереження з боку Мирного.

«Та галичанська маніра писання, — додає Мирний, — йому дуже зашкодила...» (3, лист від 31/VII 1899 р.).

Мирний застерігає М. Коцюбинського, щоб він поменше «додавав від себе».

«Удержуйтесь, добродію, від сього. І без авторських додатків Ви так мистецьки малюєте образи, що вони самі висловлять читачеві усе, що Ви думаєте ними сказати. На мій погляд, — пише далі Мирний, — у Вас дуже великий художницький талант.

Вами нарисовані муки Гашиці (у «Пекоптьор»), гнів і занепадок Замфірів, побивання Маріори (у «Для загального добра»), як живі істоти стоять перед очима.

Якби не було у цих оповіданнях авторських додатків, та мова всюди була чисто народня, то вони б були такими самими перлами, як «Харитя», «Ялинка», «П'ятизлотник» (3, там же).

Цікаво, що Мирному більше подобаються ранні оповідання М. Коцюбинського («Харитя», «Ялинка» і інш.), ніж «Для загального добра» і «Пекоптьор».

Велике враження справило на Мирного оповідання «Дорогою ціною», особливо «перша частина, де так правдиво малюється гірка доля кріпацька, мандри, щире кохання втікачів». Водночас він подає і деякі критичні зауваження, що стосуються окремих художніх деталей. Так, на його думку, непевне, чи змогла Соломія, хоч і смілива, вольова (в зображенні Коцюбинського) жінка, перша стріляти в турка, і чи не правдивіше було б, якби вона його вдарила веслом. Подібний характер мають і інші зауваження, що засвідчують в Мирному уважного і вдумливого читача-критика.

Казка «Хо» йому подобається менше, бо від неї, — як каже він, — «публіцистикою дуже тхне».

Напрямок зауважень Мирного є дуже знаменний.

Своїми молдавськими оповіданнями Коцюбинський відкривав вже нову сторінку українського письменства. Не все тут Мирному, як представникові старшої генерації, було сприйнятним і зрозумілим, хоч і були вони людьми з одного демократичного табору. Цим і з'ясовуються деякі заперечення з боку Мирного по суті прочитаних творів.

Коцюбинський ввічливо подякував Мирному за поради та критику, але погодитись, звичайно, з усіма зауваженнями свого кореспондента не міг.

Часто в своїх листах письменники діляться враженнями з приводу всього, що відбувається в культурному житті.

Ось Мирний побачив гру Саксаганського, п'єси Карпенка-Карого (Тобілевича) і спішить поділитись своїми враженнями з Коцюбинським.

Творчість Карпенка-Карого була надзвичайно близькою Мирному. Один в драматургії, другий — в прозі робили одну і ту ж справу — змальовували нові соціальні процеси, що відбувались в українському селі, зростання хижацької національної буржуазії, обидва своїми творами викривали брехню про безбуржуазність української нації.

«Митцем» — цілком широко називає Мирний Карпенка-Карого, в якому безперечно бачив свого однодумця. Він підкреслює, що йому подобаються такі твори, як «Безталанна», «Розумний і дурень». Цією остан-

ньою п'єсою Тобілевич відкриває свою видатну трилогію, до якої далі увійшли «Сто тисяч» і «Хазяїн».

Водночас з дружніх позицій Мирний критикує в листі до Коцюбинського деякі «нові», як він каже п'єси Тобілевича. Писаний цей лист в 1898 році. Назв цих творів нема, але треба думати, що йдеться тут мабуть про історичні мелодрами Тобілевича, де драматург трохи віддався спокусі солодкової романтики. Мирний зауважує, що в п'єсах, які йому не сподобались, «не достає того почування правди...»

Інші новини українського культурного життя також стають предметом обговорення між письменниками.

Так Коцюбинський почув про заснування добродійного товариства ім. Шевченка. Він запитує про нього у Мирного, цікавиться його дальшою долею.

Панас Мирний дізнається про переїзд музею Тарнавського в Чернівці і висловлює Коцюбинському задоволення з приводу цього.

Радиться Панас Мирний з Михайлом Михайловичем в питаннях художнього оформлення видань своїх творів. Письменники допомагають один одному і у виданні творів, і у їх розповсюдженні (так Мирний допомагав розповсюджувати твір Коцюбинського «Дорогою ціною»).

Обидва письменники беруть активну участь у виданні різних альманахів, збірників, присвячених Котляревському та іншим видатним українським письменникам.

Коцюбинський прагнув зблизити Панаса Мирного з літературними діячами Західної України, зокрема з Володимиром Гнатюком, влаштувати друкування його творів за кордоном, в Галичині (5, лист від 31/V 1900 р.). Але якщо Коцюбинський радо підтримував зв'язки з галичанами, навіть дружив (з В. Гнатюком), з охотою давав свої твори до друку в Галичину, то Панас Мирний якось неохоче йшов на це.

Своє ставлення до галичан і до зв'язків з львівською пресою Мирний базував на тому, що він знав про галицьких політиків старшого «народовського» напрямку. Молодих діячів прогресивного, демократичного напрямку на зразок В. Гнатюка, з яким насамперед підтримував зв'язки Коцюбинський, Панас Якович не знав. Звідси і його застережливі вказівки, що письменник-наддніпрянець повинен друкуватися насамперед вдома, а в Галичині, якщо хочуть — нехай друкують теж.

Відповідаючи Коцюбинському на запрошення надрукувати твори в Галичині, Мирний писав: «бажалося б видати їх (тобто твори — Т. Ч.) у нас дома, а не проситися до сусід у Галичину... Краше їх мати у себе, де б кожний грамотний чоловік спромігся і прочитати, і набути, якщо на це буде спромога, ніж виписувати з-за кордону, через котрий ще може й не пустять. Потім — і задля видавництва це не послідне діло: треба б його у нас ширити, якомога...» (3, лист від 11/V 1900 р.). І в дальшому В. Гнатюк неодноразово звертався до М. Коцюбинського по дозвіл видати в Галичині твори П. Мирного — зокрема «Повію». До цього прохання В. Гнатюка приєднувався М. Коцюбинський, кажучи, що друкування творів за кордоном «ані трішки не пошкодить виданню в Росії», бо «закордонні видання не доходять до нас, а наші до них» (2, лист від 2/XI 1902 р.). Проте Панас Мирний і далі відповідав відмовою на ці пропозиції з Галичини.

Особиста зустріч Мирного і Коцюбинського відбулась у Полтаві 1903 року на відкритті пам'ятника Котляревському.

Мирний був членом комісії по встановленню пам'ятника. По відношенню до Коцюбинського, як і до інших українських письменників, що завітали на свято, Мирний, як житель Полтави, відчував себе хазяїном. Він влаштував теплий, сердечний прийом Коцюбинському.

Пізніше в листах Коцюбинський згадував цю зустріч, кажучи, що був зачарований і самим Панасом Яковичем, і зеленою Полтавою.

Письменники виявили багато спільного у поглядах на літературу, на завдання літератури. Дружба їх тут у Полтаві ще більше закріпилась.

На згадку про надзвичайно прийнятний час, проведений з Коцюбинським, Панас Якович подарував останньому ще одну свою книжку творів — «Оповідання, приповідки та інша дрібниця» (вид. у Києві, 1903 р.) з таким написом:

«Вельмишановному і дорогому Михайлові Коцюбинському на спомин святкування в Полтаві одкриття пам'ятника Котляревському від широко шануючого автора».

Дружні взаємини між обома письменниками тривали аж до смерті Коцюбинського. Це тим важливіше підкреслити, що деякі буржуазні літературознавці з числа тих, які вперто вважали Коцюбинського «імпресіоністом», користались з відсутності після 1903 р. слідів листування між письменниками і доводили «закономірність» відходу їх один від одного: Коцюбинському і Мирному за їхньою концепцією виходило «не по дорозі».

Ці теревені спростовуються теплим і зворушливим виступом Панаса Мирного з нагоди смерті Коцюбинського, що сталася в 1913 році. В газеті «Рада» він, схвилюваний цією звісткою, надрукував статтю «Над розкритою домовиною славетного сина України». Панасові Яковичу доводилось виряджати в останню путь того, хто був його спадкоємцем і учнем.

«Лиха смерть, — писав Мирний про Коцюбинського, — не зглянулась ні на нестарі ще літа його віку, ні на пишний його розквіт талану, ні на повсякчасну жагу жити — творити і своїми творами уславлювати рідну Країну перед великими світами» (6).

Голос Мирного був одним з найщиріших голосів, що пролунали над труною письменника.

Ще в одному з перших своїх листів до Панаса Мирного Коцюбинський говорив про вплив на нього творчості Мирного:

«Ваші твори мали великий вплив на мене: опріч величезного літературного хисту, який зразу зачарував мене, я бачив в них широкий та вільний розмах думки — власне те, чого не стає мало не всім нашим белетристам» (2, лист від 10/VII 1898 р.).

Мирний першим з українських прозаїків звернув увагу на психологічний аналіз, прагнучи розкривати характер героя не через зовнішні його вчинки, а тим більше не через етнографічні його прикраси, а заглядати в його внутрішній світ, в його переживання.

Цим шляхом ішов і Коцюбинський, набагато поглибивши (особливо в своїх новелах 1906—1913 р.р.) психологічний аналіз, завжди підпорядкований розкриттю глибоких соціальних конфліктів.

Для підтвердження еволюції Коцюбинського в поданні психологічного аналізу наведемо уривки з роману «Повія» П. Мирного і з повісті

Коцюбинського «Fata morgana», де обидва письменники змальовують переживання селянської жінки після смерті чоловіка.

Панас Мирний пише:

«Як смерть та жовта, як тінь темна, Пріська устала з-за столу, попрощалася і пішла додому».

Ще важчі, ще гіркіші думки обступили її в своїй хаті, клопочучи її стару голову, журять і без того зомліле серце. Вона у хаті одна, Христі немає. Каганець на припічку горить, ледве тліє невеличкий гніт у рижівій олії, легкі тіні снують по сірих вогких стінах, по закуреній оселі...» (7, стор. 35).

М. Коцюбинський:

«Маланка ледве допхалась до своєї халупки. Впала у пільмі на лаву і на коліна впустила знесилені руки. Цілий день була на ногах, цілий день вбирала в себе муки та кров і стільки людей поховала у серці, що воно сповнене стало мерцями, як кладовище» (1, стор. 217).

Обидва письменники дають переконливий психологічний малюнок. Але в той час, як Коцюбинський зображує тільки переживання своєї героїні, даючи найтонші нюанси її душевного стану, Панас Мирний не може обминути опису і зовнішньої обстановки: каганець на припічку, легкі тіні, тощо.

Можна казати про певний вплив Мирного на Коцюбинського, розглядаючи в цілому такі твори: «Хіба ревуть воли, як ясла повні» Мирного і «Fata morgana» Коцюбинського. Це дві найбільших в дожовтневій українській літературі епопеї селянського руху, що змальовують різні стадії революційної свідомості селянських мас.

У Мирного змальовано бунтаря-одиночку, протест якого не досягає мети, бо направлений врешті решт на невірний шлях. Чіпка виступає насамперед як образ «пропашої сили», яка не знає, куди докласти себе.

Коцюбинський же показує організоване повстання селян, в якому провід здійснює робітник.

Коцюбинський, що за власним визнанням перебував під впливом творчості Мирного, пішов значно далі свого учителя, сказав своє, нове слово.

До деякої міри стихійний бунтар Хома Гудзь з «Fata morgana» нагадує нам Чіпку. Чіпка каже: «Коли б можна, весь би цей світ виполонив, а виростив новий. Тоді б може й правда настала!...» (8, стор. 421).

Ідеалом Хоми Гудзя є теж знищити все, де «людська кривда гніздо собі звила», щоб лишилась «гола земля та сонце» (1, стор. 247).

Те викриття лібералізму, яке провадив Коцюбинський в своїх новелах, теж зв'язане з викриттям панів-народолюбців і лібералів, яке є у Мирного хоч би в образі Проценка з роману «Повія».

Не випадково до Мирного, як і до інших прогресивних письменників, адресує Коцюбинський свій відомий лист про поширення тематичних обріїв української літератури.

«Наш інтелігентний читач, — писав Коцюбинський, — має право сподіватися й од рідної літератури ширшого поля обсервації, вірного малюнку різних сторін життя усіх, а не одної якої верстви суспільності», він вимагав обробки «тем філософічних, соціальних, психологічних, історичних» (2, лист від 28/I 1903 р.).

У відповіді Мирного ініціатива Коцюбинського дістає схвалення, хоч і з застереженням.

«...Невже то Ви, — каже він, — геть зовсім зречетесь творів з життя селянського, того життя, що виробило нашу живу мову, що давно занувалось і ще й досі дає свої живі оригінальні зразки своїх типів, а не общечоловіків. Що ж до нашої інтелігенції, то її ще досі не було, вона тільки починає складатися... не подала таких яскравих зразків, щоб їх можна було назвати своїми, оригінальними...» (З, лист від 30/III-1903 р.).

Коцюбинський, ставлячи питання про поширення обривів української літератури, зовсім не думав, проте, зречтись тем з селянського життя і в такому дусі написав відповідь Мирному:

«Ми зовсім не мали на меті взагалі зречтись творів з життя селянського. Обмежувати джерела творчості зовсім не наша програма, ми якраз навпаки хочемо розширити та поглибити їх» (4).

В своїй дальшій творчій практиці Коцюбинський, говорячи нове слово в українській літературі, показав блискучий зразок органічного поєднання інтересу до тем з міського життя, з життя інтелігенції і до тем з життя селян.

Він створив такі неперевершені в українській літературі за своєю соціальною загостреністю новели, як «Intermezzo», «Сміх», «Коні не винні», «Хвала життю». Він написав «Fata morgana» — велику епопею селянського революційного руху в часи 1905 року.

Біля джерел цих великих досягнень української прози, здобутих Коцюбинським, стоїть Панас Мирний, що був одним із перших його літературних учителів.

ЦИТОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Коцюбинський М. «Твори», вид. «Пролетарій», 1929 р.
2. Листи М. Коцюбинського до П. Мирного. Журнал «Червоний шлях», 1923 р., № 9, стор. 193—199.
3. Листи П. Мирного до М. Коцюбинського. «Науковий збірник за рік 1924» т. XIX, ДВУ, 1925.
4. Ненадісланий лист М. Коцюбинського до П. Мирного. «Науковий збірник за рік 1924», т. XIX, ДВУ, 1925 р.
5. Ненадрукований лист М. Коцюбинського до П. Мирного. Журнал «Червоний шлях», 1925 р., № 4.
6. Панас Мирний. Над розритою домовиною славетного сина України. Газета «Рада», № 88. 18/IV (1/V) 1913 р.
7. Панас Мирний. «Повія». Вид. «Радянський письменник», 1949 р.
8. П. Мирний — І. Білик. «Хіба ревуть воли, як ясла повні», вид. 2-ге, «Книгоспілка», 1928.

Доцент А. А. МОСКАЛЕНКО,
кандидат філологічних наук

НАРИСИ З ІСТОРІЇ МОВИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ XVI — XVII СТОЛІТТЯ

І. ВАЖЛИВІШІ РИСИ МОВИ

Важливішими пам'ятками мови української народності XVI-XVII століття є Пересопницьке євангеліє, інтермедії Гаватовича та різні документи цієї епохи, як, напр. «Актовыя книги Полтавского городского уряда XVII в.» тощо. Редакція В. А. Модзалевського. Див. також збірку документів «Україна перед визвольною війною», Київ, 1946 р.

Важливішими пам'ятками слов'яноноруської мови, в яких також у більшій чи меншій мірі зафіксовані риси мови української народності, є твори І. Вишенського, П. Могили, З. Копистенського, П. Беринди, І. Галятовського, А. Радивиловського та інших.

В пам'ятках кінця XVI і XVII століття риси мови української народності зустрічаються досить широко, хоча і непослідовно. Важливіші з них будуть такі.

І. Фонетичні риси

1. Перехід старих О та Е в новозакритому складі в І, наприклад: відповѣдаю (Перес. єв.), кистка (П. Б.), у ним, приніс (Гаватович), розийшлися, сільским (Акт, I. 53,58), надійдут', в' ній (Огородок).

Однак, І замість старих О та Е в новозакритих складах у літературній мові трапляється ще рідко. «Можна вважати, що І замість О та Е в XVII столітті не було ще так поширене, як тепер, бо українські письменники з деяким вибором ставилися до особливостей рідної мови, уникаючи таких звуків, які не були в загальному вжитку» (2, стор. 138—9). Далеко частіше замість старих О та Е в новозакритих складах траплялись У, Ю: ругъ, грум, юй, в порожнюй (П. Б.).

2. І на місці ґ (ять), наприклад: ликарю (Перес. єв.), вірити, хотівъ чоловікъ (Гаватович), наїзд (ПЗК, 859), цилитель, квитнучая (П. Б.), вичними (Акт, I, 15), невистку (Акт, II, 26), побидительную, з'ихали, исти (Огородок).

Проф. І. Шимановський правильно говорить, що «як самостійного звуку ґ в XVI—XVII ст. ст. уже не було в південно-руським нарідчі; він існував тільки як буква на означення в переважній більшості випадків звуку і» (7, стор. 26).

*) Переклади цитат тут і далі належать авторові А. М.

3. Ї та И часто змішуються, що вказує на співпадання їх в одному звукові И, наприклад: овечий (Перес. ев.), загинуть (Перес. ев.), виникли (ПЗК, 317), виразними (ПЗК, 374), крила, кривий (П. Б.), не видавалъ—видавалъ (Огородок).

Отже, «на кінець XVII століття чимраз частіше пишеться И замість Ї—ознака, що середнє українське И досить визріло вже в устах народу» (2, стр. 139).

4. Е після Ж, Ч, Ш, Щ, коли в наступному складі були голосні а, о, у, ы(и), переходить в О, наприклад: жона (Перес. ев.), учоными (Копист. № 20), чоло (П. Б.), найшоль (Акт., 22), щокою (Галятов.), чотири (Огородок).

«О замість Е після приголосних, а саме шиплячих, є звичайним явищем і в книжній українській мові XVII століття, як під наголосом, так і без наголосу» (2, стор. 84).

5. Так само як і в XIV—XV ст. ст. чергування У з В (Ў) «раз у раз трапляється і в книжній українській мові XVII століття» (2, стор. 87). Наприклад: впадаючих (Могила, № 45), увесь—ввесь (П. Б.), пред урядъ—перед врьдомъ (Акт. I, 32), вдаривши (Огородок).

6. Поширена тверда вимова губних і шиплячих. Наприклад: любов (Могила, № 40), здоров'я (Копист., № 20), об'яснили (Земка, № 27), чынъ, розшыряю (П. Б.), обжирство, будущихъ (П. Б.), мечъ (Галятов.), старшою, Хведоровычомъ (Акт., II, 47), червъ, голубы, выпишьмо (Огородок).

Проф. Шимановський говорить, що однією з найвидатніших особливостей південно-руського консонантизму в цей час є твердість приголосних, які раніш були в таких же випадках м'якими (7, стор. 39).

7. В кінці складу ЛЪ переходить у В (Ў). «В українському письменстві вперше зустрічаємось з цим явищем наприкінці XVI століття: выдовбую (Лексис Зизанія 1596 р.), в XVII столітті воно трапляється дуже часто» (2, стор. 87). «Взагалі в пам'ятках XVII століття це явище констатується з ясравістю» (3, стор. 90). Наприклад: взяв, купив (Гаватович), довбаю, шовку, выпорожнився (П. Б.), був погнався (Акт., I, 49).

8. Зрідка зустрічаються довгі м'які приголосні в іменниках середнього роду типу знання і в іменниках жіночого роду третьої відміни типу сіллю. Наприклад: з розказання (Оп. Мозир. замку 1552 р.), спротивленне (Лексис Л. Зизанія), преумноженне (П. Б.), игранн'емъ, очекиваннемъ, поздоровленн'емъ, в'чиненню (Огородок), з моею печаттю (Київський дарчий запис 1510 р.).

В графіці найчастіше зустрічаються такі форми іменників середнього року, як питання (Перес. ев.), караня, платя (Акт. I, 49-52).

П. Житецький твердить, що відсутність Б у формах іменників середнього роду типу караня ясно вказує на те, що в цих формах пройшов уже процес подовження приголосних (2, стор. 92). Думка ця правильна, якщо мати на увазі, що поодинокі приклади подовження приголосних, наприклад, в іменниках середнього роду, трапляються ще в XIV ст.

9. З дрібніших фонетичних рис, що фіксуються у літературній мові XVII століття, можна відзначити такі:

а) відпаданя початкового і—гравано, збавитель (П. Б.), граль, сповѣдь (Огородок);

б) звукосполучення ри, ли—дрыжу (П. Б.), блискавица (П. Б.), гриммит (Огородок), блисчати, тривога (Вінець, Радивилівський);

в) вставні голосні—вихоръ, корабель, молитовъ (Огородок);

г) тверде Р—подрапаная, смотру (П. Б.), чотирма (ПЗК, 326), дворанинъ (Акт., II, 22);

д) тверде Н—найменшого (Акт., II, 28);

е) м'яке Ц—крыниця, молодиця (П. Б.), хлопця, кравця (Акт., II, 61);

е) спрощення груп приголосних—празника (Перес. ев., 23), борозна (П. Б.), власне (ПЗК, 339), щасливе (ПЗК, 526), задросливий (ПЗК, 625), споминаемъ, першее, сердце сегого (Огородок), усне (Акт., II, 18).

II. Морфологічні риси

1. Поширення закінчення У в родовому відмінку однини чоловічого роду. Наприклад: розуму (ПЗК, 632), обозу, гнѣву (П. Б.), покою, звичаю, берегу (Огородок), строю (Акт. II, 26).

2. Широко знане закінчення ОВИ, ЕВИ в давальному відмінку іменників чол. роду. Наприклад: господареви, вечерови (Перес. ев.), людови (П. Б.), Петрови (Копист. № 20), каменеви, гостеви (Огородок), Терешкови, Романови, (Акт., II, 10, 36).

3. Прикметники чол. роду в наз. однини кінчаються на ЇИ (ИИ): другий (Перес. ев.), злий (П. Б.), живий, золотий (Огородок).

4. Найвищий ступінь порівняння прикметників часто твориться з допомогою префікса най: найменшій (ПЗК, 318), найдорощимъ (Огородок), найближшихъ и найдалших (Акт., II, 6). (4, стор. 28—33).

5. Вживання займенників хто, що: хто (Перес. ев.), що (П. Б.), що (Акт., I, 12).

6. Наявність у різних формах числівника перший: першого (Копист., № 20), перша (Могила, № 40), найперший (Акт., I, 12).

7. Широко вживаються такі дієслівні форми:

а) в III особі однини першої відміни відсутні ть чи ть—выписуе (Перес. ев.), каже, постереже, поможе (Огородок).

б) Дієслова в I особі множини теперішнього чи майбутнього часу кінчаються на МО: читаемо (ПЗК, 319), зможемо (Могила № 40), мовимо (П. Б.), кладемо (Огородок).

в) Дієслова в наказовому способі мають такі ж форми у I, III особі множини, як і в сучасній мові. Наприклад: слухаймо (П. Б.), удаймося, будьмо (Копист., № 20), нехай перебуваєть (ПЗК, 320), нехай так будеть (П. Б.).

8. Зрідка вживаються дієслова майбутнього часу типу писатиму. Наприклад: спиратиметься, диспутоватимет (П. Б.), мовитиметь, бачитимуть (Галятов.), лежатимешь, слухатимуть, питатиметь (Огородок) (6).

9. Зрідка знані дієслова із суфіксом УВА: запрошувати, поскупуваль (Огородок), пробувал (Акт., II, 101), отбувати (Акт., II, 89).

10. Широко знані дієприкметники теперішнього часу на Ч—ИЙ та дієприслівники на ЧИ. Наприклад: мовячій, чинячій (П. Б.), плачущих (Копист. № 20), зостаючого, продаючих (Акт., I, 29, 62), пытаючимь (Огородок), мовячи (П. Б.), идучи (Огородок).

11. Поширені присудкові слова на НО, ТО. Наприклад: скрито (Перес. ев.), подано (ПЗК, 320), отдавано (П. Б.), записано (Акт., II, 7).

12. Уживані такі прислівники: згола (П. Б.), доречи (ПЗК, 636), досить (ПЗК, 376), всюды (Л. З.), (ПЗК, 436), заледво (ПЗК, 808), знову (Огородок), навіть—навіть (ПЗК, 1028), надто, (ПЗК), що—лѣта (Акт., II, 25), потрете (ПЗК, 463), попяте (ПЗК, 464), пошосте (ПЗК, 464), дощенту, знеацка (Синоніма).

13. Поширені сполучники але, або, абы, наче, що та применники до, з, од, питальна частка хіба—хйба бы хто такій былъ (ПЗК, 585).

III. Синтаксичні риси

1. Конструкції родового з прийменником ДО: до шкоди привожу, до роскоши склонный (П. Б.), мовячи... до Петра (ПЗК), до книг городових Полтавских уписати (Акт., II, 55).

2. Конструкції родового із прийменником З: з двора (П. Б.), з науки (ПЗК, 345), з лука стрелит (Акт., II, 74), з ласки приятеля моего (Акт., II, 38).

3. Конструкції з прийменником ЗА в орудному відмінку: за розказанемъ Аверкіа (П. Б.), за згодним позволенем (Акт., II, 58).

4. Конструкції знахідного предикативного з прийменником ЗА: почитан был за начальника (Огородок); не будетъ ся тотъ за самый кгрунт будованья (ПЗК, 356).

5. Вживання орудного предикативного: Тая вѣра церкви есть фундаментомъ (ПЗК, 346); привилей той не есть правдивимъ (ПЗК, 325); пять заровно старшими были (ПЗК, 533).

6. Складноурядні протиставні речення із сполучником АЛЕ: многы бо сут(ь) званіи але мало събранныхъ (Перес. ев.); наданя отцевского Роману не нарушаем, але... позволяем ему спокойно вживат (Акт., II, 37).

7. Підрядні речення мети уживаються із сполучниками АБИ, ЩОБ: Просивъ Тишко, абы было до книг записано (Акт. Борисп. м. уряду, стор. 8); заступав, щоб не бачено (Акт., I, 174).

8. Означальні підрядні речення в'яжуться сполучним словом ЩО: тот що наміоти робить (П. Б.); А на долги, що обое вынни... грошей дал (Акт., I, 153).

9. Причинові підрядні речення починаються сполучником БО: ани цеглы, ани каменье, ани вапна... не требует, бо тыи речи не суть вѣчны (ПЗК, 362).

10. Уживаються допустові речення із сполучником ХОЧА: А хоча й дванадцать фундаментов Апокалипсисъ споживаетъ, еднак не будетъ ся тотъ за самый кгрунтъ будованья (ПЗК, 356); Хоч мя, панове, на смерть вбийте, тилко сам Гринец той скарб винял (Акт., II, 91).

11. Широко знані безособові речення з присудками на НО, ТО та дієсловами минулого часу середнього роду: яко било записано (Акт., II, 3); що и ест записано (Акт., II, 4); принято до книг наших меских Пултавских (Акт. II, 89); ся то стало з помылки писаровъ (ПЗК, 552); Заразъ немилостиво бито его, и ногами топтано (ПЗК, 610).

IV. Лексичні риси

Широке використання лексики мови української народності і в українській літературній мові. Ось приклади з Палінодії З. Копистенського:

викладач (401), винищений (407), вилучати (375), гакъ (1060), ганити (570), данина (323), дяковати (864), завзятий (517), занедбане (917), збориско (376), згуба (1083), истота (696), куть (1166), лава (714), назвиско (348), недбалость (828), облуда (346), ображений (836), помста (869), праца (428), слухач (369), труна (472), ухвала (559), чуйность (823), шанувати (606).

А ось приклади з Актівих книг Полтавського городского уряду: гатит (Акт., II, 28), гребля (Акт., II, 3); грошей коп десят (Акт., II, 5), втручається (Акт., II, 15), згоди (Акт., II, 21), займище (Акт., II), запис (Акт., II, 11), Іваниха Искриха (Акт., II, 27), крадений (Акт., II, 26), ласкавие (Акт., II, 7), млин (Акт., II, 3), небожчикъ (Акт., II, 4), набутим способом (Акт., II, 17), прагнуль (Акт., II, 17), пшеници пул осмачки (Акт., II, 8), поставци (Акт., II, 7), препонъ (Акт., II, 23), спадщина (Акт., II, 9), чуючи (Акт., II, 7).

Такий був граматичний і лексичний матеріал мови української народності в XVII столітті. «В різних пропорціях і співвідношеннях він виступає перед нами в різних творах українських письменників, але загалом переважають народні елементи мови над книжними, церковнослов'янськими» (2, стор. 140).

V. Іншомовні елементи в літературній мові

З XVI століття вплив грецької мови і на слов'яноруську, і на українську починає помітно зменшуватись. Зате в XVI і XVII століттях на літературну мову збільшується вплив латинської і польської мови. В польській державі в церковному житті, в шкільній освіті і в громадському побуті була певний час літературною мовою латинська мова. «Щодо латинської мови, — говорить Житецький, — то вона була в старій Польщі мовою церкви і школи, мовою громадських і політичних понять, а тому вона входила в саму суть польського загального життя, становлячи необхідну приправу до польської мови серед скільки-небудь освічених людей» (2, стор. 9—10). При політичній залежності України від Польщі, яка прагнула по-насилуницькому асимілювати й покатоличити український народ, латинізм лексичні і граматичні все ж заходили і в літературну мову незважаючи на опір українського народу католицизмові і гострі виступи освічених людей проти латинської мови. За-

ходили, передусім, слова з юридичної, адміністративно-ділової мови, шкільної освіти, науково-технічні терміни. Ось приклади лексичних записань з латинської мови, які очевидно часто вживалися в тодішній літературній мові, і автори словників змушені були їх подавати й пояснювати: апеляція, афект, аптека, аптыкаръ, бурса, вакація, гербъ, гоноръ, депозитъ, деспектъ (докір), декретъ, докторъ, инквизиція, инструментъ, копія, курсоръ (посланець), канцелярія, кляуза, літера, мандатъ, маєстатъ (престол), мѣзерія, оказія, олтаръ, ораторъ, персона, патронъ, поліція, посесія, публіка, палаць, пунктъ, реєстръ, секретъ, тестемантъ, титуль, трибуналь, триумфъ, фундаментъ, фѣгура та інші (слова взяті із словників Л. Зизанія, П. Беринди та «Синонимы Славеноросской»).

З другої половини XVI століття в Польщі польська мова починає ставати літературною мовою. «Ця обставина, в зв'язку з фактом політичної підлеглості руського народу Польщі, і обумовила вплив польської культури на руську. Починався цей вплив із найменш важливого — домашнього побуту, з одягу, прийомів звертання, а потім переходив на вживання в розмові польської мови і закінчувався наслідуванням польських норовів і засвоєнням польського світогляду—громадського науково-історичного, політичного і релігійного».

...І «що далі, то більше польська мова опанувала положенням у боротьбі з руською. Виховання в польських школах, католицьких і протестантських, викликало в руської аристократії і шляхти схилення перед польською культурою і байдужість до усього свого, рідного, особливо мови, яку стали «хулити й не любити». Засвоюють потроху польську мову і руські дами, хоча й повільно. Навіть духовництво наше підпало під вплив польської мови і польської літератури» (5, стор. 205-206).

В зв'язку з усім сказаним у книжну і розмовну українську мову XVI—XVII ст. ст. і заходили полонізми. Ось деякі з них: албо, абецадло, барзо, быдло, барва, башта, брама, вапно, вежа, водлуг—поза, валка—війна, боротьба, варуюся—ухиляюся, згажаю—погоджую, зацний, жродло, жегавица, желвъ—черепаша, жебы, жолнѣръ, келихъ, корчма, колвекъ, лечъ, модность, мешканье, малженство, мара, маєтность, наляцаніє—натягання, нагибанія—насилування, посагъ, повшехный, посполство, рыхло (швидко), скарга, статечный, чиншъ, члонки, шинкаръ, шаты, цнотливый, цорка і чимало інших.

У меншій мірі позначився вплив польської мови на граматичну систему української книжної мови. Так, у мовній практиці письменників цього часу зберігаються іноді деякі риси польської фонетики, як, наприклад Е з колишнього Ё—зезволяю, зелженье, зебране; ЯН, ЕН замість носового Е—бренкъ, дзвенкъ; ОН, УН замість носового А—мосіондзь і мосюндзь; ЛО, ЛУ, РУ на місці східнослов'янських ОР, ОЛ—слонце, мругаю—моргаю, тлустости.

Дієслівні форми минулого часу часто мають польське оформлення—застогналемъ, взялисмо, былисте.

Посереднє керування часто реалізується з допомогою таких польських прийменників як ведлугъ чи водлугъ, през.

Речення часто в'яжуться польськими сполучниками гды, альбо, лечъ, же, жебы.

Під впливом польської мови ширше став уживатись орудний предикативний—естемъ трезвымъ, тверезымъ, чуючимъ (П. Б.).

Під латино-польським впливом присудок часто ставився в кінці речення—Много о великихъ речахъ мовлю. (П. Б.).

Проте, чимало людей в XVI—XVII ст. розуміли ту небезпеку, яка загрожувала рідній мові і рідній національності, і це врятувало її від загибелі.

І хоча, як відзначав це у свій час М. В. Ломоносов, в українській мові «ударение, произношение и окончания речений от соседства с поляками и от долговременной бытности под их властью много отменились или прямо сказать попортились» (1, стор. 1001), проте вони істотно не змінили ні лексичної, ні граматичної системи української літературної мови XVI—XVII століття.

СКОРОЧЕННЯ

1. Акт. I, II—Актывые книги Полтавского городского уряда XVII в., вып. I, II. Ред. В. А. Модзалевского
2. ПЗК—Палиодія Захарія Копистенського, Памятники полемической литературы в Западной Руси, кн. I, 1878 г.
3. ПБ—П. Беринда, Лексикон Славеноросский.
4. Могила № 40, № 45, Копист. № 20, Земка № 27—див. Хв. Тітов, Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI—XVII в.в., Київ, 1924 р.

ЦИТОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО I РОЗДІЛУ

1. Булич С. К. Очерк истории языковедения в России, т. I, 1904 г.
2. Житецкий П. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке, 1889 г.
3. Крымский А. Украинская грамматика, т. I, вып. I, 1907 г.
4. Никулин А. С. Степени сравнения в современном русском языке, Москва, 1937 г.
5. Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в., Казань, 1889 г.
6. Шарвольський І. В. Прийдучий час на МУ. Записки історико-філологічного відділу ВУАН, 1927 р., кн. XIII—XIV.
7. Шимановский И. В. Очерки по истории русских наречий, Варшава, 1893 г.

II. СЛОВНИКИ

Потреба в словниках досить гостро відчувалась ще в епоху Київської Русі. В подальші століття і на Україні, і в Росії потреба ця стала ще гостріша, ще пекучіша. Вона викликала, по-перше, усвідомленою необхідністю пояснювати іншомовні слова, кількість яких на цей час значно збільшилась. Збільшилась на цей час і кількість рукописних та друкованих творів, в яких «многи рѣчи иностранными глаголаніи положены и того ради намъ славяномъ неудобъразумѣваемы, ины же отъ нихъ и конечнѣ намъ не вѣдомы, ихъ же древніи преводницы ли не-удоволишася на рускій преложити языкъ, или и могуще, оставиши ихъ въ нѣкихъ мѣстахъ тако быти» (2, 12). «Читать, а не разумѣть, глупая рѣчь есть; мовить нѣкто отъ мудрыхъ» — говорить в передмові до словника П. Беринди—видання 1653 року.

По-друге, на цей час «широкій и великославный языкъ Славенский», як змушений був констатувати П. Беринда (в передмові до першого видання свого словника), також став малозрозумілим широкому читачеві,

і читачі «которые не часто его заживаютъ, для не выразумѣня оныхъ, силы писмъ doskonaлыхъ не поймутъ и частокрость малый з читання отнесять пожитокъ», а в зв'язку з цим і «самая церковь Россійская многимъ власнымъ сыномъ своимъ въ огиду приходитъ».

По-третє, чимало переписувачів допускали граматичні і орфографічні помилки, які часто міняли, а то і перекручували зміст іноземних та слов'янських слів. Так, автор азбуковника 1654 р. пише, що «отъ ненскусныхъ въ словесномъ ученіи писцевъ въ преводѣхъ пишется вмѣсто китръ—кедръ» і не розуміють ці писарі, «яко ино есть древо кедръ, а ино суть древо китръ». Або, в деяких поганих перекладах, говорить автор азбуковника, пишеться «блюститися отъ тшеславія, аки отъ нѣкія ереси, а в добрыхъ переводахъ пишется: аки отъ нѣкія ересиве; ино бо есть ересь и ино ересива; ересива бо есть трава, ея же въ толкованіихъ евангельскихъ наричетъ ерою» (2, 13—14). Проти таких же погрішностей, але вже супроти норм слов'янської мови, застерігає переписувачів і автор азбуковника 1653 р. «Ми, славяне, много погрѣшаемъ, мнози, и пишуше и глаголюще невѣдуше истиннословія своего словенскаго языка во глаголаніихъ различія тонкости: еже кое есть различіе, еже рещи или написати Апостола, или ученики Христовы, или ученицы Христовы; и паки кое различіе, еже писати или глаголати руцѣ твои и руки твоя, или руцѣ твоей и руки твоей и руки твоея и ина таковая многая...» (2, стор. 14).

Словники складались і на Україні, і в Росії. Словники, які були написані в Росії, використовувались на Україні і, навпаки. Зрозуміло, що автори словників XVI—XVII століття використовували і словники попередніх століть. Так, відомо, що автори словників XVI—XVII століття використовували словник новгородського списку 1431 р. Назва цього словника була така: «Глѣкованіе неудобъ познаваемомъ въ писаныхъ речемъ, понеже положна суть рѣчи в книгахъ отъ начальныхъ преводникъ ово Словенскы, и ино Сръбскы, и другая Българскы и Гръчъскы ихъ же неудоволишася преложити на Рускый». За новгородським списком цей словник мав усього 61 слово. Пізніші переписувачі збільшили цей словник до 200 слів. На думку К. Ширського (13), в основі цього словника лежав словничок усього на 30 слів, доданий до сербського перекладу книги «Іоаннъ Лѣствичникъ». І цей словник, як і відомий нам перший словник 1282 р., мав своїм основним завданням пояснити незрозумілі слова, головним чином, сербські та деякі болгарські і грецькі. Ось декілька прикладів пояснення слів із цього словника:

1) ашють—туне, рекше даромъ, 2) бѣхма—весма, 3) бѣгунъ—ходець, 4) доблестъ—крѣпость, мужъство, лукавъство 5) жупица—гробища, 6) ипостась—съставъ, 7) кромство—освѣнство, 8) милотарь—кожа овчаа, 9) пѣваніе—дръзновеіе, 10) свѣне—кромѣ, 11) хухланіе—рѣптаніе хулное, 12) узрокъ—вина і т. д.

Глумачення слів, як бачите, переважно короткі і обмежуються головним чином передаванням одного тільки руського значення. Цінність цього словника полягала в тому, що в ньому, з одного боку, пояснювалися деякі незрозумілі слова, які зустрічались в старих пам'ятках, а, з другого боку, у вирізненні руських слів від слів інших слов'янських мов.

Першим словником на Україні, в якому частково використано і матеріали з словника 1431 р., був словник Лаврентія Зизанія Густановського.

Словник цей був видрукований як додаток до граматики Л. Зизанія 1596 р. Назва цього словника була така: «Лексисъ, сирѣчь реченія, въкратцѣ собраны и из словенскаго языка на просты Русскій діалектъ истолкованы». Всього у цьому словнику було 1061 слово. Вони були розташовані в алфавітному порядку. Подані церковнослов'янські та іншомовні слова автор пояснює словами тодішньої книжної мови, до складу якої входило і багато народних українських слів, які є і в поясненнях Л. Зизанія. Наведемо приклади пояснень деяких слів із словника Л. Зизанія (9):

1) абіе—заразь, 2) ароматы—запахи, и дорогія масти, и тыжъ корень; albo зелье пахучее, 3) баснь—казка, слово, байка, 4) безмѣрный—мѣры не маючий, 5) безумство—глупство, 6) вериги—пути, 7) взбраню—забороняю, 8) врачбница—домъ, гдѣ лечать, и тыжъ аптека, 9) глаголю—мовлю, 10) гряду—иду, 11) добродѣтельный—цнотливый, 12) дщи—дочка, 13) жатва—живо, 14) заемлю—позычаю, 15) зижду—будую, 16) истинствую—правду мовлю, 17) касаюсь—до-тыкаюсь, 18) качество—якость, 19) лаятель—брехачъ, 20) людъ тяжекъ—людъ поважный, честный, 21) мітра—епископская корона, и тыжъ чепецъ, 22) мщуся—помсту чиню, 23) наказаніе—каранье, 24) недужный—ходый, хорующий, 25) обиліе—достатокъ, 26) онокроталь—птахъ, подобный кшталтомъ лебедеви, который носокъ уложившій въ воду, гукить якъ осел; гупачъ, гуковище, 27) папа—тато, отецъ, 28) понуждаю—примушую, 29) работа—неволя, 30) сладость—солодкость, 31) супостать—супротивникъ, ворогъ, 32) творецъ—створитель, работникъ, авторъ, 33) употребляю—уживаю, 34) философія—мудрость, любеніе мудрости, 35) храбръ—мужный, дужій, 36) чертогъ—палаць, теремъ, 37) шествіе—хоженье, 38) щить—тарча, заслона, 39) юноша—парубокъ, младенець, 40) ярость—сердитость, запалчивость.

З наведених прикладів видно, що Л. Зизаній у більшості випадків церковнослов'янські та іншомовні слова пояснював або одним словом, або декількома синонімічними словами. Далеко рідше у нього трапляються пояснення енциклопедичного, розгорнутого характеру.

З наведених прикладів видно, також, що не всі, правда, слова Л. Зизаній пояснював «простим руським діалектом». Деякі слова одночасно або виключно пояснювалися словами латинськими чи польськими.

Проте, найбільше значення «Лексиса» Л. Зизанія полягає в тому, що автор його все ж широко використав народну українську мову для пояснення церковнослов'янських та іншомовних слів, піднісши, таким чином, її спроможність і авторитет в очах його сучасників.

«Лексисъ» Л. Зизанія в XVII ст. став джерелом для багатьох рукописних російських азбуковників. Важливішим джерелом «Лексисъ» Л. Зизанія був і для авторів українських словників XVII століття.

1627 р. у Києві був видрукований «Лексіконъ Славеноросскій именъ толкованіе... Памвою Бериндою... згромажений».

П. Беринда був друкарем спочатку у Стратині, у друкарні Києво-Печерської Лаври. З ініціативи Ф. Балабана П. Беринда і почав «ре-

чення імена Славенская избирати, аки на од суццу тогда Лексікону, развѣ Любомудра Кірѣ Лаврентіа Зізанія тогда Дідакакала». В результаті більше, ніж тридцятирічної праці, 1627 року і з'явився «Лексіконъ Славеноросскій». Мета його була цілком практична. Бачачи, що «широкій и великославный языкъ Славенскій... трудности... словъ до выражѣннѣя темныхъ многи в собѣ, маеть», П. Беринда і хотів дати читачам слов'янських книг пояснення найпоширеніших незрозумілих слів. Всього у «Лексіконі Славеноросскому» було подано 6982 слова. Більшу частину слів П. Беринда зібрав самостійно з різних церковнослов'янських книжок, на які він часто і посилається. Меншу частину слів П. Беринда узяв із словників 1282 р., 1431 р. і із «Лексиса» Л. Зізанія. З «Лексиса» Л. Зізанія взято майже половину слів, до яких, правда, подані докладніші пояснення. Сам П. Беринда у передмові пише, що «оттуду, — тобто із «Лексиса» Л. Зізанія, — убо начало вземъ азъ». Свою працю над «Лексіконом Славеноросским» П. Беринда вважав корисною — «пріемъ сей мой трудъ, читателю любезно и чтый, — писав він у передмові, — яко же мню полезно». Проте, серед сучасників П. Беринда мав «много разорителей и хульниковъ» його праці і «вельми мало» «помощников» і «зидателей». Однак, «Лексіконъ Славеноросскій» був перевиданий, правда через 26 років, 1653 р. ігуменом Кутейнського монастиря Іоїлем Труцевичем «яко есть потребный и пожиточный многимъ».

Тепер коротко схарактеризуємо «Лексіконъ Славеноросскій».

З 6982 слів 5124 слова це книжні, здебільшого церковнослов'янські слова. 858 слів — це переважно імена власні: «от еврейскаго, греческаго же и латинскаго, и от иныхъ языковъ».

Подані слова П. Беринда пояснює різними способами. Найчастіше зустрічаємо пояснення незрозумілого слова одним або декількома словами. Наприклад одним словом:

1) бесѣда: розмова, 2) градъ: мѣсто. 3) гражданинъ: мешанинъ, 4) ликую: танцюю, 5) перунъ: громъ, 6) полата: палаць, 7) работа: неволя, 8) разный: розный, 9) супругъ: пара, 10) тайникъ: секретарь; двома словами: 1) бысть: был, або сталося, 2) дождитъ: дождь идет, дождь падаетъ, 3) прагъ: порогъ, одвѣрокъ 4) торжища: рынокъ, торгъ.

Далеко рідше зустрічаються описові та енциклопедичні пояснення слів. Наприклад:

Описові—1) Мысль, тоє що мыслимо, ако наприкладъ, впала ми тая мысль, то есть, тоє що мышлю; 2) Дідагма: наука, которая нас оученшими, або вѣдомшими або мудрѣйшими чинить.

Енциклопедичні—Нафта: смола, алой въ которой и воскъ и смердячій камен нефтою смердитъ. Колодяз за моремъ Фалинскимъ въ Черкасахъ горскихъ от града Сулшѣ 60 верст на барзо высокой горѣ на самомъ гребени так горячъ же и мясо оукипить.

До поодиноких слів П. Беринда робить етимологічні екскурси, переважно наївні і невдалі. Наприклад: 1) Колѣно, отъ еже клонит ся речено; 2) Локоть: от еже ломится и корчить; 3) Рука: рушається названа.

В пояснювальній частині незрозумілих слів П. Беринда подає щось подібне до порівняльного лінгвістичного словника. В ній ми знаходимо слова української мови, російської, польської, грецької, латинської та

німецької. Проте, найбільше в пояснювальній частині вжито українських, спільноруських та польських слів.

Пояснюючи слова, П. Беринда іноді вказує, з якої мови бере паралелі для порівнянь. Наприклад: 1) Дѣло: Російски и Полски, стрѣлба великая зовется. 2) Знаменай, Чески есть, а толкуется знай, 3) Чпагъ: кишенья, шабелтасть, бисага, ташка, капса, тлумокъ, вацокъ. Словацки, торба, мошна, чех: тобола, калита, мѣшокъ, оугорски, ершаны.

«Лексіконъ Славеноросскій» для свого часу мав чимале загальноосвітнє значення. З нього користалися, як з підручної книжки. І складений він був «въ поощреніе искуснѣйшимъ и въ пользу спрудуемъ».

П. Беринда був оборонцем старослов'янської мови. Широке використання ним у своєму «Лексіконі», передусім у пояснювальній частині, народної мови свідчить про вагу мови української народності, як органу культури й літератури в XVII столітті.

П. Беринда жив напередодні вирішальної боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення з-під гніту польської шляхти. Зовні ця боротьба проходила під прапором боротьби з католицизмом за православну релігію. Орудуючи словом, оборонці православ'я повинні були уміти правильно розуміти його і користатись ним, щоб довести свою правоту. І в цій боротьбі з католицизмом, з польською шляхтою «Лексікон Славеноросскій» П. Беринди відіграє значну роль.

В XVII ст. був упорядкований ще один словник під назвою «Синонима Славеноросская». Свого часу цей словник був лише у рукописі. Розшукав його і вперше видав у 1888 р. П. Житецький. Рукопис цього словника знайдено в бібліотеці Києво-Печерської лаври в одній оправі з граматиною М. Смотрицького 1619 р. Хто саме упорядкував «Синониму Славеноросскую» і коли саме — невідомо. Видно лише, що його упорядник користався «Лексікономъ Славеноросскимъ» П. Беринди. «Отже, «Синонима Славеноросская» складена не раніше 1627 р. Судячи із вживання букви У, а також і-а замість юса малого, з рішучого переважання И над Ї, можна думати навіть, — говорить П. Житецький, — що рукопис словника належить не до першої, а до другої половини XVII століття» (4, стор. 4).

Всього в «Синониме Славеноросской» подано 5057 слів.

Пояснюються слова переважно одним словом, або декількома синонімічними. Наприклад: 1) бавлю — продолжаю, 2) безженець — холостый, 3) ванна — баня, 4) веду — влеку, 5) ворожу — вражу, 6) выростокъ — отрокъ, 7) гербъ — знаменіе, 8) геометрія — землемѣріе, 9) депозитъ — покладъ, 10) жебы — да, 11) жолнѣр — воинъ, 12) забороняю — возбраняю, 13) жродло — источникъ, 14) збоже — жито, 15) згибель — пагуба, погибель, 16) злостникъ — беззаконникъ, лукавозлюбивъ, неблагоразуменъ, непреподобенъ, строптивъ, скварнавий, 17) зараховую — исчитаю, сочисляю, 18) иду — гряду, шествую, 19) караю — казню, наказую, истрясаю, воразумляю, уразумляю, уязвляю, досаждаю, выни истязую, 20) келихъ — стлеляница, кубокъ і т. д.

Рідко пояснюються слова описово. Наприклад: 1) Каюся — з боolestію умиляюся, сокрушаюся, 2) Куколь — Плевели, плевеліе — множественного числа; куколь у иноковъ називається клобукъ, 3) Неширий — неискусенъ лицемъ, лукавъ.

Більшість пояснювальних слів — це слова українські, польські та деякі іншомовні. Пояснялися ці слова переважно старослов'янськими словами і рідше іншомовними. Наприклад: 1) берегъ—брегъ, 2) битва—брань, подвигъ, рать, страданіє, страдалчество, 3) валка—подвигъ, борба, страданіє, страдалчество, подвизаніє, 4) ведлугъ—по, 5) довбаю—ваяю, 6) дочка—дщерь, 7) конституція—состояніє, 8) конфекти—сладости, 9) маестать—престоль, 10) малженство—женитьба, 11) овца—агница, 12) овчина—милоть, 13) персона—зри особа, 14) порогъ—прагъ, 15) порожне—всує, вотше, туне, тще, тшетно, безъ ума, 16) тайстра—чпагъ, пира, спирида, 17) уголь—грань, уголь, 18) цорка—дщерь, дщи, 19) чернецъ—мнихъ, инокъ, монах, 20) човень—корабецъ і т. д.

Якщо Л. Зизаній у своєму «Лексисі» мав завдання пояснити незрозумілі слова старослов'янської мови «простим руським діалектом», то в автора «Синонимы Славеноросской» у першій лінії стояв уже не «широкій и великославный славенскій языкъ» на «простый рускій діалектъ истолкованый», а самий цей «простый діалектъ» зробився достойним, щоб його пояснити високою слов'янською церковною мовою.

До того ж, П. Житецький припускає, що задуманий цей словник ще з однією метою—«з метою витіснити з неї (з літературної книжної української мови—А. М.) польські слова синонімічними слов'янськими словами» (4, стор. 3).

З усього сказаного можна зробити висновок, що і «Синонима Славеноросская» є показником зрослої питомої ваги формованої мови української народності, що і «Синонима Славеноросская», так само як і «Лексикон Славеноросскій» П. Беринди, своїм вістрям був скерований на оборону українського народу, проти насильницького його покатоличення й ополячення.

Ми коротко схарактеризували три словники XVI—XVII століття. Словники ці мають спільні і відмінні риси. Відмінні риси полягають передусім у тому, що перші два словники—це словники, в яких переважно слова старослов'янської мови пояснювались у більшості випадків словами української народної мови. Автори цих словників суб'єктивно мали намір підтримати авторитет старослов'янської мови і спопуляризувати її. Для цього вони широко використовували українську народну мову, знайомлячи таким чином своїх сучасників і з її словниковим запасом і з граматичними нормами. Отож, об'єктивно вони підносили авторитет мови української народності і зміцнювали її позиції в літературній мові.

Автор «Синонимы Славеноросской» переважно пояснював слова українські словами старослов'янської мови.

З цього виходить, що суб'єктивно автор уже визнавав наявність і авторитет мови української народності в літературній мові. Пояснюючи українські слова словами старослов'янської мови, автор, може мимохиті, показав другорядну вже на той час роль старослов'янської мови.

Спільне для всіх словників XVI—XVII століття є те, що в них зафіксоване значне словникове багатство і граматичні риси тодішньої мови української народності в літературній мові, яку передові люди того часу використовували в боротьбі за соціальне і національне визволення українського народу.

До кінця XVI століття граматики очевидно не була спеціальним предметом навчання в школах, бо здавна був звичай «младыхъ дѣтей учить» «въ началѣ буквамъ, сирѣчь азбуце, потомъ же часовники и псалтири и прочія божественныя книги» (10, стор. 18).

А якщо граматика в епоху Київської Русі і вивчалась у школах, то вивчення її обмежувалось «сообщениемъ самыхъ элементарныхъ знаній» (8, стор. 179). До кінця XVI століття граматику якщо і вивчали, то тільки видатніші освічені люди своєї епохи. Та з кінця XVI століття граматика почала викладатись і в школах. На український народ, його мову і православну віру насувалась небезпека. «Велми много,—читаемо в одному документі цієї пори,—зашкодило панству Рускому, же не могли школъ и наукъ посполитыхъ розширити, и оныхъ не фундовано: бо коли бы были науку мѣли, тогда бы за невѣдомостію своєю не пришли до таковыя погибели». А загибель ця полягала в тому, що руське панство і духівництво в значній своїй масі «не маючи своихъ наукъ, у науки Римскіє своѣ дѣти давати почали, которые зъ науками и вѣры ихъ навыкли, и такъ по малу-малу науками своѣми все панство руское до вѣры Римской привели, ижъ потомкове князять Рускихъ зъ вѣры православной на Римскую выкрестилися, и назвиска и имена собѣ поотмѣняли, яко бы николи не зналися быти, потомками благочестивыхъ прародителей своихъ» (1, стор. 204—205).

Все це призводило, як відзначив у своєму посланні 1592 р. Київський митрополіт М. Рагоза, до того, що «ученіє святыхъ писаній зѣло оскудѣ, паче же словенского россійского языка, и вси человѣцы приложися простому несъвершенному лядскому писанію, и сего ради въ различныя ереси впадоша, невѣдуще въ богословіи силы съвершаннаго грамматическогого словенскогого языка» (1, стор. 32).

Для боротьби з католицько-шляхетською небезпекою у містах почали організовуватись братства. «Братства при нашихъ церквахъ існували здавна, але систематичне збільшення їх помічається з того часу, коли стало очевидно для всіх, що польський уряд, керований єзуїтами, настирливо домагається підкорити папі руську церкву і полонізувати руський народ і що, з другого боку, на його віру і національність роблять замах і протестанти. Тоді-то і з'явилась потреба об'єднати православні сили в братства і, зосередивши їхні інтереси на добробуті храмів і парафіян, зміцнити національну і православно-релігійну свідомість. Таке пожвавлення церковно-приходського життя передусім виявилось у Галичині, в якій польсько-католицький вплив був найвідчутніший» (12, стор. 278).

Згодом таке братство було засновано і в Києві. В заснованих братствами школах серед інших наук найпочесніше місце посідала граматики, зокрема граматики старослов'янської мови, як мови православної релігії. Так, у 1632 р. П. Могилі, як фундаторові лаврської школи від професорів і учнів риторики цієї школи був піднесений у віршах «Геліконъ то есть садъ умѣтности». В «Геліконі» перераховано такі вісім наук: граматики, риторика, діалектика, арифметика, музика, геометрія, астрономія і теологія. Серед цих наук коренем «умѣтности» названо граматику. Аргументація на перше місце граматики «в саду умѣтности» така:

Розумному под Небомъ где мѣстце звѣряти,
 Позволено, тамъ, можешь то латво познати,
 Якого бы пожитку была и похвалы.
 Словъ складання Наука, през' часть такъ немалый.
 Кто бы вѣщаль якъ звано Кыты водъ глубокихъ,
 На повѣтру и землѣ мешканцовъ широкихъ.
 Еще людемъ и над тыхъ потребна есть мова,
 Кто не глупый зажь не тотъ що не мовить слова;
 Не дивуйся: бо негдысь до згоды призваный,
 Тож повѣдилъ сынъ з Маи под ксанфом спытанный.
 И я теды спытавши, если не по мови
 Знать Ретора, по ту, дамъ глупство ослови.
 Тот Корень в' твоємъ Садѣ Отче Пречестнѣйшій,
 Заквитнетъ з' Геликономъ над с(о)лнце ясныѣйшій,
 Кды в' Россіи потомокъ славныхъ Роксоляновъ,
 В' Наукахъ поровнаеть прем(у)дрыхъ погановъ.
 Тылко абы звитязца Пекелного смока,
 Заховаль в' цале Вѣру правую з' Востока.
 А где с(о)лнцу есть мѣстце: того жъ дознаваеть,
 Твое Имя кды мѣстце в' Грамматике маеть. (II, стор. 294).

Але на перших порах підручників з граматики старослов'янської мови не було. У XIV—XV століттях у східних слов'ян була поширена «Книга философскаа о осмихъ частѣхъ слова», складена десь на початку XIV століття в Сербії за грецькими джерелами. Її то і було надруковано у м. Вільно 1586 р. під назвою «Кграмматыка словенська языка з газофиллакїи славнаго града Острога власне отчизнѣ вельможного княжати и пана Константина Константиновича на Острогу». В післямові до граматики викладені і мотиви появи цієї граматики: «Бога благаю благодатию, — пишеться там, — а за прозбою жителєй столицы великаго князства литовскаго града Вильни. Сия кграмматыка словенська языка... выдана для наученья и выразумѣнья божественнаго писанья... на посмертную славу народу» (7, стор. 10). Тепер ця досить коротенька граMATика для нас становить інтерес хіба лише своєю слов'янською граматичною термінологією. В граматиці подані такі назви частин мови: имя, рѣчь (дієслово), причастіє, различіє (артикль), мѣстоименіє, предлогъ, нарѣчіє, союзъ та назви граматичних категорій—р о д ъ (чол., жін., серед.), ч и с л о (однина, двоїна, множина), п а д е н і е (відмінок), яких названо лише п'ять: п р а в а (називний), р о д н а (родовий), д а т е л н а (давальний), в и н о в н а (знахідний), з в а т е л н а (клична форма); в р е м я (теперішній, минулий, майбутній), з а л о г и (стан—дійсний, страждальний, середній), в и д , и з л о ж е н і е (спосіб) та л и ц о (особа).

І хоча ця граMATика була по суті копією грецького оригіналу, вона, однак, уже «могла задовольняти перші потреби привести до ладу мову і розкласти її на складові частини. Важливо уже те, що показаний був шлях до такого розкладу»...

«Така була в істотних рисах та граMATика, вплив якої на перші наші підручники не підлягає сумніву. В ній багато непослідовності і прямих протиріч, але вона була зерном, з якого в швидкому часі судилося розвинутися руській шкільній граMATиці» (8, стор. 178).

Через п'ять років Львівським братством була видрукована нова, друга граMATика під назвою «Адельфотисъ» Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова. Ко наказанію многоименитому російскому роду. Во Львовѣ. В друкарни Братской року 1591».

ГраMATика ця була упорядкована «Отъ различныхъ грамматикъ, спудейми иже во львовской школѣ» під керівництвом митрополита Арсенія. Надрукована ця граMATика була двома мовами—грецькою і старослов'янською. В передмові до граматики повідомляється, що «Изобразихомъ вамъ, любоучащійся христоменителей роде росскій, со всякимъ опаствомъ еллинословенскимъ языкомъ зложенную грамматику, юже издаемъ въ общую вамъ пользу». Користь граматики визначається так: «Сія бо есть первая ключъ, отверзай умъ разумѣти писанія, отъ нея же постепенехъ всю лѣствицу, по чину ученій, трудолюбивіи достизають діалектики, риторики, музики, арифметики, геометрии и астрономіи». Предмет граматики визначається так: «Грамматика есть художество, учащее насъ умная писати». «Художество зрительное и дѣятельное, еже благоглаголати і благописати учащее насъ» (6, стор. 766).

Поділяється граMATика на чотири частини—орфографію, просодію, етимологію і синтаксис, або «правописаніє, припѣваніє, правословіє, сочиненіє».

«Писмена», тобто звуки поділяються в граMATиці на «гласные» і «согласные». Із «писмен» складаються «слоги». Части мови названо вісім: различіє (артикль), имя, мѣстоимя, глаголъ (вперше), причастіє, предлог, нарѣчіє, союз. Інша граматична термінологія така ж сама, як і в граMATиці 1586 р.

ГраMATика «Адельфотисъ» була підручною книжкою не тільки у Львові, а і в інших школах. Та з погляду її наукової цінності «вона тому тільки і заслуговувала б на нашу увагу, що її автори, буквально перекладаючи грецькі слова, були очевидно винахідниками більшої частини граматичної термінології» (5, стор. 34). Тепер сконстатовано, що «для наступних граMATиків (Зизанія, Смотрицького) термінологія «Адельфотиса», очевидно, була зразком наукової термінології, який вони наслідували в своїх працях з деякими відхиленнями, переважно незначними» (3, стор. 172).

ГраMATика «Адельфотисъ» була граMATикою «доброглаголиваго еллинословенскаго» языка. Отож, цілком природно, що вона була в її слов'янській частині написана старослов'янською мовою. Проте, очевидно мимохіть її авторів, у старослов'янську мову граматики зайшли і деякі риси місцевої народної мови. Важливіші з них будуть такі: 1) повноголосні форми—молочу, змолотив; 2) тверді губні та р—червь, бровъ, боруся, цару; 3) перехід е в о після шиплячих—чловечокъ, оброчокъ; 4) змішування и з и—чловеки—чловеки, мужескихъ—мужескихъ, четыры—четыри; 5) перехід префіксального с в з—зжую, знагла, злѣтаю; 6) уживання займенникових форм той, тая, тое, тыи, тыхъ,

тымъ, тобѣ; 7) уживання числівникових форм двохъ, двомъ, трохъ, тромъ; 8) в першій особі дієслів однини і множини зустрічаються форми—бѣжу, течу, совѣтуємо; 9) зустрічається суфікс ейк замість еньк—дурнейкий; 10) зустрічаються такі лексеми з народної мови як—прудкій, найпрудшій, дѣвчинка, хлопятко, кошочокъ, оброчокъ, сесь, сесе, зручно, коштую (пробую), зараз, знагла, треба та інші.

Констатувати ці риси в мові нормативної старослов'янської граматики важливо, бо наявність їх саме в граматиці має свідчити, що ці риси визнавались нормами літературної мови.

1596 р. у м. Вільно була видрукована «Грамматика словенска, совершеннаго искусства осми частей слова и иныхъ нуждных, ново составленна Л. З.», тобто Лаврентієм Зизанієм Тустановським. Це була по суті перша граMATика слов'янської мови. Вага граматики, як наукової дисципліни, подана в такій віршованій епіграмі:

«Грамматика писма всѣхъ научает,
четырма частии латве уразумляетъ.
Орфографією и просодією
Синтаксисом и етимологією.
А предреченное си опасство
Подаетъ певное искусство.
Котори прегнуть быти досконали,
въ письмѣ и въ словахъ абы непратали.
Але извѣстно все познавали
и чого ся учать абы добре знали.
Ключемъ бо есть отворяючи всѣмъ умъ,
к познанію въ преправый разумъ.
По которой власне якъ повсходѣ пойдеть,
каждый если хочеть всѣхъ наукъ дойдеть» (7, стор. 11).

Граматику автор визначає як «вѣжество, еже благоглаголати» і «певное вѣдане, же бысмы добре мовили и писали». Поділяється граMATика на такі ж чотири частини, як і в «Адельфотисі». Одначе, слов'янські назви цих частин інші, а саме: правописаніє, припѣло (а не припѣваніє), истинословіє (а не правословіє), и сочиненіє.

В граматиці Л. Зизанія вперше подано визначення голосних і приголосних: «гласная писмена, котории голосъ з себе выдають, съгласная... з себе голосу выдати и без гласныхъ иѣчого справовати не могутъ».

Назви частин мови ті ж, що і в «Адельфотисі». В назвах відмінків замість «виновный» подано вперше «винительный».

Імена поділяються на «собственные» і «нарицательныя», чого не було в попередніх граMATиках.

В усіх інших випадках граMATична термінологія Лаврентія Зизанія мало чим різниться від граMATичної термінології попередніх граMATик. «В своїй граMATичній термінології і відомих ученнях вона (тобто граMATика Л. Зизанія—А. М.) тісно прилягає, — говорить С. К. Буліч, — до «Адельфотису» і тільки зрідка ухиляється од нього» (3, стор. 172).

Написана граMATика Л. Зизанія в діалогічній формі, старослов'янською мовою з домішкою слів і виразів з української народної мови.

ГраMATика Л. Зизанія свого часу користалась значною популярністю. Використання в ній, як підручній книжці з граMATики, яка мала нормалізувати граMATичну систему старослов'янської мови, української мови не могло, хоча б частково, не сприяти усвідомленню граMATичних норм і тогочасної книжної української мови.

1619 р. вийшла третя друкована граMATика «Грамматика Славенския правильное Синтагма, потщаниємъ многогрѣшного мнѣха Мелетія Смотрицкого»... Це була епохальна граMATика. Протягом майже двох століть вона була основною підручною і керівною книжкою з граMATики слов'янської мови не тільки у східних, а і в південних слов'ян.

Головне завдання граMATики М. Смотрицького було піднести «за небданный, а ц(е)ркви нашей природный» слов'янський язык до висоти літературного органу і таким чином дати «славенскому въ народѣ нашемъ языкови поднесеніє, выразуменіє его и пожиток». Практичне значення граMATики за М. Смотрицьким полягає в тому, що вона научить «въ раченіихъ розознанія розичности Грамматичныхъ слова частей: научить Именѣ склоненія, а Глаголовъ спряженія, ведлугъ власности оконченій (на чомъ намъ барзо сходило) языка чисто Славенского: научить порядку и сопряженія словъ котори за которими для лацѣйшого найдуючогося в нихъ розуму поняття ведлугъ Сочиненіє покладаны быти мають. Укажетъ зле положеное слово: укажетъ збытнее, укажетъ и чого бы недоставало. Научить мовлю и читати по Словенски и писати раздѣлне и чтомое выразумѣвати лацно» (7, стор. 12).

І в М. Смотрицького граMATика поділяється на чотири частини, причому, під просодією він розуміє не вчення про наголос, а вчення про віршування.

ГраMATична термінологія у М. Смотрицького близька, з одного боку, до сучасної російської, а, з другого, до граMATичної термінології «Адельфотису» і граMATики Л. Зизанія. Проте, є і відмінності. Важливіші з них такі:

1) Імена поділяються на «собственные» і «нарицательныя» (у Зизанія—«нарицаемая»); 2) імена «прилагательныя» (у Зизанія «прилагаемая»); 3) ступені «уравненія» (у Зизанія—«рассужденія»); 4) назви відмінків такі: именительный (у Зизанія—именовный), родительный (а не родный), винительный, звательный, творительный і додано сказательный (місцевий); 5) спряженіє (у Зизанія—супружество); 6) вперше запроваджено терміни «сослагательное наклонение», «междометіє» і «дѣепричастіє».

М. Смотрицький перший викинув із слов'янської граMATики «различіє», як невластиве слов'янській мові, розвинув, хоч і небездоганно, учення про види дієслова, помітив у слов'янській мові супін, досить вдало подав ознаки дієвідмін, вперше виділив такі групи слів як вигуки і дієприслівники.

М. Смотрицький перший намагався упорядкувати наголос старослов'янської мови на зразок грецької мови. Але це йому не вдалося і в його системі «руський наголос став провідним началом у вимовленні слов'янських слів». (4, стр. 19).

М. Смотрицький, як уже говорилося, хотів у своїй граматиці подати норми занедбаної на той час старослов'янської мови. Але М. Смотрицький добре не знав її уже й сам. При складанні своєї граматики він добирав норми із слов'янських рукописів руської редакції не пізніше XV—XVI ст., а тому в його граматиці маємо не так чисту слов'янську мову, як мову очищену від давніх особливостей її, які могли бути властиві колись і наріччям староруської мови, але поступово зникли в ній. Таким чином, пізніші — змішані й перекручені звуки та форми руської мови Смотрицький приписує чистій слов'янській мові. М. Смотрицький не схильний був плутати старослов'янську мову з тодішньою руською мовою. Але через те, що він не знав давніх норм старослов'янської мови, то норми руської мови вважав за норми старослов'янської мови. «Отже, поза свідомістю самого Смотрицького, старослов'янська мова, подана в його граматиці, зближена була із спільними властивостями руських наріч. Письменники українські, стараючись засвоїти цю мову, охоче брали з богослужбових книг старослов'янські букви, що не відповідали руським звукам, не менш охоче брали старослов'янські форми, чужі руським наріччям, але не відмовлялись і від деяких особливостей живої мови, коли тільки вона збігалася з книжною, хоча б ці особливості становили приналежність лише того чи іншого руського наріччя» (4, стор. 26—27).

Таким чином, і грамика М. Смотрицького, так само як і грамика Л. Зизанія, об'єктивно сприяла сучасникам усвідомляти норми мови української народності. І в цьому значна її історична заслуга.

За граматику М. Смотрицького на Україні і в Росії склалися практичні граматики «Младолѣтнимъ отрочатомъ». Ми маємо на увазі «граматики албо сложенія письмени хотящимъ ся учити словенскаго языка, младолѣтнимъ отрочатомъ» 1621 р. і «Грамматіки или письменница языка Словенскаго тщателемъ въкратцѣ издана въ Кремняни. Року 1638».

В Росії грамика М. Смотрицького декілька разів перевидавалась. В останній раз вона була перевидана 1648 р. М. В. Ломоносов вважав грамику М. Смотрицького «вратами своей учености». «Російская грамматика» 1755 р. М. В. Ломоносова була написана під великим впливом граматики М. Смотрицького. «Вона одна була путеводителькою Ломоносова при його спостереженнях над властивостями Російського слова» (5, стор. 43). Перша «Грамматика малоросійського нарѣчія» 1818 р. А. Павловського написана була в свою чергу у великій залежності від граматики М. В. Ломоносова. Отже, можна сказати, що грамика М. Смотрицького у значній мірі визначала і розвиток граматики української мови.

ЦИТОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО II—III РОЗДІЛІВ

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, IV, № 149, № 32.
2. Баталин Н. Древнерусские азбуковники, филологические записки, 1873 г., вып. I.
3. Булич С. К. Очерк истории языкознания в России, т. I, 1904 г.
4. Житецкий П. Очерк литературной истории малорусского наречия. Приложение, 1889 г.
5. Каченовский. Исторический взгляд на грамматику славянских наречий. Труды общества любителей рос. словесности, ч. IX, Москва, 1817 г.
6. Келтуяла В. А. Курс истории русской литературы, ч. I, кн. III, 1911 г.
7. Кульман Н. Из истории русской грамматики, Петроград, 1917 г.
8. Лавровский Н. О древнерусских училищах, Харьков, 1854 г.
9. Сахаров Н. Сказания русского народа, т. II, 1849 г.
10. Соболевский А. И. Образованность Московской Руси XV—XVII веков, 1892 г.
11. Титов Хв. Материалы для истории книжной справи на Украине в XVI—XVII в. в., Київ, 1924 р.
12. Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, Казань, 1898 г.
13. Ширский К. Очерк древних славяно-русских словарей, филологические записки, 1869 г., вып. I.

*Доцент Н. И. БУКАТЕВИЧ,
кандидат филологических наук*

РАЗВИТИЕ УЧЕНИЯ О ПРЕДЛОГАХ В РУССКОЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ *)

Изучение вопросов русской грамматики имеет почти 200-летнюю историю.

В этом изучении определенное место отводилось и вопросам синтаксиса русского языка. Однако, синтаксические проблемы, сравнительно с другими проблемами грамматики, занимали второстепенное место. Это особенно ярко выразилось в исследованиях руссистов 70—80-х годов прошлого века и последующего времени, когда сравнительно-историческое изучение языка сосредоточено было в первую очередь на явлениях фонетики, затем — морфологии и далее — синтаксиса. Академик С. П. Обнорский в своей статье «Итоги научного изучения русского языка» говорит, что в дореволюционной лингвистике «фонетическая сторона оказалась изученной лучше, чем прочие стороны языка». (19, стр. 17).

Правда, и в области синтаксических изучений в дореволюционное время появлялись отдельные работы, имеющие крупнейшее значение в развитии науки о русском языке и славянских языках вообще. Это замечательный труд русского ученого А. А. Потебни — «Из записок по русской грамматике» (24).

Незначительное место отводилось синтаксическим вопросам в исследованиях языка древнерусских памятников, и совершенно прав профессор Ф. П. Филин, когда говорит в своем «Очерке истории русского языка до XIV столетия», — «что мы пока почти не имеем хотя бы предварительных описаний синтаксиса и лексики древнерусских памятников». (25, стр. 5).

Правда, иногда исследователи языка старейших русских памятников останавливались и на синтаксических вопросах, но им отводилось весьма незначительное место.

Примером этого могут служить хотя бы исследование П. Лавровского «О языке северных русских летописей» (12) и работа академика А. А. Шахматова «Исследование о двинских грамотах XV в.» (27), в которых уделяется некоторое внимание и синтаксическим особенностям древнерусских памятников.

*) Введение к работе «Предлоги и предложные сочетания в памятниках русской письменности XI—XVIII в.в.».

Иное значение получают синтаксические исследования русского языка после Великой Октябрьской социалистической революции. Напечатанный после Октябрьской революции «Синтаксис русского языка» (вып. I, 1925 г., вып. II, 1927 г.) академика Шахматова (28) послужил толчком к ряду синтаксических исследований, а работы академиков Н. Я. Марра и И. И. Мещанинова способствовали осознанию господствующей, ведущей роли синтаксиса сравнительно с другими разделами грамматики: «Синтаксис — это самая существенная часть звуковой речи: как учение о звуках — лишь техника для морфологии, так и морфология — лишь техника для синтаксиса» (13, т. II).

Усиление интереса к синтаксическим исследованиям нашло свое отражение в области исторической грамматики русского языка. Появляется ряд работ, освещающих явления синтаксиса русского языка древнейшей поры: исследование Е. С. Истриной «Синтаксические явления Синодального списка 1-й Новгородской летописи» (10), работа академика Е. Ф. Карского «Наблюдения в области синтаксиса Лаврентьевского списка летописи» (11), исследование В. И. Борковского «О синтаксических явлениях новгородских грамот XII—XIV веков» (2) и др.

Академик С. Н. Обнорский большое место уделяет изучению синтаксических явлений русского языка старейшей поры в ряде своих исследований, завершившихся замечательными «Очерками по истории русского литературного языка старейшего периода» (20).

Совершенно понятно, что в этих синтаксических исследованиях по русскому языку не могли быть обойдены и предлоги.

Вопросу о предлогах в русском языке посвящены отдельные страницы в самых ранних трудах русских грамматистов. Основоположник науки о русском языке М. В. Ломоносов в своей «Российской грамматике» (13, стр. 213—215) останавливает внимание на предлогах, сочетающихся с родительным падежом (*для, до, из, от, ради, у*), с дательным падежом (*к, по*), с винительным и творительным падежами (*во, за, на, над, под, пред, со*), с творительным и родительным (*меж, между*), с винительным (*про*) и с предложным (*при*). Следует подчеркнуть, что М. В. Ломоносов совершенно правильно поставил употребление того или иного падежа в зависимости от значения, выражаемого падежом, с которым вступает в сочетание предлог.

Упоминает Ломоносов об употреблении в русском языке составных предлогов (*из-за, из-под*) и о повторении предлогов в просторечии.

Н. Греч в своей «Практической грамматике» (8, ч. II, §§ 247—252) определяет предлог как частицу речи, служащую для выражения взаимных отношений между предметами и качествами их. Предлоги по его мнению требуют определенных падежей.

В разделе синтаксиса «О сочетании слов» Греч (8, стр. 263—304) говорит об употреблении падежей с тем или иным предлогом и указывает значения, выражаемые предлогами: *для, к, от, из, с, за, на, над, в, о, до, у* (8, стр. 264—265, 269—270, 272—274, 277—280). Его внимание обращено и на употребление предложных и беспредложных конструкций при некоторых глаголах, напр.: говорить правду — говорить о правде; писать сказку — писать о сказке; судить человека — судить о человеке; смеяться чужой беде — смеяться над старшими и т. п. Правда, анализа различий этих конструкций он не дает.

Греч останавливается на выяснении значения предлогов, употребляемых для выражения количества и числа — *о, по, с, за* (8, стр. 291—296) и для выражения обстоятельств места и времени (8, стр. 296—304). Заслуживает внимания попытка Греча установить различие в значении предлога *в* и *на*: «Предлог *в* означает собственное, точное движение предмета во внутренность другого, или пребывание в оном; *на* — действие приближительное, не собственное, например: повар *в* кухне, собака *на* кухне, лошади *в* конюшне, козёл *на* конюшне и т. д.» (8, стр. 302).

Греч говорит о преимущественном употреблении предлога *на* в тех случаях, когда действие направлено на предмет, «имеющий большую, открытую плоскость» (на площади, на рынке—8, стр. 301). При названии улиц предлоги *в* или *на* употребляются в зависимости от установившегося в данном населенном пункте обыкновения: «В С. Петербурге говорят: в Миллионной, в Морской, в Сергиевской, в Садовой» и т. д. «В Москве преимущественно предлог *на*, например: на Тверской, на Пречистенке, на Лубянке, на Моховой» (8, стр. 301—302).

Значительное место отводит предлогам в своей «Русской грамматике» А. Востоков (7). Определение предлога у него сводится к указанию на возможность отдельного или слитного употребления его в разных значениях перед словами. К предлогам он относит и приставки: *взъ* или *возъ, взо, вы, низъ, низо, на, пере, пра, пре, раз, разо, роз, су*. Он отмечает и употребление наречий в значении предлогов (к ним он, в ряду прочих, относит: *для, кроме*), употребление деепричастий (*исключая, несмотря на*) и существительных в разных падежах: в рассуждении, с помощью, посредством, по мере (7, стр. 214—215).

Значению предлогов отведено место в главе второй, в разделе «О управлении слов» (7, стр. 269—321). Востоков различает собственное значение предлогов и переносное. Собственное значение — это указание места. Все другие значения — переносные: указание времени, количества, меры или величины, цели, причины и др.

Предлоги в собственном значении Востоков делит на *движительные*, «показывающие место, откуда идет или где начинается что-либо»; *установительные*, показывающие место, куда идет или где оканчивается что-либо; *местительные*, «показывающие место, где происходит или где находится что-либо». В дальнейшем изложении Востоков рассматривает предлоги, «управляющие» родительным, дательным, винительным, творительным и предложными падежами (7, стр. 271—203). Он рассматривает предлоги с точки зрения употребления их, как вспомогательных средств управления, при существительных, прилагательных, глаголах и наречиях. К вспомогательным предлогам он относит *для, до, из (из-за, из-под), от, с, у*, (с родительным падежом), *к, по* (с дательным падежом), *в, за, на, под, пред, сквозь, через* (с винительным падежом), *за, над, под, с* (с творительным падежом), *в, на, о* (с предложным падежом).

Таким образом, Востоков впадает в противоречие, признавая, с одной стороны, предлоги управляющими словами (7, стр. 271), а с другой стороны, называя их вспомогательными средствами управления: «некоторые слова, — говорит Востоков, — управляют падежами с помощью предлогов» (7, стр. 303). Внимание Востокова к семантической стороне предлогов и стремление установить связь предлогов с функциями падежей не остались бесследными в русской лингвистической лите-

ратуре, и последующие исследователи русского языка в той или иной степени, с теми или иными результатами занимались этими вопросами (6, стр. 518).

Ф. Буслаев отводит значительное место предлогам в своей «Исторической грамматике русского языка». Он считает исходными значениями предлогов пространственные; временные же значения он называет переносными. От последних он отличает различные отношения мысли; причины, цели, побуждения (5, стр. 86). Таким образом, Буслаев не относит к отвлеченным значениям значение времени.

Останавливаясь на вопросе употребления падежей с предлогами, Буслаев, вопреки Гречу и Востокову, отводит главенствующее место глаголам, в которых, по его мнению, сосредоточена сила управления. Один и тот же предлог может употребляться с разными падежами при разных глаголах, например, *в, с*, и это потому, что глагол дает «предлогу известное направление» (5, стр. 269—270).

Буслаев продвинул вперед изучение морфологического состава русских предлогов (5, стр. 172—173), беспредложных и предложных конструкций (5, стр. 95), повторения предлогов (5, стр. 270), происхождения русских предлогов (5, стр. 172—173), сочетания русских предлогов с разными падежами (5, стр. 269—273).

Буслаев один из первых исследователей русского языка привлек при освещении вопроса о русских предлогах материал древнерусских и позднейших письменных памятников, использовал также данные русских диалектов (областных) и фольклорные произведения.

Однако, используя такой разнообразный материал, Буслаев не дал истории семантико-грамматических функций предлогов, а ограничился только соображениями о значениях отдельных предлогов и о происхождении их из других частей речи.

Вопреки Гречу, приписывавшему силу управления предлогам, и вопреки Востокову, также считавшему предлоги управляющими словами, Н. Некрасов в своем труде «О значении форм русского глагола» утверждает, что «значение падежа так же самостоятельно и независимо от стоящего перед ним предлога, как самостоятельно и независимо от падежа значение предлога, скрытое в нем, как общий неопределенный намек на обстоятельство. Поэтому, составление предлога с тем или другим падежом основано на соответствии их взаимно-определяющих друг друга значений» (18, стр. 181). Такая точка зрения на соотношение значений предлога со значениями падежей, по нашему мнению, оправдывается и с точки зрения исторической. В самом деле: появление предложных конструкций на месте употреблявшихся ранее беспредложных возможно только на основании соответствия значений предлогов тем значениям, которые выражались до этого падежами. Появление конструкции «избавит от смерти» на месте более старой «избавит смерти» возможно в силу соответствия значения предлога *от* удалительному значению употребленного здесь родительного падежа.

Нельзя, конечно, видеть полного семантического тождества в первой и второй конструкции, так как в новой конструкции появилось новое морфологическое средство выражения отношений объекта к действию — предлог *от*, способствующий более тонкому и точному выражению отношений.

Употребление предлога с несколькими падежами Некрасов объясняет тем, что в предлоге заключается намек на такое общее обстоятельное значение, которым может определяться смысл каждого из этих падежей (18, стр. 181). В этом также правильно, хотя и своеобразно, подчеркнута способность предлога приспособлять свое общее значение к выражению различных оттенков и вариантов этого «общего» в зависимости от «отдельных» семантико-лексических значений господствующего и зависимого члена предложной конструкции и связи этих значений.

Связь значений предлогов со значениями падежей изучал и К. С. Аксаков в своей работе «Опыт русской грамматики». Исходя из взаимоотношений этих значений, Аксаков делит предлоги на 5 групп, сочетаемых с родительным, винительным, дательным, творительным и местным падежом (I, стр. 130—148).

С этим стремлением Аксакова установить соответствия в значениях предлогов и падежей вступает в противоречие его взгляд на предлог, как на управляющий падежом (I, стр. 130).

Русским предлогам отведено некоторое место Фр. Миклошичем при рассмотрении славянских предлогов в его труде «Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen». Он устанавливает понятие «собственных» («echte») и «несобственных» («unechte») предлогов, рассматривает отношение предлогов к наречиям, употребление предлогов в качестве префиксов, составные предлоги и «несобственные» предлоги. Основную часть изложения составляют примеры употребления предлогов и префиксов в славянских языках, в том числе и в русском (17, стр. 135—257).

В соответствии с общим характером труда Миклошича и его учение о предлогах носит отпечаток классификационной направленности.

К вопросу о предлогах в русском языке не раз обращается и А. Потехня в своем труде «Из записок по русской грамматике». Изучение функций русских предлогов у него проходит попутно с изучением развития падежных значений. Потехня прослеживает появление новых предложных конструкций с винительным падежом (24, II, стр. 219), творительным (24, II, стр. 413—414), появление предложных сочетаний на месте старых паратактических (24, III, стр. 215) и в других случаях.

Интерес А. Потехни к изучению предлогов отразился в его незаконченном исследовании о предлогах, напечатанном в IV т. «Из записок по русской грамматике» (24, IV, стр. 252—285). Потехня останавливается здесь на следующих предлогах: *от, до, проти, про, при, раз, роз, с, у, о, по, без, на, из, в, прок, за, перед, прек, пере, возле*. Он изучает как предлоги в собственном смысле, так и префиксы. Хотя здесь и нет законченного изучения функций названных предлогов (префиксов), но обнаруживаются тонкие наблюдения над значением отдельных предлогов, стремление осветить семантику русских предлогов путем привлечения языкового материала из древнерусских памятников и произведений фольклора, а также путем использования соответствующих параллелей из славянских и других индоевропейских языков. В этом небольшом и незаконченном исследовании так же, как и в законченных его работах, ясно отражается — по выражению Ф. П. Филина — «потехнянский историзм» и стремление к генетическим проблемам (26, стр. 12).

А. Добиаш в работе «Опыт семасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка» противопоставляет учению Потебни о приурочении основных частей речи к отдельным членам предложения свою попытку построения семасиологии «разрядов слов и их форм» (9, стр. 64). В работе рассматриваются предлоги греческого языка и составные с предлогами слова (240—341) и приводятся некоторые сопоставления с русскими предлогами.

Ни в отношении семантической стороны русских предлогов (ср. работы Некрасова, Аксакова, Потебни), ни в общем учении о предлогах работа Добиаша не дала существенных результатов; наоборот, многие его соображения только запутывают дело. Отталкиваясь от Потебни и склоняясь к воззрениям Риса (6, I, стр. 24—26), Добиаш смешал разнообразные грамматические воззрения, что отразилось и в его суждениях о предлогах.

Самое происхождение предлогов он относит к начальным этапам развития языка и считает, что «предлоги удовлетворяют самую примитивную потребность в движении человеческой мысли» (9, стр. 234). Предлоги, по его мнению, «изготовлены на скорую руку, чтобы удовлетворить насущную и первую потребность человека, — согласно этому они и носят характер неразвитых (разрядка Добиаша), если так можно выразиться, слов» (9, стр. 234). Отсюда вывод, что при наличии предлогов язык в падежах, «как выразителях местных отношений», не нуждается (9, стр. 234).

Такое объяснение происхождения предлогов, по мнению Добиаша, дает возможность избежать «локалистических увлечений в теории падежей» (9, стр. 238—239).

Развитие значений падежей является, по Добиашу, позднейшим: оно как бы идет «навстречу предлогам» (9, стр. 241—242).

Таким образом, процесс развития значений падежей и появления предлогов представлен у Добиаша «наизнанку»: сначала предлоги, а затем падежи, вопреки известным уже до издания труда Добиаша исследованиям (А. Потебня и др.). Следует признать, что в развитии учения о русских предлогах работа эта прошла бесследно.

Предлогам посвящают ряд страниц в своих синтаксических работах Д. Н. Овсяннико-Куликовский, М. Н. Петерсон и А. М. Пешковский.

Овсяннико-Куликовский считает частицы предложения—предлоги—средствами связи дополнений и обстоятельств с другими частями предложения.

Различая истинные предлоги, т. е. предлоги в собственном смысле, и фиктивные, или предлоги-наречия, Овсяннико-Куликовский рассматривает значения предлогов, сочетаемых с родительным, винительным, дательным, творительным и предложным падежами и приводит некоторые примеры употребления предлогов с этими падежами в старом русском языке (21, стр. 264—271).

М. Н. Петерсон считает предлоги, наряду с падежными окончаниями, способом выражения отношений между словами (22, стр. 53) и приводит примеры употребления в сочетаниях слов предлогов: *в, за, на, по, под, через* (предлог и винительный падеж имени—22, стр. 79—81); *за, над, под, с* (предлог и творительный падеж имени—22, стр. 83—88); *в, на* (предлог и местный падеж имени—22, стр. 88—91).

По вопросу о происхождении словосочетаний с предлогами М. И. Петерсон приводит соображения в соответствии с трудами индоевропейцев, возводя одни словосочетания к индоевропейскому праязыку (стр. 55 и др.), другие — к балтийскославянской эпохе (стр. 69 и др.) и третьи—к общеславянской (стр. 56 и др.).

Пешковский в своей работе «Русский синтаксис в научном освещении» останавливается на вопросе о переходе полных (разрядка Пешковского) слов в служебные (разрядка Пешковского), приводит примеры передвижения в состав предлогов некоторых наречий и деепричастий (23, стр. 133—134), а затем рассматривает предложные сочетания с предлогами: *в, на, под, над, за, перед, против, у, с, без, из, из-за, из-под, к, от, для, ради, до, кроме, вместо, между, меж, среди, через, сквозь, о, про, при, по*, (22, стр. 272—287).

А. А. Шахматов в своем «Синтаксисе русского языка» (29) склоняется к взгляду о наречном происхождении предлогов, по крайней мере определенной части их. Возможность перерождения наречия в предлог обусловлена у Шахматова семантическим сродством наречия с данной падежной формой (29, стр. 504).

Обращаясь в предлог, наречие теряет свое самостоятельное значение и передает его сочетанию, в состав которого оно входит вместе с падежной формой имени существительного (29, стр. 357). Семантико-грамматические значения предлогов Шахматов не раскрывает, а ограничивается большей частью приведением примеров употребления предлогов в собственном смысле, наречий-предлогов, предлогов, сопровождаемых наречием, и предлогов, употребляемых в двойном релятивном дополнении (29, стр. 358—392).

Осторожность в выводах и критическое отношение Шахматова к своим исследованиям отразилось и в его учении о предлогах: он считает главу о релятивном дополнении неудовлетворительной и намечает разработку вопроса о предлогах в направлении изучения характера отношений, выражаемых предлогами. Такое изучение он и начал, но не довел до конца (29, стр. 552—553).

Разработка вопроса о предлогах была продолжена с гораздо большей полнотой в наше послеоктябрьское время, причем методологическая перестройка учения о предлогах принадлежит основоположнику советского языкознания академику Н. Я. Марру и продолжателю его дела академику И. И. Мещанинову.

В работах академика Л. А. Булаховского «Курс русского литературного языка» (4) и «Исторический комментарий к литературному русскому языку» (3), представляющих собой пособия для студентов университетов и педагогических вузов, вопрос о предлогах в русском языке не мог конечно найти большого места.

В первом пособии определена основная синтаксическая функция предлогов как добавочного средства «управления при всяких полнозначных словах» (4, стр. 245) и рассмотрено употребление предлогов в связи с функциями падежей (4, стр. 245—249).

Во второй работе отмечены главнейшие изменения в русском литературном языке в отношении состава предлогов, значений их, а также употребление предлогов с определенными падежами (3, стр. 198—206).

Обращено внимание и на повторение предлогов в старинном русском языке (3, стр. 264—266).

Характеристику грамматических функций современных русских предлогов дает академик В. В. Виноградов в своей книге «Современный русский язык» (6, II, стр. 510—534).

Анализируя современные предлоги с точки зрения состава, академик Виноградов различает собственно предложные формы, отыменные предлоги и отглагольные. В качестве образца анализа семантической системы русских предлогов излагается значение предлога *на* в современном языке. Осветив в кратких чертах вопрос о развитии предложно-аналитических отношений в русском литературном языке и отметив роль предлогов в системе глагольного управления, академик Виноградов показывает на современном языковом материале перераспределение функций предлогов в языке послеоктябрьского периода.

В работе академика Н. Я. Марра вопрос о происхождении предлогов из полнозначных слов получил широкое и всестороннее обоснование. По учению Марра предлоги и послелого образовались из слов материального значения. Н. Я. Марр устанавливает, что в значении предлогов, послелогов и наречий стали выступать наименования членов тела, получавшие новое, «надбавочное» функциональное значение: «рука» — в значении «через», «около», «близ»; «глаз» — в значении «перед»; «рот» — «на краю», «у»; «небо» («голова») — «вверху» и т. д. Изменение синтаксической стороны слов сопровождалось и фонетическими изменениями: слова обращались в «пережитки-звуки».

Только путем палеонтологических исследований могут быть вскрыты эти взаимоотношения предлогов и послелогов со словами самостоятельного значения (14, V, стр. 414—415). Многочисленные примеры, приводимые академиком Н. Я. Марром, говорят о таком происхождении предлогов в разных языках, например: в чувашском языке *im* — «перед» — представляет собою скрещение двух элементов: u^+m , из которых каждый одинаково означал «глаз». Второй элемент — «*m*» представляет усечение слова *mal* — *bal*, означавшего «глаз» и в коптском, и в абхазском, и в грузинском языках (13, V, стр. 417—418). В грузинском языке «*šipa*» не только «дом», но и «внутри», «в»; в мегрельском «*dino*» не только «утро», а также «внутри», «в» — в глаголах (14, V, стр. 172).

Примеры происхождения предлогов из слов полного значения приводятся и в других работах Марра (14, V, 449). Вопросы генезиса предлогов (или послелогов) освещены и в трудах академика И. И. Мещанинова. Академик И. И. Мещанинов на материале удинского языка Азербайджана показывает, что послелого в значительной своей части представляют собой «не что иное, как имя существительное, стоящее в абсолютном («именительном») или косвенном падеже, или же наречие, которое само производится от имени существительного или прилагательного» (15, стр. 50). «Генетическая связь послелога с именным словом подтверждается и тем, что послелог в ряде яфетических языков склоняется, например, в том же удинском, аварском, табассаранском и других (15, стр. 50). Предлогам и послелогам посвящен ряд страниц в замечательной книге Мещанинова «Члены предложения и части речи» (16, стр. 295—306), отмеченной Сталинской премией. Академик И. И. Мещанинов указывает, что предлоги не являются носителями самостоятельного лексического значения, не выступают в роли самостоятельных членов предложения, но «они содержат в себе указание на

синтаксическую связь между членами предложения» (16, стр. 295). По учению академика Мещанинова, предлог является одним из падежных формантов (16, стр. 296), что особенно четко обнаруживается в английском языке — этом ярком представителе аналитического строя. «В таком же положении, — пишет далее академик Мещанинов, — находятся предлоги и во французском языке. В русском, так же как и в немецком, предлог сочетается с развитою падежною флексиею. Все же и тут тесная связь предлога с именем выступает в том, что они приемом замыкания выявляют соответствующую синтаксическую группу, ср. «перед домом», «перед большим и хорошим домом» (16, стр. 298) и др. По своей основной синтаксической функции предлог не отличается от послелога, который тоже является показателем синтаксических отношений, с тем различием, что послелог обнаруживает «большую тенденцию к формальному объединению с именем, чем предлог» (16, стр. 298). Последнее обстоятельство академик Мещанинов объясняет тем, что в большинстве языков определители занимают препозиционное положение по отношению к определяемому и оказываются между предлогом и именем. Это способствует обращению предлога в подвижной префикс, а послелог в своем постпозиционном положении, не имея перед собой определителя, может превратиться в падежное окончание.

Послелого, как и предлоги, восходя с точки зрения генетической к «значимым лексическим единицам, становятся служебными морфологическими показателями». Они в этом случае сначала теряют значимость полноценного слова и становятся служебными частицами, а затем утрачивают свою самостоятельность синтаксического показателя и прикрепляются к соответствующим полноценным словам, получая содержание грамматического форманта (16, стр. 299).

На материале разнообразных языков академик И. И. Мещанинов показывает разное состояние послелогов в зависимости от строя языка и степени спаянности составных послеложных оборотов: в яфетических языках Кавказа (даргинском и аварском) послелого очень близки к именным суффиксам; в тюркских языках они имеют более самостоятельное значение, выступая в служебной синтаксической роли; в менее развитых языках, например, в хантыйском (остяцком) в значении послелогов используются имена с полными формами склонения (16, стр. 304).

В процессе оформления послелогов и предлогов огромную роль играли изменения, имевшие место «в синтаксическом положении служебного слова» (16, стр. 304).

Позднейшие предлоги и послелого в прошлом выступали как имена; такое имя было основным по своей синтаксической значимости: оно было ведущим членом, от которого зависело оформление другого, зависимого слова. Изменения в синтаксических построениях с послелогом и предлогами академик И. И. Мещанинов раскрывает на примерах, взятых из хантыйского (остяцкого) языка и языков индоевропейских: «Так, например, в русском языке... определение, передаваемое именною конструкциею, управляется в падеже тем же определяемым, ср. *время моего хождения*. Определяемое, получив предложное управление, может обращаться целиком в предлог, как, например, русское: *накануне воскресенья, вместо предисловия, вокруг дома*, ср. приведенный выше хантыйский послелог *сат: мантем сат* — «во время моего хождения». В последнем случае, как мы видим, определяемое превратилось

из ведущего слова в синтаксический показатель, в предлог или послелог, характеризующий другое связанное с ним слово в его синтаксическом значении в предложении (16, стр. 305).

Академик И. И. Мещанинов в сжатой форме дает весьма интересный и ценный материал, характеризующий предлоги и послелоги в их общих чертах и различии, освещающий вопрос о различном состоянии послелогов в языках разного строя и раскрывающий сущность перерождения полнознаменательного, ведущего слова синтаксического словосочетания в служебное слово — «показатель синтаксической значимости того слова, которое в прежней позиции оказывалось управляемым, а теперь стало уже ведущим членом всего сочетания слов» (16, стр. 306).

Исследования советских ученых-лингвистов, построенные на философских основах науки Маркса—Энгельса—Ленина—Сталина, обогатившие разные стороны языковедческой науки, имеют огромное значение и для учения о предлогах.

Изучение предлогов в дореволюционной лингвистике не могло быть успешным, так как порочны были методологические основы ее. Ни представители логико-грамматического направления, ни лингвисты психологического течения, ни, тем более, грамматисты-формалисты не имели правильного представления о взаимоотношении слова и предложения, о взаимосвязях синтаксических и морфологических категорий. Рассмотрение предлогов в отрыве от значения конструкций, в которых они выступают, не могло не приводить к формалистическим изучением их. Даже попыток исторического изучения предлогов, их семантико-грамматических функций (кроме отдельных соображений А. А. Потебни), не было. Нельзя же считать историческим изучением предлогов возведение их к мифическим индоевропейским формам в «Очерке синтаксиса русского языка» М. Н. Петерсона.

Однако, изучение семантико-грамматических функций русских предлогов как в современном состоянии, так и в прошлой жизни их мало еще продвинулось вперед и в наше время. Изучение семантико-грамматических функций русских предлогов в историческом плане и составляет главный раздел исследования «Предлоги и предложные сочетания в памятниках русской письменности XI—XVIII в.в.».

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Аксаков К. С. — Сочинения филологические, ч. II, 1880.
2. Борковский В. И. — О синтаксических явлениях новгородских грамот XIII—XIV веков. Изв. Крым. пед. инст., т. IX. Ученые записки Ярославского пед. института, вып. IV. 1944 г.
3. Булаховский Л. А. — Исторический комментарий к литературному русскому языку. 1936.
4. Булаховский Л. А. — Курс русского литературного языка. 1936.
5. Буслаев Ф. — Историческая грамматика русского языка. 1884.
6. Виноградов В. В. — Современный русский язык, вып. I, вып. II, 1938.
7. Востоков А. — Русская грамматика по начертанию его же сокращенной грамматики, полнее изложенная. 1839.
8. Греч Н. — Практическая грамматика, изд. II. 1834.
9. Добиаш А. — Опыт семасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка. Прага. 1897.
10. Истрина Е. С. — Синтаксические явления Синопольского списка I Новгородской летописи. Изв. отд. р. яз. и слов. Т. 24 и 25. Пггр. 1923.
11. Карский Е. Ф. — Наблюдения в области синтаксиса Лаврентьевского списка летописи. Изв. по русск. яз. и слов. АН СССР. Т. II, кн. I, Лигр. 1925.
12. Лавровский П. — О языке северных русских летописей. СПб. 1852.
13. Ломоносов М. В. — Сочинения, т. IV. СПб., 1898.
14. Марр Н. Я. — Избранные работы, т. II, V.
15. Мещанинов И. И. — Общее языкознание, 1940.
16. Мещанинов И. И. — Члены предложения и части речи М. Л., 1945.
17. Миклошич Фр. — Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen. Wien. 1883.
18. Некрасов Н. П. — О значении форм русского глагола. 1865.
19. Обнорский С. П. — Итоги научного изучения русского языка. Ученые записки Московского государственного университета, вып. 106. III, кн. 1. 1946.
20. Обнорский С. П. — Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. М. Л. 1946.
21. Овсянко-Куликовский О. Н. — Синтаксис русского языка. СПб. 1912.
22. Петерсон М. Н. — Очерк синтаксиса русского языка. 1923.
23. Пешковский А. М. — Русский синтаксис в научном освещении. 1934.
24. Потебня А. А. — Из записок по русской грамматике. Т. II. 1874. Т. III. 1899. Т. IV. 1941.
25. Филин Ф. П. — Очерки истории русского языка до XIV столетия. Лигр. 1940.
26. Филин Ф. П. — Предисловие к IV т. «Из записок по русской грамматике» А. А. Потебни. 1941.
27. Шахматов А. А. — Исследование о двинских грамотах. СПб, 1903.
28. Шахматов А. А. — Синтаксис русского языка, вып. I, 1925, вып. II, 1927.
29. Шахматов А. А. — Синтаксис русского языка. 1941.

Н. В. ЮСТРАТОВА,
кандидат філологічних наук

ЛЕКСИКА „СКАЗАНИЯ“ АВРААМИЯ ПАЛИЦЫНА

Основное различие между стилями всегда выражается в различии языком, главным образом, в области лексики и синтаксиса.

«Развитие лексических значений, семантической системы языка осязательнее и непосредственнее, чем собственно-грамматический строй, взаимодействует с конкретным речевым стилем, осуществляясь, оформляясь, как, впрочем, и все вообще, что есть в системе языка, в ходе развития стилей речи, т. е. в процессе конкретной языковой практики» (5, стр. 44).

Таким образом, словарный состав языка непосредственно связан с конкретными стилями речи, отражая их развитие.

Обилие событий и фактов, излагаемых в «Сказании» Авраамия Палицына—этого интереснейшего литературного памятника начала XVII столетия—рассуждения по поводу этих событий, описания осады и боев требовали от автора разнообразия языковых и художественных средств, неоднородности стиля изложения. Круг понятий, которыми оперирует Палицын, довольно обширен.

«Запас слов писателя, его лексика находится в прямой зависимости от богатства его жизненного опыта, его культуры, его общего и литературного кругозора»,—говорит проф. Л. И. Тимофеев (9, стр. 152). Это определение проистекает из известного положения марксизма, что «производство идей, представлений, сознания первоначально непосредственно вплетено в материальную деятельность, и материальное общество людей—язык реальной жизни» (1, стр. 16).

Монах и церковник Палицын широко применяет лексику профессиональную, церковно-религиозного обихода, как-то:

«архимарить» (Л. 233 с. 14—15. Л. 80 с. 17 и с. 20. Л. 182 с. 13 и др.), «архистратигъ» (Л. 218 с. 19. Л. 201 с. 9—12), «обитель» (Л. 213 об. с. 12), «угодникъ» (Л. 153 об. с. 3), «стихири» (Л. 202 с. 16). (См. также Л. 233 с. 30. Л. 219 с. 8. Л. 148 об. с. 4. Л. 219 об. с. 5. Л. 142 с. 20. Л. 202 с. 16 и др.).

Звание же келаря обязывало его ведать всей монастырской казной, хозяйством, ремеслами. Отсюда находим (особенно в тех частях «Истории», в которых старец описывает жизнь осажденного монастыря) целый ряд понятий, связанных с хозяйством и бытом:

«мельницы» (Л. 67 об. с. 10. Л. 130 об. с. 9), «жерновъ» (Л. 109 с. 8), «токарни» (Л. 118 с. 13), «каменосѣдцы» (Л. 127 с. 18), «квашня» (Л. 147 с. 3 и 4), «рундукъ» (Л. 61 об. с. 20), «наполь» (Л. 204

с. 6). (См. также Л. 110 с. 12. Л. 67 об. с. 14. Л. 73 об. с. 4. Л. 124 об. с. 12. Л. 64 об. с. 12 и много др.).

Интересно образованное, очевидно, самим Палицыным существительное «безремество» (Л. 331 ст. 22).

Но, как известно, деятельность келаря Авраамия выходила далеко за пределы жизни лавры. Активное участие в политической жизни страны способствовало тому, что круг понятий, связанных с государственным управлением, не только русским, но и враждебным — польским, с военными действиями против интервентов, был для него так же близок, как и чудотворцы, образа и мельницы.

В «Сказании» находим неоднократно повторяющиеся существительные: «державство» (Л. 66 с. 13), «боляринъ» (Л. 150 с. 12—13), «окольнойчей» (Л. 213 с. 2. Л. 231 с. 18—19), «сенатары» (Л. 175 с. 11—13), «канцлеръ» (Л. 225 с. 22), «бискупъ» (Л. 231 с. 23) и др.

Обильная воинская лексика вызывает интерес тем, что в описании военных действий (сражений, осады, вылазок) мы находим слова не только общего распространения, а и самые разнообразные специальные наименования, относящиеся к области воинского вооружения, снаряжения и военных чинов, напр.:

«протазаны» (Л. 240 с. 10), «алебарды» (Л. 240 с. 10), «рушницы, палаши, корты, порохъ» (Л. 94 об. с. 8—10), «рохмистръ» (Л. 83 об. с. 6—7), «полчане» (Л. 100 об. с. 1), «литавры» (Л. 99 с. 2), «сурмы», «накры» (Л. 99 с. 1) и др.

Широко используется в «Сказании» лексика абстрактная, особенно в тех частях, где автор критикует Бориса Годунова, обличает пороки современного ему общества, ставя своей задачей указать пути для мирного развития страны в дальнейшем.

Вообще там, где Палицын хоть в какой-либо мере переходит в область доказательства и убеждения, словарь его пестрит понятиями абстрактного значения, как-то: «неразуміе» (Л. 329 с. 4), «добромысльство» (Л. 358 с. 10—11), «пустошество» (Л. 354 с. 11) и подобные.

Говоря о царствовании Бориса, о суетности и страсти к наживе власть имущих, Палицын пишет:

«... толико горденіе бысть, яко не познати во украшеніихъ женъ и чадъ, чьи суть: въ блещаніихъ злата и сребра и бисерѣхъ ходяще, вси бо боярствоваху» (Л. 335 с. 2—5) (разрядка здесь и далее — наша Н. Ю.).

Отрепьева он называет «кривовѣрію рачителемъ» (Л. 340 с. 4), обещавшим папе Римскому «с записаніемъ» (Л. 337 об. с. 14) привести всю Россию под «благословеніе антихриста и непричащающихся мерзости запустенія—всѣхъ предати и смерти» (Л. 337 об. с. 16—19; см. также Л. 221 с. 5—10 и др.).

По способу образования абстрактные слова «Сказания» различны. Подавляющее большинство их образовано от соответствующих глаголов, как-то: «восхищеніе» (Л. 328 об. с. 19), «изволеніе» (Л. 324 с. 11), «довленіе» (Л. 329 с. 11), «стрѣляніе» (Л. 68 об. с. 13) и т. д.

Значительно меньшее количество слов с абстрактным значением образовано от прилагательных. Сюда относятся следующие: «коварство» (Л. 181 с. 13. Л. 220 с. 16), «благородство» (Л. 64 с. 20—21), «храб-

рость» (Л. 198 об. с. 15), «буесть» (Л. 150 об. с. 14), «пустошьство» (Л. 354 с. 11) и др.

От существительных образования абстрактных понятий единичны: «державство» (Л. 176 ст. 3), «воинство» (Л. 137 с. 16), «злосовѣтіе» (Л. 344 об. с. 15), «самовластіе» (Л. 53 об. с. 18).

Немалый интерес в лексике «Сказания» вызывают эпитеты. Наиболее употребительными эпитетами здесь являются сложные прилагательные.

Сложение слов в эпитетах являлось характерной особенностью высокого стиля. В «Сказании» находим следующие эпитеты: «(глагол) бо-гомерзостенъ» (Л. 326 об. с. 16), «(торжество) сребролюбное» (Л. 329 с. 19—20), «злосмерднымъ (прибыткомъ)» (Л. 334 с. 20), «чревоушительныхъ (трапезѣхъ)» (Л. 335 с. 6—7), «зверообразное (рвеніе)» (Л. 196 с. 23) и подобные.

Вторую группу эпитетов составляют обыкновенные прилагательные, как-то: «красные (жены)» (Л. 359 об. с. 9), «несвойствены (сапоги)» (Л. 358 с. 18), «(гласы) громны» (Л. 120 с. 10) и др.

Можно отметить у Палицына пристрастие к отдельным эпитетам. Говоря, например, о Сергии и Никоне, он всегда почти употребляет эпитет «теплый» («теплые заступники») (Л. 70 с. 23. Л. 79 с. 11 и др.). Для врагов же эпитеты черпаются из мира животных: «лукавые лисицы измѣнники» (Л. 172 с. 3), «змійными лестьми многіе грады прельстивше погубиша» (Л. 134 с. 21).

Преобладающее количество эпитетов находим в отдельных главах, отличающихся наибольшей риторичностью, как, например, в главе 65:

«Кто не восплачется и не возрыдаетъ и теплыхъ слезъ источники не изліеть, аще есть и каменосердеченъ и жестокосердъ, о велицѣмъ семъ царствующемъ градѣ, иже прежде бысть великъ и превысокъ, непобѣдимъ же и прекрасенъ и всѣмъ прелюбезенъ... и благочестивыми и великими царьми царствуемъ и обладаемъ бѣ...» (Л. 179 с. 4—20).

Но подобные примеры немногочисленны. В основных частях «Сказания» эпитеты употребляются подчеркнуто умеренно. В этом отношении Палицын отходит от традиционной обязательной украшенности слога, стремясь достичь большей выразительности и лаконичности.

Вяземский утверждал, что невоздержанность в употреблении прилагательных является обыкновенной погрешностью и молодых писателей, и молодых словесностей (4, стр. 277).

Келарь же Авраамий Палицын, писавший свое «Сказание» в начале XVII в., в эпоху расцвета «плетения словес» и украшенности слога, имел все основания довести эту погрешность до крайности, но, как видим, этого не случилось.

По происхождению своему словарный состав «Сказания», на первый взгляд, довольно однотипен. Но при близком рассмотрении лексики старца Авраамия можно отметить ряд интересных влияний и заимствований.

Развитие языка находится в тесной зависимости от исторических условий.

Известно, что XIV и XV в.в. принесли с собою сильную струю южнославянского влияния. Но не все происшедшие изменения следует относить к этим столетиям «...и в XVII ст. снова остро стоял подымавшийся и в XVI ст. вопрос о правильности богослужебных текстов и... новый

их пересмотр фактически в ряде случаев вел к архаизации их языка» (2, стр. 11).

Само собою разумеется, что влияние это не могло не распространяться на другие литературные жанры. Если, как указывает академик Обнорский (8), на Руси в качестве литературного языка более ранней формации является русский язык, то в XIV-XVI ст. в большинстве произведений не только религиозно-учительного характера, но и научного и просто беллетристического содержания, которые претендовали на литературность, обнаруживаем влияние языка церковнославянского.

Использование грамматических форм и лексики древнерусского или же церковнославянского языка определяло—наряду с другими моментами—стиль изложения того или иного автора.

Известно, что одним из основных отличий русского от других славянских языков является полногласие. В памятниках XVI—XVII в.в. сплошь и рядом уживаются формы русские полногласные с формами в огласовке старославянской, причем в одних случаях это смешение, очевидно, авторами не осознается, в других—употребление той или иной огласовки может быть объяснено стиливыми особенностями, т. е. обдуманым подбором той или иной формы.

Что касается этих сочетаний в «Сказании», то:

1. Палицын употребляет и полногласные—русские, и неполногласные—церковнославянские формы, например: «ворота» (Л. 89 с. 7. Л. 87 об. с. 2. Л. 185 об. с. 14), «городъ» (Л. 185 об. с. 10 и 16), «городовые» (Л. 97 об. с. 22), «полоняники» (Л. 96 с. 6—7) и рядом «не брежетъ» (Л. 336 об. с. 11), «зъ бреговъ» (Л. 359 с. 19, Л. 44 с. 8), «градныхъ» (Л. 259 с. 18), «кладязю» (Л. 90 об. с. 19), «мразъ» (Л. 328 с. 17. Л. 14 об. с. 17) и пр.

2. Неполногласным сочетаниям Палицын отдает предпочтение. В «Истории» их примерно вдвое больше, чем полногласных, причем неполногласная лексика использована не только в связи со стилем изложения либо в тех случаях, когда в русском литературном языке не было соответствующей лексическому болгаризму полногласной формы. Неполногласная лексика встречается и в тех случаях, когда свободно могла бы быть использована лексика полногласная—русская.

3. Лишь в отдельных случаях употребление той или иной формы можно объяснить сознательным выбором ее. Рассмотрим эти случаи. На Л. 334 с. 20—25, обличая деятельность Бориса, Палицын пишет:

«Оскверни же злосмраднымъ прибыткомъ вся дани своя... во всѣхъ градѣхъ въ прекупъ высокъ воздвигше цѣну кабаковъ, и иныхъ откуповъ чрезъ мѣру много бысть».

Обличительная приподнятость тона требует и соответствующих слов. И действительно, в пяти строках мы находим четыре слова, имеющие сочетания гласного с плавным согласным, и во всех четырех случаях не находим полногласия. Даже слово «град», которое Палицын преимущественно употребляет в полногласной форме, находим здесь в церковнославянской огласовке. (См. также Л. 326 об. с. 15—16).

Довольно часто употребляющееся на страницах «Сказания» слово «город» в зависимости от контекста звучит то в русской, то в церковнославянской огласовке. Если Палицын говорит о Москве, т. е. о столице, он всегда называет ее «царствующимъ градомъ» (Л. 11 с. 15. Л. 158

с. 12. Л. 162 с. 4—5 и др.), в данном случае мы нигде не находим полногласной формы.

В главе 10-й, рассказывая об «укреплении» монастыря и торжественно называя его «градомъ», Палицын последовательно на протяжении всей главы употребляет эту неполногласную форму. (См. Л. 60 об. с. 6. Л. 61. с. 2).

Полногласную форму «городъ» Палицын употребляет, главным образом, в тех случаях, когда при нем стоит собственное имя или прилагательное, как например: «Бѣлово каменово города» (Л. 185 об. с. 10—11), или: «И вниде все христоименитое воинство въ каменой въ Большой городъ, а польскихъ и литовскихъ людей осадили въ Китае городе» (Л. 185 об. с. 14—18).

И даже написанное в первой редакции название «подъ Нижнимъ Новымъ градомъ» (Л. 356 об. с. 15—16) в окончательной редакции переделано. («Новымъ городомъ» Л. 41, с. 24).

Такую же закономерность можно отметить и в огласовке слова «ворота»: «Тверскіе ворота» (Л. 185 об. с. 14), «поведоша ровъ... хъ Краснымъ воротамъ» (Л. 71 с. 12—14), «...отъ святыхъ воротъ удариша» (Л. 87 с. 22—23) и др.

Преобладающее количество неполногласных сочетаний отмечается в префиксах, например: «препоясашяся» (Л. 99 с. 17), «не престаеть» (Л. 53 об. с. 15), «преяждяху» (Л. 351 об. с. 12), «преминеться» (Л. 61 с. 7) и подобные.

Очевидно, сознательно в речи архимандрита старец Авраамий употребляет неполногласную форму (см. Л. 148 с. 20—21).

Примерами бессознательного использования той или иной формы является параллельное употребление имени Владимир (Володимир):

«...землю ...Володимерскую» (Л. 57 с. 18—19), «съ Володимеры» (Л. 178 с. 9), «...въ Володимерь», (Л. 189 с. 7—8) и «...по пути отъ Владимиря» (Л. 57 об. с. 1).

Интересно отметить такие русские формы со вторым полногласием, как «Астороханскіе, надолобы» и пр. Слово же «оболченный» (Л. 30 об. с. 2—3. Л. 344 об. с. 16—17) является, очевидно, испорченной полногласной формой.

Следует также отметить, что, употребляя неполногласные формы, Палицын пишет их с Е вместо Ѣ под влиянием русского Е в полногласных сочетаниях.

Что касается сочетания Д+Ж, то в «Сказании» находим целый ряд с русской огласовкой даже таких слов, которые вошли в современный литературный язык в огласовке старославянской, например:

«преже» (Л. 80 с. 16. Л. 157 с. 21) (и др. образования с этим же словом), «нужи» (Л. 92 с. 16. Л. 56 с. 8. Л. 109 с. 21), «принужаемъ» (Л. 325 об. с. 4), «надежа» (Л. 65 об. с. 13). (См. также Л. 74 об. с. 13. Л. 79 об. с. 6—7, Л. 104 об. с. 2—4. Л. 356 об. с. 24. Л. 331 с. 15 и др.).

И параллельно: «прежде» (Л. 326 с. 20), «нужду» (Л. 149 с. 20), «ограждень» (Л. 179 с. 16), «вреждены» (Л. 76 с. 10) и др.

Этот разницей не может быть объясним сознательным выбором той или иной лексики. Так, на Л. 150 об. с. 4—7 читаем:

«...не дождавшеся своя надежи опустошится и по обычаю про-

стоты немощни браню ударивше, и исхищаютъ мудрыхъ от рукъ лукавыхъ».

Если бы Палицын обдуманно подбирал слово, он должен был бы в данном случае, согласно с общим стилем изложения данной главы, употребить южнославянское слово «надежда». Как видим, этого нет.

Такое же явление можно отметить и в употреблении слов: «осужень» (Л. 330 об. с. 5), «утвержены» (Л. 104 об. с. 3—4), «исходжаше» (Л. 125 об. с. 5, 7), «осуждаться» (Л. 126 с. 20) и др.

Что касается сочетания гт, кт, то здесь автор последовательно употребляет лексику старославянскую:

«нощи» (Л. 61 с. 3. Л. 96 с. 16), «не бреши» (Л. 58 с. 13), «полунощи» (Л. 95 с. 15), «тысящъ» (Л. 332 с. 10. Л. 19. с. 12), «прижеши» (Л. 124 с. 11), «могущи» (Л. 325 с. 9), «помощи» (Л. 57 с. 7).

И только в отдельных случаях находим Ч: «помочи» (разн. к. Л. 57 с. 7), «утечи» (Л. 151 об. с. 25).

Вообще старославянская и церковнославянская лексика различного характера применяется в «Истории» широко.

Как указано было выше, в «Истории» очень распространены отвлеченные существительные на ОСТЬ, СТВО и особенно на НІЕ:

«строительство» (Л. 344 с. 20), «знамяніе», «клеветаніе» (Л. 339 с. 9), «изволеніе» (Л. 324 об. с. 2), «пространствіе» (Л. 324 об. с. 19), «пробываніе» (Л. 324 об. с. 2, 24) и др.

Существительные со значением *popina agentis* на ТЕЛЬ:

«рачитель» (Л. 340 с. 4), «хранитель» (Л. 340 с. 16), «ласкатель» (Л. 325 с. 1. Л. 193 с. 3), «браздодержатель» (Л. 58 об. с. 2), «покровитель» (Л. 103 с. 22. об. с. 3), «родитель» (Л. 222 с. 13—14), «разрушитель» (Л. 143 с. 12), «желатель» (Л. 177 с. 17), «трапезолюбитель» (Л. 193 с. 3—4) и др.

Глагольные и причастные производные образования.

Сложения с префиксом ИЗ—известного, характерного для старославянского языка значения (соответствующие русскому ВЫ, РАЗ):

«изглаголати» (Л. 219 с. 11), «изліеть» (Л. 179 с. 5), «извести» (Л. 199 с. 4), «истаяти» (Л. 148 с. 23).

С префиксом ВОЗ: восплачется (Л. 179 с. 4), возрыдаеть (Л. 179 с. 4), «восписуеть» (Л. 168 с. 7), «воспріяти» (Л. 158 об. с. 12. Л. 332 об. с. 18—19) и т. д.

С префиксом НИЗ: «низведе» (Л. 108 с. 22, об. с. 2), «низпускающая» (Л. 124 с. 15), «низпосылаеть» (Л. 104 об. с. 6), «низверзающе» (Л. 59 с. 12).

С префиксом ВЗ: «взимати» (Л. 109 об. с. 16), «взыде» (Л. 82 об. с. 15) и много подобных.

Общий состав лексики «Сказания» обращает также на себя внимание обилием южнославянизмов, как например: «заповѣдь» (Л. 231 об. с. 21), «трапеза» (Л. 333 с. 2. Л. 335 с. 7), «брашна» (Л. 129 с. 5. Л. 332 с. 6, 12), «чресла» (Л. 325 об. с. 7), «вья» (Л. 337 с. 21), «позорище» (Л. 343 с. 12), «искусь» (Л. 344 с. 7), «вервіи» (Л. 354 об. с. 18), «веси» (Л. 328 об. с. 28), «тать» (Л. 61 с. 21—22), «перси» (Л. 86 с. 1), «буесть» (Л. 150 об. с. 14), «юзы» (Л. 362 об. с. 11), «езеро» (Л. 83 об. с. 14), «поприще» (Л. 217 с. 21) и много других.

Глаголы: «присовокупити» (Л. 328 об. с. 24), «презобильствовати» (Л. 329 об. с. 15), «презрѣти» (Л. 331 об. с. 4), «вещати» (Л. 331 об.

с. 17), «оскудѣти» (Л. 332 с. 17), «вмѣнити» (Л. 332 об. с. 4), «нарицати» (Л. 338 об. с. 1—2), «тщашеся» (Л. 341 об. с. 3), «двизатися» (Л. 320 об. с. 12), «непщевати» (Л. 129 с. 3), «зазрети» (Л. 53 с. 11), «ясти» (Л. 101 с. 9) и др.

Прилагательные: «гордостный», «развратный» (Л. 335 об. с. 7), «неблазныя» (Л. 325 об. с. 20), «веля» (Л. 91 с. 17), «всезлобный» (Л. 104 с. 19) и подобные.

Среди местоимений обращает на себя внимание последовательное употребление местоимения «сицевъ» (Л. 136 с. 5. Л. 326 об. с. 17. Л. 138 с. 3 и др.) и «чесо» (Л. 330 с. 13).

Наречия: «доднесь» (Л. 327 с. 20. Л. 344 об. с. 4), «вспять» (Л. 351 об. с. 5. Л. 126 об. с. 6), «туне» (Л. 324 с. 4), «дондеже» (Л. 337 с. 18. Л. 93 с. 23), «неложно» (Л. 337 об. с. 14), «абіе» (Л. 74 с. 18. Л. 62 с. 12), «вьящіи» (Л. 329 с. 18), «вельми» (Л. 56 об. с. 6. Л. 62 с. 2), «эфло» (Л. 64 с. 4), «всуе» (Л. 193 об. с. 10) и др.

Часто встречается на страницах «Сказания» наречие «паки» (Л. 330 с. 2. Л. 111 с. 11. Л. 117 об. с. 12. Л. 119 об. с. 12. Л. 130 с. 18. Л. 173 с. 18. Л. 221 с. 1 и мн. др.).

Правда, академик Обнорский считает, что наречие это «в одинаковой мере было русским, как и болгарским» (8, стр. 77).

Очень употребительны также южнославянские книжные союзы «яко», «егда» (в различных значениях) (Л. 39 с. 8. Л. 353 с. 5. Л. 38 с. 14. Л. 149 с. 5. 8 и много др.), а также частица «убо» (Л. 105 об. с. 18. Л. 136 об. с. 19. Л. 159 с. 4. Л. 108 с. 7. Л. 126 с. 15. Л. 129 с. 9. Л. 130 с. 15, 18).

Почтенное место в лексике Палицына занимают книжные сложения по типу греческих. Сюда входят различные части речи. Однако сложения эти состоят преимущественно всего из двух слов, яркие и образные.

Одни из них, как например: «мимоходящій» (Л. 324 с. 7—8), «равнеподобная» (Л. 324 с. 18—19), «братолюбствіе» (Л. 324 с. 22—23), «христолюбцы» (Л. 329 об. с. 11), «кривовѣріе» (Л. 240 с. 9), «двоемысліе» (Л. 345 об. с. 9) и прочие—более старые, известные.

Другие же, очевидно, являются неологизмами, образованными по книжному типу, например: «градоемство» (Л. 71 с. 7. Л. 86 с. 11), «дровосѣчество» (Л. 356 с. 11).

В своем труде «Церковнославянские элементы в современном литературном и народном русском языке» Булич, отмечая положительные стороны заимствования, пишет:

«Состояние языка, при котором достигается более точное выражение понятий словами, бесспорно, есть состояние более совершенное. Между тем... в ряду прочих факторов, доставляющих языку средство для этого, более точного выражения идеи словом, заимствование занимает далеко не последнее место» (3, стр. 4).

Из приведенных выше употребляемых в «Истории» старославянских слов значительное количество усвоено русским языком настолько прочно, что они перестали ощущаться, как чуждые слова. Близость между русским и старославянским языками способствовала тому, что, укладываясь в систему принявшего их русского языка, старославянские заимствования дают языку богатый материал для семасеологического развития» (3, стр. 4).

Среди лексики исконно русской с элементами просторечья интересно отметить довольно большое количество слов хозяйственно-бытового, приказного и военного обихода, как-то:

винцо (Л. 321 с. 5), чарочка (Л. 221 с. 8), пороко (Л. 109 об. с. 17), кручина (Л. 84 с. 14), посулы (Л. 365 с. 19—20), отлыгати лукошко (Л. 125 с. 7. Л. 137 с. 21—22), наполю (Л. 104 с. 6), милуючи, жалуючи (Л. 63 об. с. 22, 23), порты (Л. 107 об. с. 21. Л. 115 с. 15), надолоба (Л. 71 с. 11); огородъ (Л. 73 с. 23), дѣтина (Л. 73 об. с. 12), жонка (Л. 127 с. 14), кабаки (Л. 362 с. 20), пропивше, проигравше (Л. 200 с. 5), опохмѣлится (Л. 121 с. 7 и 24), мотыльная яма (Л. 68 с. 18), меринъ (Л. 127 с. 3), сторожа (Л. 140 об. с. 1, 16, 17), перехватили (Л. 110 об. с. 18), холопъ. (Л. 173 об. с. 5—6), пицаль (Л. 122 с. 5), самопаль (Л. 91 с. 15), зелейникъ (Л. 87 с. 31), полчекъ (Л. 93 с. 22), полонь (Л. 235 с. 6), порохъ (Л. 352 с. 5), полчане (Л. 100 об. с. 1), волость (Л. 145 об. с. 22), деревни (Л. 145 об. с. 23), уѣздъ (Л. 145 об. с. 24), оброкъ (Л. 176 об. с. 17), челобитные (Л. 176 об. с. 5), окольникъ, стольникъ (Л. 213 с. 2), слобода. (Л. 223 с. 20, об. с. 3), вотчина (Л. 223 об. с. 18—19), стряпчий (Л. 228 с. 22), да-тошные люди (Л. 74 с. 12. Л. 110 с. 1), недоросль (Л. 116 с. 7), сидѣльцы (Л. 131 об. с. 20), стрѣлецъ (Л. 126 об. с. 16), пушкарь (Л. 94 с. 17—19. Л. 16 с. 3—4).

Подобную лексику находим как в авторской речи, так и в речи отдельных персонажей.

В авторской речи она встречается при описании военных действий, в коротких летописных записях об отдельных событиях. Так, например, в гл. 16 «О рвѣ и подкопѣ» Палицын пишет:

«Того же месяца октября в 6 день, поведоша ровъ нсъ подгорья отъ мельницы возлѣ надолобъ на гору хъ краснымъ воротамъ и къ надолобамъ слонаяще доски, и къ нимъ сыпаху землю» (Л. 71 с. 11—16).

В главе 17 «О приходе пѣшихъ людей ко граду»:

«Того же мѣсяца въ 19 день придоша Литовскіе люди на огородъ капусты имати... и Литовскихъ людей побили, а иныхъ переранили. И въ то время въ Литовскіе полки утече служень дѣтина Оски Селевина» (Л. 73 об. с. 3—13).

В грамотах и в речах отдельных действующих лиц, особенно, если они не принадлежат к высшим духовным чинам, преобладает разговорная русская лексика.

Так, Зборовский, упрекая Сапегу и Лисовского в безуспешной осаде, говорит:

«Что бездѣльное ваше стояніе подъ лукошкомъ. Что то лукошко взяти, да воронъ предавити». (Л. 125 с. 6—8).

В гр. 48 «О явленіи чудотворца Сергія» Палицын так передает речь польских воинов:

«Послали де вы къ Москвѣ трехъ мниховъ... и на сторожу нашу наѣхали, и сторожи наши ихъ перехватили, и дву казнили, а третіего къ царю послали» (Л. 140 об. с. 14—19).

Для наблюдений над тем, как Палицын, бичуя пороки современников, своеобразно переплетает высокий стиль церковнославянского языка с просторечием, большой интерес представляет первая редакция «Сказа-

нія», так во второй редакции именно эта часть автором значительно сокращена.

«И мнози инни, начальствующемъ последующе, въ неволю порабитвающе кого мощно и написаніе служивое силою и муками емлюще, инѣхъ же винца токмо испити взывающи—и по трехъ или по четырехъ чарочкахъ достовѣренъ неволю рабъ бываше тѣмъ». (Л. 331 с. 2—9).

Иногда встречаем у Палицына вульгаризмы и бранную лексику, как-то: «отрыгну» (Л. 103 с. 1), «отлыгати» (Л. 164 с. 13), «лугивый» (Л. 58 об. с. 22), «псовати» (Л. 65 с. 13), «блядяху» (Л. 124 с. 20), «сука со щенямъ» (Л. 177 об. с. 8—9).

Интересно среди них отметить, очевидно, самим Палицыным образованное по типу греческого слово «афедропочители» (Л. 325 об. с. 15).

Ряд находящихся в «Сказании» греческих слов являются посредственно заимствованными словами, внесенными в славянские языки с принятием христианства, как например: «синклить» (Л. 208 с. 19. Л. 211 с. 2 и 6), «патріархъ» (Л. 325 с. 8), «икона» (Л. 325 об. с. 14), «ангель» (Л. 326 с. 13) и прочая религиозная терминология.

Иногда находим у Палицына даже написание их по типу греческих. Так, в окончательной редакции на Л. 36 с. 19 читаем: «...яко отъ полка агельска отскачюше»...

Помимо понятий религиозных находим следующие заимствования из греческого: «аерь» (Л. 352 об. с. 10. Л. 353 с. 13), «скипетръ» (Л. 324 с. 4. Л. 219 с. 18), «плинфы» (Л. 68 с. 18), «аспидъ» (Л. 102 об. с. 13), «адамантъ» (Л. 66 с. 4), «кедръ» (Л. 150 об. с. 2) и др.

Но вообще греческих заимствований в «Сказании» немного.

Ряд понятий в словаре Палицына являются по происхождению тюркско-татарскими, например: камка (Л. 363 с. 9), бархатъ (Л. 89 об. с. 9, 12), накры (Л. 99 с. 2), кортъ (Л. 94 об. с. 9), сеунчъ (Л. 96 с. 11), колчанъ (Л. 126 с. 4), лошадь (Л. 140 об. с. 14), кари (кони) (Л. 140 об. с. 14).

Особенный интерес в лексике Палицына вызывает некоторое количество польско-литовских заимствований.

Взаимопроникновение ряда понятий, а следовательно, и лексики является следствием экономического и культурного общения народов между собою.

Культурные же связи между Троицким монастырем и Литвою в XVI—XVII в.в. не подлежат сомнению.

Известно, что монастырь сносился с издателями Острожской библии, посылал им Геннадиевскую библию и получил от них Острожскую.

Дальнейшие события, как-то: осада монастыря, многочисленные бои, вылазки, допросы пленных приводили к тому, что взаимопроникновение лексики могло еще более усилиться.

Наличие полонизмов в языке Палицына, возможно, объясняется еще и участием его в посольстве к Сигизмунду, т. е. еще более тесным общением его с поляками.

Среди небольшого количества слов, заимствованных через польский из других западноевропейских языков, следует отметить такие, как: алебарда (Л. 340 с. 9) — с немецкого *hell + bard*, рундукъ (Л. 61 об. с. 20) — польское — мощное возвышение из германского *Ründung*—

возвышение, туры (Л. 67 об. с. 1) с французского—корзина с землей, канцлеръ (Л. 255 с. 1, 2) через Польшу из Германии.

К заимствованиям из польского относятся слова: «свита» (Л. 358 с. 15)—swita, «бахмать» (Л. 71 об. с. 8. Л. 101 с. 12. Л. 126 с. 10)—bachmat, «тарасы» (Л. 72 с. 9, 23. Л. 82 с. 11)—taran, «радные люди» (думные) (Л. 83 об. с. 6. Л. 224 с. 8), «сурмы» (Л. 99 с. 1)—surma, «рушница», «бердышъ» (Л. 99 об. с. 9)—berdysz-bardysz, «цынга» (Л. 112 об. с. 13—14. Л. 125 с. 10)—dziegna—десна, «листь» (Л. 63 об. с. 6. Л. 226 с. 14), list, «желныри» (Л. 77 об. с. 19. Л. 96 об. с. 20), zolnierz, «гетьманъ» (Л. 143 с. 15. Л. 174 с. 4) hetman (с немецкого), «крыжъ» (Л. 174 с. 5), krzyz, «панове» (Л. 157 об. с. 19), rap и др.

Интересен также разнбой в написании слова «король».

В «Сказании» встречаем написание и «краль»—южнославянск. (Л. 337 об. с. 10. Л. 23 с. 21—22. Л. 57 с. 6), и «король»—русск. (разнотч. к Л. 23 с. 21—22, разнотч. к Л. 57 с. 6. Л. 57 с. 10), и написание польское—«кроль» (król) (разнотч. к Л. 23 с. 21—22).

Лишь единичные из указанных полонизмов либо слов, заимствованных через польский из других языков, укоренились вместе с заимствованными понятиями в русском языке, войдя в его состав. Так, например, слово десна не имеет дублета в русском языке.

Значительно большее количество слов заменилось далее другими, либо даже в то время имело соответствия в русском языке.

Интересно выяснить, чем же руководствовался старец Авраамий, употребляя их в своем «Сказании». Правда, еще в XVI ст. в языке, скажем, Курбского мы обнаруживаем значительное количество польско-литовских заимствований (6), но они не могут давать оснований для каких-либо выводов в отношении русского языка той эпохи, т. к. сам Курбский, изменив своему отечеству и бежав в Литву, подвергся влиянию польско-литовской культуры и языка.

Что касается Палицына, то побуждения и причины употребления им полонизмов совершенно иные. Основной причиной их использования является, безусловно, стилизация автором «Истории» речей поляков, либо их соратников.

Попытаемся доказать это примерами. Неоднократно, например, встречающееся в «Сказании» существительное «желнырь» применяется Палицыным исключительно в отношении польских воинов. Полонизм «листь» употребляется рядом со словом «грамста» (см. Л. 63 об. с. 6 и 9), когда Палицын говорит о действиях поляков в следующем контексте:

«Совѣтъ же гетману Сапѣгѣ и Лисовскому сице уложившемъ, и въ 29 день прислаша во градъ Троицкой Сергіевъ монастырь сына боярскаго Безсона Руготи съ листомъ».

В данном случае автор употребляет слово «листь», как употребили бы его в частной беседе Лисовский или Сапега. Но сейчас же вслед, приводя самый текст письма, переходя как бы к официальному сообщению, он пишет:

«Тако же и архимариту зъ братьею зъ грозами, имѣюще образъ сицевъ:

грамота

Отъ великаго гетмана»... и т. д.

Слова «вельми», «мур», «панове» встречаются в речи дворянина Семена Языкова, передававшего свой разговор с поляками. Так, поляки ему рассказывали:

«Егда стояхомъ подъ Троицкимъ муромъ»...

«Да и то мы видѣли, и съ нами многіе панове: единъ мнихъ ухватилъ нашу полуторную пицаль и на раму свое возложилъ, въ муръ у насъ унесе»...

«И се видѣвше мы и съ нами панове вельми дивишяся». (Л. 157 об. с. 14. Л. 158 с. 1).

Говоря о крестном целовании Желковского, Палицын пишет:

«Гетманъ же Желковской цѣловаль крыжъ королевскою душею»...

Здесь обнаруживается стремление Палицына употребить именно то слово, какое употребило бы само действующее лицо, сам Желковский.

Интересно и последовательное наименование автором польского короля не в русской огласовке Сигизмундом, а Жигомонтом в русско-литовской.

Большой интерес вызывает употребление существительного «бахмать», неоднократно встречающегося на страницах «Сказания» наряду со словами «конь», «лошадь» и «меринъ». Бахматами Палицын, нигде не отступая, называет лошадей, принадлежащих полякам, «кони» же, «лошади» и «мерины» фигурируют при описании русских войск. Например, в главе XVI Палицын говорит о Сапеге и его людях:

«...къ вечеру же начяша скакати на бахматѣхъ своихъ»... (Л. 71 об. с. 7—8).

В главе 30-й он пишет: «Слуга же Михайло Павлов... убитого князя Юрья Горскаго и зъ бахматомъ его примча подъ городъ мертва» (Л. 101 с. 7—13).

В главе 44-й он рассказывает о поляках, которые «скачаще на бахматѣхъ, машуще мечи своими на градъ, яко грозяще». (Л. 128 об. с. 13—15).

Особенно характерна в этом смысле 41-я глава «О слугѣ Ананіи Селевинѣ». В ней Палицын рассказывает о том, что Ананія «по конѣ его мнози знающе. Толикъ бо скоръ конь той, яко изъ среды полковъ литовскихъ утекаше»... (Л. 125 с. 19 об. с. 2).

Ананій с Немком бросаются в бой на поляков «и многихъ поранивше самѣхъ и бахматовъ, и отидоша здравы, токмо конь подъ Ананіею раниша. Поляки же едино совѣтовавши, да убіютъ коня подъ Ананьею»... (Л. 126 с. 9—13).

Далее в этой же главе Палицын повествует о стрельце Нехорошке и крестьянине Никифоре Шилове, которые «...ископше на меринѣхъ своихъ»... и рядом: «Никифоръ Шиловъ уби подъ Лисовскимъ бахмата» (Л. 127 с. 3—5).

Рассказывая в 48-й главе об одном из чудес, Палицын даже в речах польских панов придерживается прежнего принципа. Паны говорят:

«Послали де вы къ Москвѣ трехъ мниховъ, подъ двома лошади кари, а подъ третьимъ стреката... истинно вамъ сказую, яко не поймали ни единого (т. е. поляки не поймали монахов), лише бахматы свои поморили» (Л. 140 об. с. 14—16 и Л. 141 с. 16—18).

Таким образом мы можем с достоверностью утверждать, что употребление полонизмов было продуманным, а не случайным в «Сказании» Палицына.

Итак, мы видим, что лексика «Сказания» двойственна, в ней наличествует две струи: русская речь и лексика церковнославянская. Заимствования же из других языков незначительны и употребляются при разрешении определенных стилистических задач.

В словарном составе ряда повестей периода «смуты», как и в «Сказании» Палицына, обнаруживаем определенное количество лексики церковнославянской, как например:

«Иное сказание» — «изволение» (Л. 242 с. 8), «хотѣние» (Л. 242 с. 9), «сице» (Л. 284 об. с. 19), «преставленію» (по) (Л. 243 об. с. 8), «чада» (Л. 242 об. с. 18), «десница» (Л. 247 с. 16—17); «Временник» — «непщую» (Л. 28 об. с. 8), «етерь» (Л. 209 с. 14), «гонзинути» (Л. 211 с. 2—3); повесть Катырева — «велей» (Л. 16 с. 25), «прещенія» (Л. 12 с. 24), «грядеть» (Л. 6 об. с. 7), «камо» (Л. 24 с. 28), «юже» (Л. 14 об. с. 9); повесть Хворостина — «лобызаніе» (Л. 12 с. 39), «етери» (Л. 15 с. 9); повесть Шаховского — «весь» (Л. 286 с. 7), «спшевь» (Л. 287 об. с. 7), «зѣло», «пепщя» (Л. 289 с. 10), «елени» (Л. 270 с. 5) и много других.

Что касается образованных по типу греческого языка сложных слов, то употребление их наиболее распространено у Тимофеева, обнаруживающего особое пристрастие к высокопарному стилю изложения. На любом листе его «Временника» находим такие, например, слова, как: «рукобіеніе» (Л. 28 об. с. 10), «видоангелен» (Л. 30 об. с. 10), «злоковарень» (Л. 47 об. с. 11), «добровиновень» (Л. 117 с. 5) и др.

Отдельные же листы почти сплошь состоят из подобных словосложений. (См. Л. 212 об. Л. 212).

В отношении употребления полногласных и неполногласных сочетаний здесь существовало такое же разнообразие, как и в «Истории», причем вывести какую-либо закономерность в употреблении той или иной формы невозможно.

В «Ином сказании» преобладают сочетания русские, как-то: «король» (Л. 266 об. с. 2. Л. 372 с. 5—6), «города» (Л. 289 с. 13. Л. 320 с. 8—9), «пригороды» (Л. 320 с. 9), «Астороханскихъ» (Л. 289 об. с. 6).

Сочетания же неполногласные здесь немногочисленны. (См. Л. 272 об. с. 15. Л. 269 с. 14).

В повести Хворостина и «Временнике» Тимофеева неполногласных сочетаний значительно больше, полногласные же единичны (см. повесть Хворостина — Л. 6 об. с. 13. Л. 13 об. с. 21; «Временник». Л. 158 с. 2. Л. 165 об. с. 8. Л. 171 с. 11. Л. 161 об. с. 4. Л. 232 об. с. 12. Л. 162 об. с. 4. Л. 216 с. 12).

Катырев-Ростовский употребляет параллельно те и другие формы (см. Л. 2 с. 24. Л. 6 об. с. 32. Л. 6 об. с. 7. Л. 7. об. с. 13. Л. 13 с. 36 и др.).

Подобное же разнообразие наблюдается в передаче сочетаний Д+J, причем преобладают формы русские, например, в «Ином сказании»: «преже» (Л. 253 с. 8), «прироженіе» (Л. 270 с. 3), «гражанъ» (Л. 272 об. с. 15. Л. 273 с. 6), «утверженный» (Л. 324 об. с. 15), в повести Катырева: «вожъ» (Л. 20 об. с. 22), «прежереченный» (Л. 21 с. 41. Л. 22 об. с. 34—35), «надежею» (Л. 26 с. 10), «гражане» (Л. 22 об. с. 50).

Исключение в данном случае составляет лишь «Временник» (см. Л. 15 с. 14. Л. 25 об. с. 1. Л. 78 с. 11. Л. 125 об. с. 2).

Интересно отметить, что церковнославянские элементы переплетаются с русской разговорной речью. В «Ином сказании», например, на Л. 256 с. 13—об. с. 6 читаем:

«...и повелѣвають народу пасти на землю ниць къ позрѣнію ея, не хотящихъ же созади въ шею пхающе и біюще... Они же... подъ глаза же слинами мочаще, всякъ кождо у себе слезъ сущихъ не имѣя. И сице не единова, но множицею бысть».

Подчас в одном и том же слове сочетаются элементы русские с церковнославянскими, например, в слове «гражанъ» (см. «Ин. сказ.» (Л. 272 об. с. 15)). Звук Ж из сочетания Д+J является характерной особенностью восточнославянских языков, неполногласное же сочетание РА свойственно языку церковнославянскому.

Полонизмы в указанных повестях единичны (см. «Ин. сказ.»: «паны радные» Л. 266 об. с. 3. «листь» Л. 266 об. с. 6; повесть Катырева: «пановѣ» Л. 11 с. 15. «коруны», «корунному» Л. 11 с. 15. 16. «кролевской» Л. 6 с. 9).

Таким образом, лексический состав «Сказания» является характерным для исторических повестей начала XVII века.

Лексика указанных произведений находилась под воздействием церковнославянской лексики.

Однако нормы церковнославянского языка не могли удовлетворить даже самых ярых сторонников традиции.

Привычка и традиция склоняли писателя этой поры к церковнославянскому языку, новые же формы отношений требовали новых языковых средств, которые способен был дать только бурно развивающийся национальный русский язык.

Академик Обнорский, рассматривая литературный язык петровской поры, пишет:

«Церковнославянская стихия, сплетавшаяся до этого в отдельных книжных жанрах языка с общим литературным языком, заметно отщепеняется, сохраняя законное право своего существования лишь в ограниченных областях церковной проповеднической литературы» (7, стр. 65).

Однако, уже рассматриваемый нами период носит явные признаки начала этого процесса, процесса оттеснения церковнославянского языка прогрессирующим национальным языком — русским.

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Энгельс Ф. — Людвиг Фейербах и конец немецкой классической философии. Маркс—Энгельс. Сочинения, т. IV, М. 1933.
2. Булаховский Л. А. — Исторический комментарий к литературному русскому языку, К. 1939.
3. Булич С. — Церковнославянские элементы в современном литературном и народном русском языке, ч. I, СПб, 1893. (Записки историко-филологического факультета СПб университета, ч. II).
4. Виноградов В. В. — Язык Пушкина, М. 1935.
5. Гофман В. — Язык литературы, Л. 1936.
6. Курбский. — Сочинения, т. I. Сочинения оригинальные, СПб, 1914, РИБ, т. XXXI.
7. Обнорский С. П. — Культура русского языка, Известия Академии наук СССР, Отдел литературы и языка, т. IX, вып. II, М. 1945.
8. Обнорский С. П. — Очерки по истории русского литературного языка старшего периода, М. Л. 1946.
9. Тимофеев Л. И. — Теория литературы, изд. 3-е, М. 1945.

СЛОВАРИ

1. Дубровский П. П. — Полный словарь польского и русского языка, Варшава, 1906.
2. Дьяченко Г. — Полный церковнославянский словарь, 1900.
3. Дювернуа. — Материалы для словаря древнерусского языка.
4. Словарь церковнославянского и русского языка, составл. II отделением Академии наук, т. I—IV, изд. 2, СПб, 1867.
5. Срезневский И. И. — Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. СПб, 1893.

Доцент В. С. ЧЕРНЯХОВСЬКИЙ,
 кандидат філологічних наук

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ РИМСЬКОЇ ГРАМАТИЧНОЇ НАУКИ

Фрідріх Енгельс в «Діалектиці природи», кажучи про значення античної культури, зазначає, що «в різноманітних формах грецької філософії є в зародку, в виникненні майже всі пізніші типи світогляду» (2, стор. 72).

Висловлення Енгельса стосується не тільки до грецької філософії, але й взагалі до античної науки, зокрема до грецької граматичної науки і може бути поширено і на граматичну науку римлян, які повністю засвоїли граматичні концепції греків.

Відомий факт, що граматична система Європи аж до XIX сторіччя базувалася на лінгвістичному вченні греків, в його зміненому на римському ґрунті вигляді (20, стор. 25).

З цього погляду набуває певного інтересу історія римської граматичної науки, починаючи від перших її зародків і кінчаючи фундаментальними працями римських граматиків як класичного періоду, так і останніх сторіч Римської імперії.

Систематичного викладу історії римської граматичної науки немає ні в російській, ні в українській лінгвістичній літературі.

Автор цієї статті ставить перед собою завдання—подати матеріали до історії римської граматичної науки, які зможуть стати до певної міри за вихідну точку для дальших досліджень в галузі античної філології і лінгвістики.

Подані нижче матеріали побудовані на збірниках — «Grammatici latini» (латинські граматики) і «Corpus grammaticorum veterum» (збірка стародавніх граматиків), на ряді історично-філологічних праць російських вчених дореволюційного часу — Модестова (5), Помяловського (7), наших радянських вчених — М. М. Покровського (6), Н. А. Машкіна (4), І. М. Тронського (8) та інших авторів. Значною мірою автор базується на матеріалах праці «Noctes Atticae» (Аттицькі ночі) Авла Геллія (10)—римського автора II ст. н. е. Двадцять книг його «Noctium Atticarum» містять у собі найрізноманітніший матеріал з різних галузей знання; досить велику кількість зібрано у Геллія різного роду свідчень, фрагментів, цитат, що стосуються до римської граматичної науки, які і сьогодні надзвичайно важливі, як фактичні дані, для дослідника римської граматичної науки.

ВИНИКНЕННЯ І ГОЛОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛАТИНСЬКОЇ
 ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В II І СТ. ДО Н. Е.

У другій половині II сторіччя до нашої ери в римському суспільстві поряд з початковою, примітивною народною школою розвивається вища освіта, яка була одним з тих чинників, що відокремили і відірвали від народних мас верхівку освіченого суспільства. Ця верхівка замкнулася в собі і виховувалася на тих «благородних науках» (artes liberales), які створили вишукану культуру (humanitatem), далеку від широких народних мас.

В Римі ця вища освіта стала можливою лише тоді, коли римська література в добу значного піднесення рабовласницького суспільства досягла певної завершеності (Андронік, Енній, Невій, Луцій, Катон, Плавт). Спочатку читалися лише окремі лекції на літературні теми, читалися твори римських авторів і подавалися деякі коментарі. Але наприкінці II сторіччя вже почалося формальне викладання римської літератури і риторики по школах. Початок цьому зробив Елій Стілон, який провадив

заняття з гуртком молоді (Ціцерон, Варрон та інші). Він їм читав і коментував Плавта. Так розпочалося викладання латинської мови і літератури в вищих школах.

В наслідок цього нового римського виховання і розвинулася ота вишукана культура (*humanitas*), під якою розумілася «почасти більш чи менш поверхова еллініська освіта, почасті — погане наслідування її — привілейована латинська освіта» (14, т. II, стор. 401). Це вище суспільство виробило свою мову. Вже в Сціпіонівському гуртку говорили про «чисту латинь», протиставляючи її вульгарній — на думку аристократії — мові мас.

В цей час набуває великої ваги гурток Сціпіона Еміліона. До його складу входило багато представників римської знаті, а також представників римської і грецької літератури, як наприклад, автор комедії Теренцій, сатирик Луцілій, філософ Панетій, історик Полібій. Гурток зібрав тодішню інтелігенцію, виховану на краях зразках грецької літератури (Гомер, Ксенофонт, Менандр та інші). Членів Сціпіонівського гуртка не задовольняла творчість ще молодого тоді сучасного їм римського письменства (Еннія, Пакувія тощо), і вони обмежувались здебільшого засвоєнням грецької культури і літератури. Еллінофілам Сціпіонівського гуртка протистояв Катон, що виступав як «прихильник римської старовини» (8, стор. 287). Літературний лозунг Сціпіонівського гуртка — чистота стилю і мови, який вони висували у зв'язку з тим розподілом на мову вищого освіченого суспільства і народну латинь, що відбувся вже в цей час. Таке велике прагнення до чистоти мови виявив член Сціпіонівського гуртка Теренцій у своїх комедіях. Сатирик Луцілій, присвячуючи свою першу книгу засновникові римської філології Елію Стілонові (5, стор. 414), підкреслює, що він пише не для освічених людей, а для тарентинців, бреттів, сікулів, тобто для тих напівгреків, які проживали в Італії і мова яких потребувала виправлення (14, т. II, стор. 476).

В своїх сатирах Луцілій дуже часто займається граматичними і орфографічними питаннями, подає відомості з просодії і т. ін., частенько висміює всілякі провінціалізми — пренестинські, сабінські, етруські, відмічає, як вади мови, поширені солецизми. Про це свідчать уривки з IX-ї сатири, що дійшли до нас.

Тенденція членів Сціпіонівського гуртка створити чисту літературну латинську мову зіткнулася з новою течією в галузі стилю. Сперечання про стиль і мову в Римі, як і в Афінах, насамперед точилися в школах риторики.

Представником нової течії в Римі був Гортензій, славетний адвокат сулланського часу. Сам він перебував під впливом учителів, так званої, азійської школи. Один з представників і натхненників цієї школи — ритор *Hegesias* і деякі його однодумці почали повставати проти ортодоксального аттицизму і вимагали прав громадянства для мови, створеної життям (тобто масою), незалежно від того, де виникло це слово — в Аттиці чи у Фігії. Вони самі говорили і писали не для задоволення смаку вченої верхівки, а для середньої міської верстви; ця ж публіка не відзначалася чуттям суворості і чистоти мови, а вимагала зовнішньої яскравості і манірності: їй подобалася вичурність, бундючність.

Отакій то стиль та мову і відбив на латинському ґрунті Гортензій, і римська публіка (звичайно, не Сціпіонівський гурток!) з захопленням прийняла Гортензія. Азійський вульгаризм Гортензія витиснув таким чином класицизм Сціпіонівського часу з римської ораторської трибуни і частково з літератури.

Але незабаром і в Греції і в Римі мода змінилася. Родоська школа, не повертаючись цілком до пуризму і суворості аттицького стилю, зробила спробу прокласти середній шлях: родоські майстри, хоч і не дуже звертали увагу на внутрішню правильність думки і мови, все ж прагнули до мовної і стилістичної чистоти, пильного добору слів і зворотів (14, т. II, стор. 416).

Представником цього напрямку був Ціцерон. За зразок мови він узяв сучасну йому мову вищого освіченого суспільства, яка майже не потерпіла від вульгаризмів і провінціалізмів. Мова ж давніших латинських авторів, як от Еннія, Невія, Плавта тощо, була у Ціцерона на другому плані. Безперечно, це становило певний прогрес в розвитку літературної мови, хоч саме прагнення до чистоти мови, яке виявилось у Ціцерона, і являло реакцію освіченого суспільства проти жаргону.

В цю добу, крім звичайного прагнення до чистої літературної латинської мови (*latinitas*), виявляється ще нахил до особливої вишуканості мови (*urbanitas*), який виявляють освічені верстви головного міста — Рима. Квінтіліан, прихильник Ціцерона в творі «*Institutio oratoria*» визначає «*urbanitas*» так: «На мою думку, це така мова, в якій нема нічого незгодного, нічого грубого (сільського), нічого недоладного, необорбленого, нічого такого, що могло б утруднити чи почуття, чи слово, чи вираз обличчя, чи рухи (оратора); взагалі це те, що у греків зветься *atticismos*. Таким чином *urbanitas* — більш високий ступінь *latinitatis* і є протилежністю *sermoni plebeo* (простонародній) чи *rustico* (сільській)». Основну думку римського класицизму (в галузі

мови) висловлює Цезар: «Уникай, як підводного каменя, усякого нового нечуваного і незвичного (невживаного) слова» (10, кн. I, гл. 10). Це висловлення охоплює як усі застарілі, вже невживані слова, так і, навпаки, всі новотвори, які ще не увійшли в ужиток. Під «ужитком» (*consuetudo, usus*) розуміється саме мова освіченої верхівки суспільства: отже Цезар радить уникати слів з мови селянської (*sermo rusticanus*) і взагалі вульгаризмів, а також слів із чужих мов, особливо грецьких слів і виразів, що проникли в мову римського суспільства в великій кількості.

Класична латинська літературна мова відзначається виключною вимогливістю в добірї словесного матеріалу. В граматиці спостерігається тенденція внести одноманітність в галузі словозміни, встановити загальні обов'язкові правила, бо до цього часу спостерігалися ще деякі хитання. Флексії відмін повинні бути остаточно зафіксовані. Таке регулювання — нормалізація мови — одна з найістотніших рис римського класицизму.

Римські філологи і граматики розробляли, крім суто граматичних питань, також і загальні проблеми, як от етимологічна проблема (в працях Стілона, Варрона та інших), питання про аналогію і аномалію в мові, проблеми стилю тощо. Найбільше уваги було приділено проблемі аналогії і аномалії. В цьому питанні римляни сказали для античної доби вирішальне слово. В усякому разі саме латинською мовою до нас дійшов трактат Варрона «*De lingua Latina*» («Про латинську мову») — єдине ґрунтовне свідчення про ті суперечки і боротьбу, які точилися в античну добу навколо цього питання.

II

РИМСЬКА ГРАМАТИЧНА НАУКА АРХАІЧНОЇ ДОБИ (240—81 ДО Н. Е.)

Час від Л. Андроніка до Ціцерона в усій римській культурі можна схарактеризувати як добу дедалі більшого грецького впливу. «Початок грецького впливу припадає на віддалені часи римської історії, вплив же елліністичної культури з особливою силою дається взнаки відтоді, як Рим підкорив собі італійські грецькі міста і почав брати безпосередню участь у політичному житті різних елліністичних країн» (4, стор. 191). Особливо збільшився цей вплив за час від зруйнування Коринфу (146 р.) і завершився остаточно перемогою грецької культури за часів Сулли.

В цей період починає розвиватися поруч поезії римська проза, зокрема історіографія, красномовство і філологічна література. Правда, перші спроби римської прози не виявляють досконалості викладу і мови, проте згодом прозова мова значно розвивається, особливо завдяки філологічним студіям, інтерес до яких викликав Кратес і підтримував гурток молодого Сціпіона.

Наукові студії над рідною мовою і пам'ятками рідної культури розглядалися в цей час, як праця гідна пошани. Римляни, навіть державні діячі, охоче займалися мовою, літературою і стародавностями, вбачачи в цих студіях справу патріотичної ваги.

Найранішні граматичні дослідження були викликані практичною потребою. Недосконалий стан літературної латинської мови тих часів примушував перших римських письменників заходитися навколо різноманітних граматичних питань, особливо орфографічних.

Так з давніх авторів в лінгвістичній літературі згадується про державного діяча Аппія Клавдія Сліпого (кінець IV ст. до н. е.). Йому приписують упорядкування латинського алфавіту і деякі орфографічні нововведення, що мали на меті наблизити писемно до тогочасної мови. Так, до нього інтервокальне «s» вимовлялося і писалося через «z», згодом почало вимовлятися як «g». Аппію Клавдію Сліпому приписується зміна історичного написання інтервокального «s» фонетичним — через «g» (ротацизм). За поясненням Зоммера, процес переходу інтервокального «s» в «g» міг закінчитися біля середини IV сторіччя до н. е., і Аппій тільки, так би мовити, констатував цей факт орфографічно (17, стор. 210). Разом з цим Аппій виключив з латинського алфавіту букву «z» (12, стор. 16).

Маємо відомості, що Карвілій Руга (початок III ст. до н. е.) запровадив нову букву «g» замість «s», (13, стор. 46).

За деякими відомостями, досліджував граматичні питання поет Квінт Еній (239—169 до н. е.). Йому приписують два твори граматичного характеру: 1) «*De litteris syllabisque*» (про букви і склади), 2) «*De metris*» (про метри). Він запровадив подвоєння приголосних і голосних в латинське писемно (12, стор. 17), а також уточнив вживання трьох букв «s», «q» і «k» (замість одного «ks»).

Цікавився Еній проблемами етимології, але деякі його етимологічні визначення досить наївні, як от: виведення імені Юпітера від того, що він помагає (*quod iuvat*), Церери — від того, що зрощує плоди (*quod gerit fructus*).

Суто філологічним студіям серед римського освіченого суспільства сприяло прибуття до Рима славетного вченого античності Кратета, противника Арістарха. Він прибув як посол Пергамського царя Аттала приблизно в 167 р. до н. е. і через особисті обставини примушений був прожити досить довгий час у Римі. Це змушене дозвілля він використав на читання лекцій, проведення бесід і диспутів про філологію. Завдяки цьому римляни ознайомилися з філологією і притому в освітленні стоїка і аномаліста Кратета, через що римська граматична і філологічна думка на довгий час підпала під стоїчний вплив¹⁾.

У Кратета в Римі знайшлися послідовники. Починаються спроби застосувати філологічні методи греків на римському ґрунті. Видаються критично перевірені тексти римських поетів, починаються дослідження в галузі мови, розв'язуються історично-літературні проблеми. З'являється перша спроба історії літератури—*Didascalia* (учбова книга) поета Акція. IX-та книга сатир Луцілія (148—102 до н. е.), який жваво цікавився граматичними і літературними питаннями, в значній своїй частині присвячена спірним питанням граматики і філології.

Але родоначальником римської філології став Елій Стілон Преконін з Ланувія, що був за походженням римський вершник та прихильник оптиматів. В 100 році до н. е. він супроводжував у вигнання на о. Родос свого друга Кв. Метелла Нумідійського. Пізніше він знову з'являється в Римі. У нього вчилися Цицерон і Варрон. Він приятелював з Целієм Антипатром, який присвятив йому свій твір з історії. Крім педагогічної діяльності, Елій займався риторикою, писав промови для своїх друзів—оптиматів. Але головним фахом Е. Стілона була філологія. Цицерон досить негативно схарактеризував його риторичні твори, але вихваляв його глибочину і тонке знання античності. Варрон з повагою називає його: «*Aelius noster litteris ornatissimus memoria postea*». (Наш Елій—найславніший учений нашого часу). Так само й Геллій називає його: «*Aelius doctissimus eorum temporum*». (Елій—найученіша людина тих часів).

Е. Стілон написав також коментарі до старовинних творів (пояснював важкий текст гімна саліїв, коментував XII таблиць); За свідченням Геллія, Е. Стілон досліджував автентичність комедій, які поширювалися під іменем Плавта, і визнав належними Плавтові лише 25 з них (10, кн. III, гл. 3).

На підставі матеріалів Геллія видно, що Е. Стілон студіював такі питання.

1,18 етимологія слова *Ierus* (заець).

II,21 етимологія слова *septentriones* (сузір'я «Велика Ведмедиця»).

V,21 форма *pluria* (а не *plura*).

X,21 Заперечення проти слова *novissimus*, як нового і непридатного.

Про його праці, звичайно, ми можемо судити лише по уривках.

Очевидно, Стілон в окремих роботах викладав загальну граматику латинської мови.

Численні етимології, про які згадують Варрон, Геллій та інші, мабуть, являють собою роз'єднані частини великої глосграфічної праці Стілона. Геллій (10, кн. XVI, гл. 8) згадує про його твір «*De proloquiis*» (Про речення). Контекст Геллія дозволяє припускати, що своє вчення про форми речення Стілон викладав в дусі трактату Хрисиппа «*περι ἀφαιρέσεων*» в розумінні стоїцизму. В славнозвісній дискусії аналогістів і аномалістів Стілон стоїв на боці Пергамської школи. Для сучасників і пізніших граmatиків Елій був великим авторитетом.

До цього періоду належать ще такі представники римської філології: Аврелій Опіл, С. Клодій, Антоній Гніфон і Стаберій Ерос.

Аврелій Опіл викладав філософію, риторіку і граматику. Про час його життя можна судити по тому, що в 92 р. до н. е. він супроводжував свого друга Рутілія Руфа в вигнання в Сміру. Тут він написав працю «*Musae*» («Музи») в 9 книгах.

На підставі цитат з цього твору, що наводяться Геллієм (10, кн. I, гл. 25), Варроном і Фестом, можна зробити висновок, що це була праця глосграфічна. Опілові також належить складання списку автентичних п'єс Плавта (10, кн. III, гл. 3).

С. Клодія, зятя Е. Стілона, вважали видатним граматиком. Йому належать «*Commentarii*» («Записки»), що являють собою пояснення слів (10, кн. XIII, гл. 23); ці коментарі використав Варрон у своєму граматичному творі. С. Клодій брав участь у перегляді літературної спадщини Плавта (10, кн. III, гл. 3). «Його чуття мови було стільки тонке, що він по віршу легко визначав, чи належить даний твір Плавтові чи ні» (18, I ч., стор. 292).

Антоній Гніфон (народився 115, помер біля 66 р. до н. е.) був учителем Цезаря; згодом відкрив свою школу, викладав граматику і риторіку, читав публічні

¹⁾ Лише значно пізніше, в I ст. н. е., завдяки діяльності Реммія Палемона в Римі перемогла александрійська граmatика.

лекції, які користувалися такою славою, що навіть Цицерон (в 66 р.) відвідував їх. Під його ім'ям ходило багато творів. За свідченням Атея Філолога, він написав дві книги «*De sermone Latino*» («Про латинську мову»), в яких обговорювалося питання про аналогію і аномалію; автор, здається, був прихильником аналогії.

Стаберій Ерос був учителем Брута і Кассія. Йому належить праця «*De proportione*» («Про аналогію»).

Філологи архаїчної доби заклали таким чином початки римської граматичної науки.

III

ДОБА ЦИЦЕРОНА І АВГУСТА — «ЗОЛОТИЙ ВІК» РИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ. РИМСЬКА ГРАМАТИЧНА НАУКА НА ПІДНЕСЕННІ.

Грецький вплив, досить помітний в попередню добу, ще збільшився за часів Цицерона. До цього часу римляни знайомилися з грецькою мовою головним чином практично. В кінці ж II стор. до н. е. вони познайомилися з грецькою граматику Діонісія Фракія, учня Арістарха. Правда, Діонісій Фракієць не створив систематичного курсу наукової граматики: він лише виклав у зрозумілій формі ті досліді, якими з давніх часів займалися афінські філософи і александрійські критики. До Риму в цей час прибували з Афіні греки-філософи, ритори і граматики. Останні відкривали для римської молоді школи, пояснювали авторів та широко знайомили своїх слухачів з літературою. Саме в цих школах такі освічені люди, як Цицерон, Горацій і багато інших, здобули значну частину своїх літературних поглядів і переконань.

Освічених греків спеціально тримають у багатих римських родинах «для прикраси дому» (як наприклад, відомого Архія-поета).

Потреба вивчення й удосконалення мови зростала ще через те, що в Рим — з посиленням його впливу й значення — прибували люди з провінції, які не знали добре латинської мови. Вони повинні були наполегливо взятися до вивчення латинської мови, застосовуючи правила, занесені грецькими граmatиками. Навіть такі видатні знавці латинської мови, як Цезар, своїми знаннями завдячують не стільки своєму шкільному вихованню, скільки, за свідченням Цицерона, особистим зусиллям, пильному, тривалому і методичному вивченню мови.

В цю добу найбільш освічені люди цікавляться філологічними питаннями і з падом заходять над створенням римської граматики і словника, над встановленням точного визначення відмін, намагаються спрощувати відмін, орфографію, знищити залишки старої мови, очистити і нормалізувати мову. З твору Цицерона «*Orator*» можна бачити, якої пильної обробки зазнала стародавня мова. Залишилося обробити мову ще з боку стилістичного. Це й зробив Цицерон. Він створив ораторський період, з його плавністю, з його ритмом — вишуканим чергуванням довгих і коротких складів, з його артистичними пониженнями, які урівноважують окремі частини фрази і надають їй майже віршового ладу.

За цей період Рим змінився: науки в ньому посіли таке ж почесне місце, яке вони посідали в Греції. Добу Цицерона в цьому відношенні можна схарактеризувати, як синтез римської і грецької культури, що стався в наслідок тривалого процесу еллінізації Риму (8, стр. 327).

Саллюстій в творі «Змова Катіліни» писав: «Добре е служити батьківщині своїми ділами, не менш почесно служити і словом. За мирного часу, як і на війні, можна славитися і багато людей стали відомими або своїми подвигами, або описанням подвигів інших людей». Досить порівняти це висловлювання зі словами Катова, який угоднював поета комедіянтів, щоб побачити, як змінилися в цьому відношенні погляди римського суспільства.

Поруч вивчення літературних пам'яток, лексичних досліджень, починають ставитися суто теоретичні проблеми: про походження мови, про аналогію і аномалію в мові. З питанням про походження мови взагалі було пов'язане питання про походження латинської мови, причім греки були іншої думки в цьому питанні, ніж римляни. Греки виводили походження латинської мови з грецької, а римляни протестували проти цього і знаходили предків своїй мові в різних італійських діалектах.

В ціцеронівську добу наукова римська література досягла свого розквіту; з філологів цього періоду особливо відомі Нігідій Фігул і Варрон. Обидва вони були власне поліглісти: їхні праці охоплювали різні галузі знання. Ми зупинимось лише на їхніх філологічних працях.

Нігідій Фігул — римський учений, полігліст, сучасник Цицерона, Цезаря, Варрона — був у близьких відносинах з Цицероном, якого підтримував під час змови Катіліни;

в громадянській війні був прихильником Помпея, за що був вигнаний Цезарем і помер у заслани в 45 р. до н. е. Писав у галузі граматики, релігії, культу, природознавства, будучи послідовником піфагорейської системи. Геллій називає його людиною великої освіченості і вченості (*homo in omnium bonarum artium disciplinis egregius*) (10, кн. X, гл. 11), а в іншому місці каже, що Варрон і Нігідій за часів Цицерона і Цезаря були стовпами (*columnae*) науки (10, кн. XIX, гл. 14); правда, тут таки додає, що в протилежність популярності Варрона серед освіченого суспільства і поширення його книжок, праці Нігідія, в наслідок їх темноти (*obscuritas*) і тонкості (*subtilitas*), не мали такого поширення і скоро були забуті. Цицерон, за словами Геллія, уважав Нігідія дуже розумним і вченим (10, кн. XI, гл. II). Сам Геллій Варрона ставить вище за Нігідія: *N. Figulus iuxta Varronem doctissimus* (Фігул після Варрона найвченіший) (10, кн. IV, гл. 9).

Нігідію належить праця «*Commentarii grammatici*» («Грамматичні записки»), яка складалася принаймні з 29 книжок. (Геллій цитує уривок з 29-ої книги). Судячи по збережених у Геллія уривках, ця праця не являла собою систематичного викладу граматичної науки, а становила збірку граматичних досліджень і міркувань. Збережені у Геллія уривки можна розподілити в такий спосіб:

- I. Уривки етимологічного характеру:
 - XIII, 10—етимологія слова *frater*—брат.
 - X, 4—виклад ономапоетичної теорії; X, 5—етимологія слова *avagus*—жадібний.
- II. Уривки морфологічного характеру:
 - IV, 16—генетив на *uis* (*senatus*),
 - 1, 21—*pluria*, а не *plura*,
 - VI, 9—*memordi*.
- III. Уривки фонетичні спостереження.
 - I, XIII, 25—наголос в клич. формі *Váleri*,
 - 2/XIX, 14—про голосні «букви»,
 - 3/XV, 3—префікс «*ab*» і випадки асиміляції.
- IV. Лексика:
 - 1/II, 22—назви вітрів, 2/II, 26—назви кольорів, 3/III, 12—*bibosus* (неологізм),
 - 4/III, 10 и XIV, 1—назви зірок,
 - 5/IV, 9—значення слова *religiosus*, 6/IX, 12—значення *infectus*,
 - 7/X, 11—синоніми *mature*, *propere*, *cito*; 8/XI, 11—*mendacium*—*mentiri*; 9/XII, 14—частка *saltem*; 10/XVII, 13—частка *quin*; XVIII, 4—*stolidor*, XII, 6 про варваризми і провінціалізми; XII, 6—птиці *inferae*.

V. Орфографічні спостереження XIII, 26.
Нігідій Фігул приділяв велику увагу етимологіям і фонетичним спостереженням, надавав великого значення орфографії і за допомогою письма намагався диференціювати відмінки з однаковими закінченнями (10, кн. XIII, гл. 26); займався тлумаченням слів. Йому приписували запровадження арех'а (знак довготи), але, на думку Шанца (18, стор. 240), для цього нема достатніх доказів. Нігідій—прибічник теорії *φύσις* (по природі); йому належить спроба обґрунтувати ономапоетичну теорію (10, кн. X, гл. 4)—спроба досить наївна.

Нігідій (в тому уривку, що зберігся у Геллія) намагається довести, що імена встановлено не випадково, а в цілковитій відповідності з природою речей. «Коли ми говоримо *vos*, то робимо деякий рух уст, що відповідає значенню цього слова, і трохи висуваємо передні частини губ і напружуємо видих в напрямку до тих, з ким розмовляємо. І навпаки, коли говоримо *pos*, то вимовляємо так, що ні видих не напружується, ні губи не висовуються, але дихання й губи наче б то затримуються в середині нас».

Інший філолог, М. Теренцій Варрон,—людина енциклопедичних знань, автор численних праць з різних галузей знання, чому «його правильно звуть полігістором» (13, стор. 304).

М. Т. Варрон народився в 116 р. в Сабінському місті, вмер в 27 р. до н. е. Освіту здобув у Римі і Афінах. Учень Елія Стілона і Антіоха Аскалонського, якого слухав разом з Цицероном. Наукові студії не перешкодили йому брати активну участь у політичному житті, де він виявив себе як прихильник Помпея. Він посідав різні військові і цивільні посади. В 49 році він потрапив у полон до Цезаря в Іспанії, але між ними, очевидно, сталося примирення. Це видно хоча б з того, що другу частину своєї праці «*Antiquitates*» («Стародавності») він присвятив понтифікові Цезарю. В 43 році, за часів Антонія, потрапив у проскрипції, але був врятований Фуфієм Галеном. Решту життя присвятив виключно літературним студіям. Із списку іероніма та інших джерел можна зробити висновок, що загальна кількість творів Варрона доходила до 74, а число книг—до 620.

Геллій згадує про такі праці Варрона:

- 1) XVII, 4 *Libri logistoricon*¹⁾, книга учених бесід—популярно-філософські статті.
 - 2) XVI, 17, V, 15, XV, 30, XVIII, 12—*Antiquitatum rerum divinarum* (про римсько-італійські релігійні давності).
 - 3) XI, 1, XIII, 17, XVII, 3—*Antiquitatum rerum humanarum* (про римсько-італійське народне і державне життя).
 - 4) XVII, 21, 1, 24—*De poetis* (відомості про Еннія, Невія, Плавта).
 - 5) *De bello et pace* (про війну і мир).
 - 6) III. *De comoediis Plautinis*—доказ автентичності 21-ї комедії, біографічні відомості про Плавта.
 - 7) XVIII, 15, XVI, 8—*Disciplinarum libri* (енциклопедія наук, які потрібні для виховання вільної людини).
 - 8) X, 21, 11, 25, VI, 11, XVI, 18—*De lingua Latina ad Ciceronem*.
 - 9) XVIII, 12, XII, 6—*De sermone Latino ad Marcellum*.
 - 10) II, 20—*De re rustica* (про сільське життя).
 - 11) II, 18—*Saturae cynicae «Menippeae»* (сатири кініка Меніппа).
- За змістом фрагменти Варрона у Геллія можна розподілити в такий спосіб:
- 1) Етимології: II, 21 *septentriones*; XVI, 16 *agrippae*; XVI, 17 *veticanus*.
 - 2) Морфологічні зауваження: V, 21 *pluria* X, 21 ступені порівняння слова *vetus*. X, 25 проти аналогії.
 - 3) Лексика: II, 20 *vivaria* (звіринець), I, 25 *indutiae* (перемир'я); III, 14 *dimidium* (половина); XIII, 31 *caninum prandium* (собачий сніданок); XIX, 10 *praeterpropter* (більш-менш).
 - 4) Історично-літературні матеріали: III, 3—про комедії Плавта; XVII, 4—про трагедії Евріпіда; XVII, 21—про поета Еннія; XVII, 27—про Еннія, Невія, Плавта.
 - 5) *varia* (різне); I, 20—латинські назви геометричних фігур; XVI, 8—про речення; VI, 14—про три роди мов; XVIII, 15—властивості гексаметра; X, 7—ріки, що впадають у Середземне море; XIII, 12—права і обов'язки трибунів.

В галузі філології Варрон вславився своєю працею «*De lingua Latina*» («Про латинську мову»), що написана в 46 році до н. е. З 25 книжок цього твору до нас дійшли лише книги V—X та й то не в повному вигляді (VIII і X з пропусками на початку). Проте, ми можемо відновити план твору в цілому: I книга—вступ—про походження літературної мови; II—VII—етимології, VIII—XIII—про флексії і словозміни, проблема аналогії і аномалії в мові, (при чому в VIII-й кн. зібрано заперечення проти аналогії, в IX—заперечення проти тез аномалістів, в X-й розглядається питання, як же слід розуміти аналогію); остання частина праці Варрона (з XIV по XXV кн.) присвячена синтаксисові.

Зупинимось трохи докладніше на змісті тих книжок, що збереглися. Як вказано вище, книги з II-ї до VII-ї були присвячені етимології—питанню про походження і утворення слів—«як слова були встановлені для речей» (*quemadmodum vocabula imposita essent rebus*) (21, кн. VII, стор. 165). Перші три книги (II, III, IV) являли собою виклад загальних основ етимології, а три останні (V, VI, VII)—конкретне застосування науки етимології до слів латинської мови. Автор докладно, в певній системі, розглядає лексичний склад латинської мови і подає етимологічне тлумачення Лексичний матеріал він розподілив у такий спосіб:

В V-й книзі аналізуються з погляду етимології слова, що являють собою назви місця (*locus*) в широкому розумінні цього слова і тих речей, що в цих місцях знаходяться (небо, земля, країни світу, області, міста, тварини, людина, громадські і політичні посади, науки, мистецтво, рослини, дерева, квіти, речі матеріальної культури—будівлі, меблі, зброя, інструменти).

В VI-й книзі йде мова *de vocabulis temporum et eorum rerum*—про назви часу і того, що зв'язано з часом: поняття, пов'язані з рухом сонця і місяця (день, ніч, вечір, темнота), лічення часу (рік, місяць, доба, пори року, тощо), слова, пов'язані з поняттям *agendi* (діяти), *cogitandi* (мислити), *loquendi* (говорити), *legendi* (читати) і т. інш.

В VII-й книзі подається етимологія слів, ужитих поетами; розподіл іде за тим же принципом: аналізуються слова, що визначають місце і час.

¹⁾ Ця дивна назва може бути з'ясована в такий спосіб. В ті часи була мода вводити в філософські трактати міфологічні оповідання для поживлення твору. Варрон же вставляв не міфологію, а історичні оповідання і особи; твори з міфологічними вставками називались «*μυθολογικὸν βιβλίον*». Варрон всупереч їм назвав свої твори «*logistorici*».

В VIII-й книзі сконцентровано всі можливі заперечення проти аналогії. Основні думки такі. Скрізь, в одязі, будівлях, меблях, їжі і взагалі в усьому, що обслуговує життя, домінує нерівномірність і різноманітність (inaequabilitas), отже, в мові, яка встановлена для такого ж користування, теж не слід відкидати і цуратися (non est repudianda) різноманітності. В природі і в житті спостерігається прагнення до подвійної мети: 1) користі (utilitas) і 2) краси (elegantia). Адже ми одягаємось не тільки для того, щоб врятуватися від холоду, але й для того, щоб прикрасити себе, бути пристойним; те ж саме можна сказати про будинки, меблі тощо. І в усьому від різноманітності (dissimilitudo) маємо більше задоволення, ніж від однотонності (similitudo): nobis disparia sunt iucunda (нам усе неоднотонне приємне), а тому verborum dissimilitudinem, quae sit in consuetudine, non est vitandum (різноманітності слів, що є у вживанні, не слід уникати). Далі автор переходить від цих загальних зауважень до деталей. Він говорить, що в мові справді спостерігається нерівномірність, відсутність аналогії, однотонності. Насамперед, звертає на себе увагу сила-силенна всяких винятків, що знецінюють правила: не всі слова відмінюються, з відмінюваних лише деякі імена *socrata* (імена) мають три роди, два числа, всі відмінки; відмінювання артикля та займенників взагалі аномальне; відсутня аналогія також у словотворі; багато аномального в утворенні ступенів порівняння, зменшених і власних імен.

IX-а книга скерована проти аномалістів і являє собою спростування ідей, викладених у VIII-й книзі (правда, не скрізь спостерігається відповідність і послідовність між викладом VIII-ої і IX-ої книг). У вступі (§§ 1—32) автор подає загальні міркування з приводу боротьби двох теорій і обвинувачує Кратета в тому, що він не зрозумів ні свого однодумця Хрісіппа, ні противника Арістарха. Хрісіпп—на думку Варрона—мав рацію, бо в своєму творі *περί ανωμαλιᾶς* (про аномалію) він говорив тільки про словотвір, але не помилявся і Арістарх, бо він обмежив аналогію тільки словозміною. Отож підстав для полеміки між Хрісіппом і Арістархом по суті не було. Далі Варрон говорить, що не такий вже непослідовний той, хто пропонує додержуватись частково вживання (consuetudo) і частково правил (analogia); адже аналогія і вживання ближчі одне до одного, ніж гадає дехто, і аналогія народилася з того чи іншого вживання, і з того ж самого вживання виникла і аномалія.

В дальших параграфах вступу автор обережно, але наполегливо намагається провести думку про те, що кінець-кінцем першість все таки повинна належати граматиці мистецтву — *τεχνῆ*. Хід думок такий. В усіх явищах природи: на небі, на землі, в повітрі, в різних країнах, серед тварин, в житті людей—скрізь, не вважаючи на різноманітність природи, спостерігається також подібність, закономірність; така ж подібність, пропорційність спостерігається і в мові; мова перебуває в повсякчасному русі; вживання (consuetudo) може помилятися і дійсно дуже часто помилялося, тому правила (*τεχνῆ*) у своїй постійній роботі можуть бути регулюючим фактором. Далі йдуть заперечення проти аномалістів, причому автор свідомо обмежується галуззю словозміни. Варрон пояснює, чому деякі імена не мають всіх родів, чисел, відмінків, вказує, які повинні бути ознаки подібності, напр., не можна імя розглядати лише в номінативі—*lepus, ovis—заець і lupus, i—вовк*. «Ми не вважаємо подібними яблука зовсім однакового вигляду, якщо вони різні на смак»; а також і різні форми дієслова утворюються від різних основ, а тому такі явища, як *dicebam* і *dixeram*, не можна розглядати як порушення аналогії. Загальний висновок: удосконалюючи свою мову, треба поступово переходити від менш досконалих слів до тих, які створені і змінюються за аналогією, згідно з правилами (quae sunt cum ratione).

В X-й книзі розв'язується питання, як слід розуміти аналогію. Ця книга являє синтез спроб помирити ворогуючі табори. Варрон доходить до висновку, що в галузі словотвору немає аналогії, закономірності. Навпаки, тут спостерігаються вагання і аномалія, тому що «люди невміло дають назви речам», імена «породжуються недосвідченим народом—масою», це галузь «свавілля, встановлення» (*θεσπῆ*), навпаки, словозміни становлять собою галузь аналогії, закономірності. Варрон дає детальний аналіз того, як розуміти подібність.

Отже, Варрон висловлюється врешті решт за аналогію, але зі значними обмеженнями.

Крім твору «De lingua Latina», Варрон написав ще такі праці з граматики:

- 1) De sermone Latino ad Marcellum (фонетика, орфографія, наголос, ритміка, стилістика). Це виклад правил і спостережень щодо латинської вимови (7, стор. 89).
- 2) De similitudine verborum (про аналогію, подібність слів).
- 3) De utilitate sermonis (про аномалію); на 4 книгу цього твору посиляється Харісій.
- 4) De origine linguae Latinae—про походження латинської мови (18, т. I, стор. 286).
- 5) De antiquitate verborum—про старовинні слова—не менш 2-х книг, на другу книгу посиляється Пріціан.

6) De proprietate scriptorum (про особливості письменників).

В своїх філологічних працях Варрон виявив величезну ерудицію, начитаність і зібрав силу матеріалу з грецьких і латинських авторів. Ці роботи є головним джерелом наших відомостей про словозміну полеміку аналогістів і аномалістів. Вони ж підводять деякі підсумки цієї дискусії. Варрон протягом багатьох сторіч відігравал видатну роль як посередник між грецькою наукою та освітою і Західною Європою. За розвитком грецького мовознавства найкраще можна простежити на матеріалі творів Варрона.

Крім Нерідія і Варрона, слід згадати ще про деяких філологів цicerонівської доби. Насамперед, Атей Претекстат, який сам прозвав себе «філологом», народився приблизно біля 99 р., помер біля 22 р. до н. е. За замовленням Саллюстія виготовав збірник архаїзмів (Liber glossamatorum).

Светоній згадує про його «Miscelanea» (мішанина), названу грецьким словом *μῆτρα* (матерія, збірка всіляких матеріалів).

Молодший сучасник Варрона Сантра написав «De antiquitate verborum» («Про старовинні слова»).

Вільновідпущеник Цицерона А. Туллій Тірон написав, за свідченням Геллія, багато книг під назвою «De usu atque ratione lingua Latinae» (про вживання і властивості латинської мови); з цих книжок за краші вважалися ті, які він назвав «*πυρβεσταί*»—статті різного змісту. Цей твір згадується у Геллія 6 разів.

Ю. Цезар уважно стежив за граматичними суперечками свого часу, особливо за боротьбою аномалістів і аналогістів, і сам брав участь у полеміці. Цезар підтримує класицизм, що стає «ніби офіційною теорією зароджуваної світової монархії». «За цими принциповими суперечками про правильний літературний стиль ховається боротьба класових угруповань, зіткнення ворожих одна одній громадських сил, глибоке ідеологічне розходження програм і політичних установок, що взаємно виключають одна одну» (3, стор. 163). Відомий його твір—«De analogia» (не менш, ніж у 2-х книгах; Геллій згадує про другу книгу). В цій книзі Цезар виступає як яскраво виражений пурист, палкий прихильник Арістархового принципу аналогії. Він прагне підкорити мову суворим правилам і запровадити в ній порядок.

Геллій згадує про твори Цезаря в таких місцях:

1. I, 10—з приводу зловживання старовинними словами. Наводиться цитата з першої книги Цезаря «De analogia»: «як підводного каменя, унікаль невживаного і незвичного слова».
2. VI, 9—вживання Цезарем таких форм редуплікації: memordi, repugni, spendendi.
3. IV, 16—вживання Цезарем in Anticatohe в дав. відм. оди. *dominatu*—тобто закінчення «и» (на цьому Цезар наполягає і в своїх книгах «Про аналогію»).
4. XIX, 8—визнання Цезарем у книгах «Про аналогію» за можливе вживати слово *harena* (пісок) тільки в однині.
5. IX, 14—визнання Цезарем в II ки. «Про аналогію» за правильне говорити *huius die* (тобто род. відм. відміни на «e»).
6. XVII, 9—про книги Цезаря «*Epistulae ad Oppium*», де Цезар користувався умовними знаками, щоб зробити листування таємним.

Взагалі Цезар приділяв велику увагу нормалізації морфології, а також питанням лексичі і стилю. Відомо, що замість *extremum* Цезар запровадив невживане до нього *povissimum*, що було дуже не до вподоби Варрону. В питаннях стилю Цезар був аттицист.

Лабеон Антістій (54 до н. е.—17 н. е.)—видатний юрист доби Августа, відзначався широтою інтелектуального кругозору і величезною ерудицією. Крім юридичних наук (де він виявив себе як аналіст), займався граматику, діалектикою, вивченням стародавностей. Його тлумачення слова *sogor*—(сестра) (10, ки. XIII, гл. 10) характеризує його як пуриста. Літературна продукція його дуже велика—щось із 400 книжок (18, т. II, 227-8).

Геллій дає йому таку характеристику: «Лабеон Антістій, хоч головним чином студіював цивільне право і був консультантом по юридичних справах, одячав і в інших науках був досить досвідчений: він заглиблювався і в граматику, і в діалектику, і в вищі науки про стародавність, він добре розумівся в питаннях про вивчення і походження слів, і цим знанням він користувався для розв'язування багатьох заплутаних питань права» (10, ки. XIII, гл. 10).

Геллій згадує про такі його твори:

1. Commentarii (записки) до XII таблиць.
2. Posteriores (книги, що видані після його смерті), з них книги 38-а, 39-а і 40-а пов'язані єдиною змістом і містять у собі багато такого, що «допомагає витлумаченню і поясненню латинської мови» (XIII, 10).
3. Libri ad praetoris edictum (книги, написані за розпорядженнями претора).

Збережені Геллієм фрагменти можна розподілити на дві категорії:

1) Етимологічного характеру: XIII, 10— *ετυμολογίας*; на жаль, із творів Лабеоно Геллій зберіг лише одне це місце мовознавчого характеру.

2) Інші фрагменти стосуються питань юридичних.

Видатним філологом доби Августа був Веррій Флакк. Це—славний педагог свого часу, що навчав унуків Августа. На жаль, майже всі його праці загублені; лише одна праця (не в повному вигляді) дійшла до нас у рукопису, а рештки другої праці—на каміннях. Це «*Fasti Praenestini*»—складений Флакком календар, висічений на мрамуровій дошці і поставлений на форумі в Пренесті, Гадають, що цей календар являє собою витяг з докладнішого коментаря, яким користувався Овідій, складаючи свої «*Fasti*».

Загублені граматичні праці Флакка.

1) *De obscuris Catonis* (про незрозумілі слова Катона); Геллій (10, кн. XVII, гл. 6) згадує про другу книгу цього твору; частково ця праця збереглася в творі Флакка «*De verborum significatu*» (про значення слів).

2) *De orthographia*. Цим твором користувався Великий Лонг та інші граматик (9, т. I, стор. 298).

3) *Epistulae* (листи)—своєрідна форма для граматичних досліджень; в цьому творі Флакк висловлює таку основну думку, що граєсертум (правило) повинно спиратися на *exempla* (приклади), *auctoritas* (авторитет, зразки попередників) і *ratio* (розум), отже Флакк тут поєднує принципи аналогії і аномалії.

Єдиний, що дійшов до нас, хоч і в уривках, дуже цінний твір Флакка—це «*De verborum significatu*» (про значення слів), який являє собою глосграфічний коментар. Це одне з найважливіших джерел нашого обзнання зі старою латинською мовою. В добу Августа вже назріла потреба зібрати з різних авторів застарілі, неживі, а то й зовсім незрозумілі слова і, розташувавши їх у певному систематичному порядку, подати до них коментарі. Це і здійснив В. Флакк. Але праця його в цілому до нас не дійшла. Граматик Фест (приблизно наприкінці III чи на початку IV ст. н. е.) зробив витяги з цієї величезної праці, викинув багато того, що він вважав найбільш застарілі слова, багато коментарів і тлумачень Флакка передав у скороченому вигляді; в наслідок всієї цієї переробки вийшло тільки 20 книжок. Але перша частина праці Феста не дійшла до нашого часу, а друга зазнала багато пошкоджень. Матеріали, що збереглися, мають такий вигляд: глоси підібрані під певними літерами, але без додержання суворо алфавітного порядку. Крім того, там є глоси, розташовані за іншим принципом—по авторах: глоси Катона, пояснення до творів драматичних письменників і т. ін. Гадають, що в цій частині найбільше зберігся оригінал. Треба додати, що праця Феста була скорочена диктором Павлом (в кінці VIII ст. н. е.).

В. Флакк у Геллія згадується в таких місцях:

1) V, 17—згадки про IV кн. «*De verborum significatu*» (про значення слів); про чорні дні—*nefasti* (дні, що йдуть за календами, нонами, ідами).

2) IV, 5—«*Rerum memoria dignarum*» (про діла, гідні пам'яті), кн. I-а. Уміщено вірш, що його співали в Римі: *Malum consilium consultori pessimum est*—для того, хто шукає поради, погана порада найбільше лихо.

3) XVII, 6 «*De obscuris Catonis*»—про темні місця у Катона (II кн.), що таке *receptivus servus*.

4) XVI, IV про значення слова *festinare*—поспішати.

5) XVIII, 7—без зазначення твору; цитати: Сенат—говориться про місце і людей, *civitas*—про місце і місто, про право всіх, про велику кількість людей.

Нарешті, в цю ж добу працює Юлій Гігін—учень грецького граматики і полігистора Александра, бібліотекар Палатинської бібліотеки. Хоч він більш відомий своїми працями з історії, географії, сільського господарства, проте, ми маємо відомості про два його філологічних коментаря. Перший—це коментар до віршу Г. Цінні, присвяченого науковій подорожі А. Полліона до Греції. Твір Цінні, як представника александрійської ученості, потребував коментарів. Друга філологічна праця Гігіна—це коментарі до Вергілія, що склалися принаймні з 5 книжок. На підставі цитат Геллія (10, кн. X, гл. 16) можна зробити висновок, що в цьому творі Гігін особливо відмічав слабкі місця у Вергілія, не оброблені, не закінчені. З іншого місця Геллія видно (10, кн. I, гл. 21), що Гігін робив критичні зауваження з приводу лексики Вергілія.

У Геллія згадується про праці Гігіна в таких місцях:

1) X, 18—«*De exemplis*» (про трагедії Теодекта).

2) I, 21—«*Commentarii*» (записки) до Вергілія, подаються критичні зауваження з приводу лексики Вергілія.

3) V, 8—критичне зауваження щодо нібито неправильного вживання Вергілієм слова *lituus*.

4) VII, 6—те ж з приводу вживаного Вергілієм слова «*graepetes*».

5) X, 16—про історичні огріхи в «Енеїді».

6) XVI, 6—згадується 4-та книга про Вергілія, де подається тлумачення того, які жертви називаються *hostiae bidentes*.

7) VI книга, глава I—згадується твір «*De vita rebusque illustrium virorum*» (про життя і діла славетних людей).

Доба Цицерона і Августа дала багато видатних, а головню—оригінальних діячів на полі римської філології.

IV

РИМСЬКА ГРАМАТИЧНА НАУКА I—II СТОРІЧЧЯ Н. Е.

Найбільш характерною рисою цієї доби можна вважати ту обставину, що в римську граматичну науку, яка до цього часу розвивалася під впливом стоїків, була запроваджена александрійська система.

Як відомо, александрійські філологи відокремили граматику від філософії і сконцентрували свою увагу на детальній обробці питань морфології і почасті синтаксису. Вони намагалися створити нормативну граматику і висунули принцип аналогії в мові—принцип морфологічної закономірності і однотипності. В цьому відношенні вони зробили дуже багато, детально розробили питання про 8 частин мови, розробили парадигми відмін і дієвідмін.

Александрійська система була запроваджена в Римі Реммієм Палемоном, грамати́ком часів Тібєрія і Клавдія (3, стор. 28).

Реммій Палемон—син рабині, вільновідпущеник—організував у Римі граматичну школу, яка завдяки його великим знаанням і красномовству користувалася популярністю. Значення Реммія Палемона полягає в науковому побудуванні латинської граматики («*Ars grammatica*»), яка щільно була пов'язана з *τέχνη*. Діонісія Фракийця. Твір Палемона до нас не дійшов в оригіналі, але збереглася анонімна обробка його. До певної міри можна відновити «*Ars*» Палемона, використавши для цієї мети Харісія, який запозичував цілі частини з «*Artis*» Палемона (18, IV т., стор. 151).

Найважливішою особливістю твору Палемона є те, що він побудував класифікацію відмін імен і дієслів за науковим принципом тематичних голосних в кінці.

Класифікацію імен він починає з характеристик аблатива однини, що закінчується на «о», «е» (довге), «е» (коротке), «і», «и». Далі він провадить паралелі з генетивом множини і встановлює таку відповідність: якщо аблатив закінчується на «а» або «о», то в генетиві множини буде «im»: якщо «і»—то «im», якщо «е» (довге)—то «im», «е» (коротке) «im», «и»—«im». Надзвичайно докладно і сумлінно провадяться паралелі з іншими відмінками, так що в наслідок всіх цих паралелей ми маємо повну картину відмін імен. Так само будується класифікація дієслів за відмінками. Тематична голосна відзначається у Палемона за другою особою однини; отже «а» характеризує 1-шу відміну, «е»—2-гу відміну і т. д.

Палемон поділяє дієслова на 4 стани: 1) *verba activa*, 2) *passiva*, 3) *neutra*—середнього стану, 4) *communia* (спільного).

Neutra—це такі, які не показують ні дії, на пасивного відчуження чужої дії (напр. *sedeo*—сиджу, *sto*—стою); *verba communia* закінчуються на «г», себто мають форму пасивну, а визначають як *agere* (дію), так і *pati* (пасивність), напр. *crimino illum*—я обвинувачую його—і *crimino ab illo*—він мене обвинувачує. *Participia trahunt a nomine casus, a verbo—tempora* (Дієприкметники беруть від імені відмінки, від дієслова—часи). Палемон детально простежує утворення всіх форм дієприкметників. Дуже детально розроблено розділ про *adverbia*—прислівники, їх утворення від різних частин мови, ступені порівняння тощо.

«*Ars*» Палемона була зразком для наступних учених, особливо для Сквава, пізніше—для Харісія.

Наполегливо борючись з солєцизмами грамати́к Помповій Марцелл. Светоній розповідає про нього характерний епізод.

Одного разу Марцелл зауважив імператорові Тібєрію, що він неправильно вжив якесь слово; присутній при цьому Атей Капітон став твердити, що це слово латинське, а якщо і не латинське, то віднині воно буде таким (бо, мовляв, його вживає імператор). Тоді Марцелл, звертаючись до Тібєрія, сказав: «Ти, імператоре, можеш давати права громадянства людям, але не словам» (16, стор. 31).

Валерій Проб, сучасник Нерона—відомий критичною обробкою і виданням літературних текстів, а також своїми граматичними творами. Як видно із свідчень Светонія, критична обробка тексту складалася з таких моментів:

1) emendare (усунення і виправлення помилок), 2) distinguere (пунктуація), 3) adnotare (пояснення до тексту в формі коротких зауважень або особливих знаків—*notae*—на зразок александрійських граматиків).

В. Проб в такий спосіб обробив цілий ряд авторів: Вергілія, Горация, Лукреція, Теренція, Персія; до своїх видань він додав біографії письменників. Хоч Проб за основне своє завдання вважав видання авторів, проте він не міг обминути проблем граматики. Він залишив по собі велику скарбницю спостережень над стародавньою латинською мовою. Правда, ці матеріали видані вже після його смерті його послідовниками, але багато також і з усних пояснень В. Проба стало відомим суспільству. Так, напр. Геллієм доводилося чути від учнів—послідовників В. Проба зауваження останнього про невдалий переклад Вергілієм деяких місць із Гомера. Фаворин висловлювався: «Я чув від Проба...» (10, кн. III, гл. 5). Але, безперечно, у Геллія в руках були граматичні твори Проба. Так, в одному місці Геллій пише: «Я розшукав і розглянув багато книжок «Записок» («Commentationes») В. Проба» (10, кн. XV, гл. 30).

У Геллія згадується про твори В. Проба в таких місцях:

1) I, 15—виправлення В. Пробом виразу: «satis eloquentiae» на «satis loquentiae».

2) III, I—чуті Фаворіном судження Проба про жаждобу.

3) VI, 7—розповідь поета Анніана про читання Пробом в його присутності віршу Плавта, де наголос у слові *affatim* стояв на першому складі.

4) IX, 9—розповідь про чуті одним із учнів В. Проба його міркування про невдалий переклад Вергілієм деяких місць з Гомера.

5) XIII, 21—думки В. Проба про потребу для ораторів і поетів більш керуватися міркуваннями милозвучності, ніж сухими граматичними правилами.

6) XV, 30—згадка про численні книги В. Проба «Commentationes».

7) IV, 7—згадка про твір Проба «*Epistula ad Marcelum*»—тут говориться, що слово *Nannibalem* та інші карфагенські імена у Плавта вимовлялися з наголосом на передостанньому складі.

8) XVIII, 9—переказується, що в творі «*Commentationes*» Проб подав відомості про так звані «таємні» листи.

Відомий ритор Фабій Квінтіліан (35—95 н. е.)—прихильник Цицерона, написав славетне «*Institutio oratoriae*» («Наставлення ораторам»). В цьому творі зустрічаються дуже цінні граматичні висловлення. Граматичний матеріал у Квінтіліана можна подати так.

I. IV розділ I-ї книги—це «Похвала граматиці». Автор говорить про завдання граматики, про обсяг знань, потрібних для викладача граматики; потім переходить до окремих питань орфографії і фонетики, про дигамму, про писання «k» і «q», про «f», що відіграє роль коїсонанта; про чергування голосних (*cadit-excidit, caedit-cecidit*), про перехід «s» в «t», про заміну старого «o» в «u» (*dederont-dederunt*); дає історичний огляд вчення про частини мови (на підставі грецьких і латинських авторів); говорить про рід іменників, про відмінки, про неправильні і безособові дієслова.

II. В VII книзі I тому Квінтіліан торкається питання про іноземні запозичення в латинській мові (*verba peregrina ex omnibus gentibus—іноземні слова від усіх народів*). Відмітивши впливи на латинську мову італійських нарчів, автор підкреслює особливий вплив галльських діалектів. Говорячи про грецькі слова, якими користуються латинці там, де не вистачає латинських, Квінтіліан вважає, що з цим фактом треба миритися, і лише ставить питання, як ці чужі (*externa*) слова відмінювати; за грецькими зразками чи за латинськими, і відповідає: мені більш подобається керуватися латинськими правилами—«*ratione*» (15, стор. 45).

В правописі Квінтіліан є прихильником фонетичного (за нашою термінологією) принципу, особливо в правописі прийменників—«приставок». В слові *imprimis* (вільний від обов'язків) «*istina*» (*veritas*) вимагає, щоб було «p», проте ми під впливом наступного «m» пишемо два «m»—«наші нуха чують «m»» (15, стор. 60).

В V книзі—подаються відомості про довгі і короткі склади за природою і положенням, а також інші відомості з просодії і метрики. Потім автор говорить про словотвір—про складні слова і способи словосполучення (подаються цікаві зауваження).

4. В VI книзі говориться про аналогію, етимологію, вживання (*consuetudo*), з'ясується роль кожного фактора зокрема, і обсяг його застосування в мові; тут же подані зауваження про етимологію *vetustum* (стародавній); автор ставиться до їх пояснень з деякою іронією. Далі приділяється багато місця словам старовинним (*verba a vetustate reperta*)—слова запозичені від старовини і дається порада не зловживати ними, не користуватися словами надто вже віддалених часів. Дається також порада додержувати «вживання» (*consuetudo*) і пояснюється, як правильно розуміти це «вживання».

5. В книзі VII I-го тому іде мова про орфографію. Цікаві такі думки Квінтіліана. Він вважає непотрібним ставити арех (особливий знак довготи) над кожним довгим

складом; цей знак треба ставити лише в тих випадках, коли слова однаково звучать, але мають різне значення і відрізняються лише щодо кількості корінної голосної, напр. *malus*—з коротким «a» (поганий) і *malus*—з довгим «a» (яблуна) *palus*—з довгим «a» (кіл, паля) і *palus*—з коротким «a» (болото).

6. Наводиться порада Луцілія писати в род. відм. одн. II відмінні закінчення «i» (*pueri—діти*), а в наз. мн. «ei» (*pueri*), щоб відзначити ці відмінки орфографічно, Квінтіліан вважає це зайвим (15, стор. 57).

7. В VII книзі містяться дуже цікаві зауваження про класифікацію імен (*nomina propria—імена власні, translata—переносні і т. інш.*), подаються передові для свого часу думки, що мова, як живий організм, перебуває в постійному розвитку, що застарілі слова відмирають і їх не слід уживати, що треба утворювати нові слова, як це робили греки, виявляючи при цьому довільність і різноманітні засоби.

Наводяться приклади словотвору у Цицерона, Мессали, Пецілія. Автор не залежує проти нових слів, утворених з грецької мови. «Я не бачу підстав так презирливо ставитись до них, ми, очевидно, бажало скоріш переносити бідність мови, ніж запозичити з грецької мови» (15, стор. 77).

8. В XII книзі, порівнюючи латинське красномовство з грецьким, Квінтіліан побіжно зупиняється на зображувальних засобах і можливостях латинської мови і приходить до висновку, що латинська вимова (*sonus*) наряд чи може зрівнятися з милозвучною грецькою. Наводяться приклади латинської вимови, напр., частого вживання в латинській мові «m», вказується на відсутність в латинській мові деяких «найприємніших» звуків (v і z); відзначається одноманітність латинських наголосів.

Дуже цінними для історії латинської граматики є праці Светонія.

Светоній Транквіл — це в мініатюрі Варрон свого часу (друга половина I-го сторіччя і перша половина II-го сторіччя н. е., 75—160). З граматичних праць до нас дійшла «*De grammaticis et rhetoribus*» («Про граматиків і риторів»). Тут говориться про виникнення граматики в Римі та її розвиток, про зв'язок граматики з риторикою; подаються відомості про окремих граматиків, починаючи від Севія Ніканора і кінчаючи Валерієм Пробом.

Загублені такі граматичні твори Светонія:

- 1) Про грецькі лайливі слова,
- 2) *de verbis variis*—про різні слова (обговорення граматичних питань),
- 3) про знаки в письмі.

Геллій згадує лише про одну книгу «*Ludicrae historiae*»—веселі оповідання (10, кн. IX, гл. 7).

Цеселій Віндекс написав твір «*Commentarii lectionum antiquarum*»—пояснення до стародавніх текстів (10, кн. II, гл. 16; кн. VI, гл. 12; кн. XI, гл. 15). В деяких цитатах йому приписується твір «*etymologiae*»¹⁾. Дослідники висловлюють здогад, що це лише дві різні назви одного твору (18, кн. III, стор. 155). Основний предмет праці Віндекса—стара мова.

Геллій називає його «*Commentarii*» «дуже відомими» (10, кн. VI, гл. 2), а самого автора вважає «дуже досвідченим» (10, кн. XVI, гл. 11), але зазначає, що деякі місця його творів зустрічали великі заперечення з боку інших граматиків. Так, Сульпіцій Аполлінар довів, що Цеселій неправильно зрозумів одне місце з Вергілія. Т. Скарв спеціально писав про помилки Цеселія—*De Caesellii erroribus* (10, кн. XI, гл. 15). Сам Геллій знайшов у нього *tugre erratum*—ганебну помилку; Цеселій, не зрозумівши контексту Єннія, гадав, що Єнній слово *con* уживає у чоловічому роді; Геллій цілком переконливо викриває цю помилку. Така похвавлена, бурхлива опозиція дає привід деяким дослідникам висловити здогад про час життя Цеселія, а саме, що останній належить до доби Адріана, до якої так само належать і вищезгадані особи, що його критикували, бо «важко собі уявити, щоб така бурхлива опозиція була обернена проти особи, давно вже померлої» (18, III, 165). Звідси і повстає висновок, що всі ці особи—сучасники.

Теренцій Скарв—найбільш видатний граматик доби Адріана—*nobilissimus grammaticus Hadriani temporibus* (10, кн. XI, гл. 115). Сам Адриан любив обговорювати з ним граматичні питання. На жаль, із залишеної Скарвом спадщини до нас дійшло лише два граматичних трактати. Перший трактат—«Про орфографію»—дійшов без початку. Автор говорить про причини помилок; на його думку, вони походять через: 1) додавання букв (*adiectio*), 2) пропуски (*detractio*), 3) заміну (*immutatio*), 4) неправильний зв'язок письмових знаків (*adnexio*).

¹⁾ В перекладі це слово означає «килим». Грецькі і латинські автори любили часом давати своїм творам вичурні, чудні з нашого погляду назви, маючи на увазі підкреслити якусь основну рису свого твору; в даному разі, можливо, автор хотів підкреслити різноманітність змісту своєї книги.

Щоб усунути самі ці джерела помилок, треба звернути увагу на історичний розвиток мови (*historia*), на етимологію (*originatio*, «етимологія») та на аналогію (*proportio*).

Трактат Скавра є цінний для історії латинської мови тим, що 1) він стосується старого правопису і реформи правопису, 2) бере цитати з загублених старих творів. Доповненням до зазначеного трактату є другий, який безпосередньо прикидає до першого. Тут обмірковуються різні граматичні питання, подаються фонетичні спостереження, різні історичні довідки. Напр.: у латинян «m» там, де у греків «v» (*terram uofram*), прихід h лише згодом увійшов у деякі слова (Варрон писав «pulchrum», хоча в *consuetudine* пишуть «pulchrum»); в багатьох словах відбувалася зміна «f» на «p», в давнину писали *haba*, а потім *fabā* (боби); навпаки, говорять *hordeum* (ячмінь), тоді як раніше казали *fordium*.

Скавр відмічає розходження вимови і письма: в род одн. і відмінні закінчення «ai» і «ae»; Скавр за «ae»; або такі вагання: *maximus* чи *taximus*, *artubus* чи *atribus* і т. д. Скавр за *maximus*, але *atribus* з чисто практичних міркувань, щоб відрізнити *artubus*—суглоб (*artus*—IV відм.) і *artubus* (*ars*—наука, мистецтво—III відм.). Скавр стоїть за збереження «y» для грецьких слів; рекомендує писати *apex* лише в тих випадках, коли різні форми відрізняються тільки кількістю голосної, напр.: *venit* (e—коротке), *venit* (e—довге), *legit* (e—коротке), *legit* (e—довге) і т. інш. (II, т. VII, стор. 24-25). Основна праця Скавра—це його «*Ars*», латинська граматика. Праця ця не дійшла до нас, але про неї можна сказати, що Скавр спирався на граматику Реммія Палемона; в свою чергу Скавр мав великий вплив на наступних римських граматиків. Про нього не раз згадує Харисій, додаючи *Scaurus in arte grammatica dicit*—Скавр в своїй граматиці говорить (II, т. I, стор. 133). Дослідники гадають, що «*Ars*» Скавра лежить в основі граматики Діомеда, який запозичає у Скавра цілі частини (II, III т. стор. 170). Скавр займався також коментаторською діяльністю; відомі його коментарі до Плавта, Вергілія, Горація.

Від Велія Лонга, граматики часів Адріана, до нас дійшов трактат «*De orthographia*»—про орфографію. Трактат починається з визначення букви. Розглядається правило: «Пиши, як говориш і чуєш»—і відкидається, але разом з тим в іншому місці Лонг, при всьому підкреслюванні різниці між орфографією і орфоезією, висловлюється в тому розумінні, що не слід писати те, що в слові не звучить (поп *est necesse id scribere, quod in verbo non sonet*) (II, т. VII, стор. 80), Лонг відзначає випадки, коли орфографія і вимова зливаються.

Дуже докладно розглядається правопис приставок і зв'язаних з цим випадків асиміляції (за термінологією Лонга—заміни або подвоєння). Далі Лонг відмічає випадки, коли стара форма відрізняється від нової (напр., *consol*—*consul*; *maximus*—*taximus*; *fordeum*—*hordeum*, *fasena*—*harena*); відмічає випадки, коли треба звертати увагу на різницю значення (напр., *aquam* і *asiam*), а також випадки, коли береться до уваги милозвучність. Лонг цитує старі джерела (Акція, Луцілія, Варрониз, В. Флакка, Антонія Руфа та інші).

Із загублених творів В. Лонга згадуються такі:

- 1) *de usu antiquae lectionis* (про старі форми мови),
- 2) про незакономірності словотворення,
- 3) коментарі до Вергілія.

Геллій згадує про твір Лонга «*De usu antiquae lectionis*» (10, кн. XVIII, гл. 9).

Сульпіцій Аполлінар з Карфагена—учитель Геллія (10, кн. VII, гл. 6). Геллій з великою пошаною говорить про його вченість: *vir praestantissimus scientia*—людина великих наукових знань (10, кн. IV, гл. 17); *homo memoriae posterae doctissimus*—найвченіша людина наших часів (10, кн. XIII, гл. 18). Геллій вважає С. Аполлінара кращим спеціалістом у своїй галузі того часу: «Коли справа йде про пояснення, вживання і значення латинських слів, то я був би дурнем і сльпцем, коли б пішов до когось-небудь іншого, а не до тебе» (10, кн. XII, гл. 13).

Відомості про С. Аполлінара ми дістаємо із «*Noctes Atticae*» Геллія. В центрі знають С. Аполлінара стояло вивчення Вергілія з боку мови і метрики. Геллій зберіг кілька таких місць: II, 16—пояснення одного місця у Вергілія і заперечення Цеселію; VII, 6—пояснення старовинного слова із твору Вергілія.

Тлумачення слів взагалі було сильною стороною С. Аполлінара. У Геллія збереглися такі місця: 1) пояснення слова *vestibulum* (XVI, 5); 2) про синоніми *stolidus* і *vanus* (XVII, 4); 3) про походження і значення слів *nanus* і *pumilio* (XIX, 13); 4) про род. мн. *vestri-vestrum* (XX, 6); 5) про значення дієслова *prolligo* (XV, 5); 6) про значення виразів: *intra Kalendas* (XII, 13) і *intem os et offam* (XIII, 18).

На підставі деяких зауважень Геллія доводиться зробити висновок, що С. Аполлінар часто користувався для своїх учених досліджень формою епістолярною: *in quadam epistula scriptum reliquit*—написав він в одному листі (10, кн. XV, гл. 5).

Дуже цінні «Метричні аргументи» С. Аполлінара до «Енеїди» Вергілія і до комедій Теренція.

Про час життя С. Аполлінара можна судити по таких даних: він був учителем Геллія, останній зустрічався з ним і пізніше (10, кн. XII, гл. 13), але коли Геллій закінчував свої «N. A.», С. Аполлінара вже не було в живих (10, кн. XV, гл. 5). Отже діяльність останнього припадає на роки царювання Адріана і Антоніна.

Із сучасників Геллія треба вказати на граматиків Лавінія і Елія Мелісса. Перший написав «*De verbis sorditis*» (про простонародні слова) (10, кн. XX, гл. 11), другий—«*De loquendi proprietate*» (про властивості мови); за словами Геллія (10, кн. XVIII, гл. 6), крім цієї книги, він написав дуже багато інших.

До кінця II ст. треба віднести граматику Емілія Аспера. Його коментарі до Теренція, Саллюстія і Вергілія мають велику цінність. Авзоній залічує його до великих граматиків, а Августин ставить його нарівні з Донатом.

В кінці II ст. жив і Флавій Капер, за словами Прісціана,—найдосвідченіший дослідник старовини (*antiquitatis doctissimus inquisitor*). До нас дійшли (мабуть, в скороченому вигляді) такі його твори: 1) *Orthographia*, 2) *De verbis dubiis*—про сумнівні слова (правопис, словотворення, значення слів). Загублені: «*De latinitate*» 2) «*De dubiis geueribus*»—про сумнівні роди.

Статілі Максим (кінець II стор.) вивчав мову Катона і Цицерона, написав «*singularia*» (іменники лише в однині), що зустрічаються у цих письменників.

Нарешті, є відомості, що в цю добу Порфірій написав коментарі до Горація і, здається, до Лукана.

Римські філологи в I—II ст. нашої ери під впливом александрийської школи звертаються, отже, до розробки суто граматичних питань і в цьому відношенні здобувають значні досягнення, використані вченими пізніших часів. Філологія обслуговує «потреби школи у виданні і коментуванні класиків римської літератури» (8, стор. 427).

V

РИМСЬКА ГРАМАТИЧНА НАУКА ОСТАННІХ СТОРІЧ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Ця доба характеризується загальним підупадом творчої думки в наслідок основних причин розкладу античного суспільства.

Цей підупад спостерігається і в галузі граматики, не вважаючи на те, що за цей час було написано кілька монументальних граматичних праць. Справа в тім, що автори попередніх сторіч (як от Варрон, Нігідій, Палемон, Проб, Скавр і т. інш.) працювали над першоджерелами і приходили в своїх спостереженнях над мовою до самостійних висновків; тепер же ця здатність до самостійної роботи була втрачена, і граматики цієї доби обмежуються компіляціями з праць своїх попередників. Щоправда, були написані праці великого розміру, які являли собою підсумки роботи граматичної думки і спостережень всіх попередніх поколінь. Латинська мова, як мова жива, в цей час, так би мовити, завершувала круг свого розвитку, і вже була можливість подати певну граматичну картину мови з усіма її нормами і відхиленнями, інакше кажучи, подати картину мови з боку як аналогістичного, так і аномалістичного. І в цьому полягає головна цінність граматичних авторів даної доби.

З граматиків III сторіччя слід назвати в першу чергу Юлія Римлянина—великого знавця попередньої граматичної літератури. Йому належить робота «*Aformia*» (основні матеріали), яка являє собою виклад тодішньої граматики. Книга ділилась на відділи (про частини мови, про відмінки, про орфографію), Харисій запозичив звідси цілі частини.

Марій Плотій Сацердот (III ст.) написав «Граматику»—«*Artes grammaticae*»—в 3-х книгах; ця праця дійшла до нас в дуже пошкодованому вигляді. Перша книга містить вчення про частини мови, а також *de vitis orationis* (про пороки мови), *de schematicis* (про фігури), *de tropis* (про тропи); друга книга—про відмінки, дієвідмінки та про речення, третя—про метрику.

Видатний граматикив IV ст. Елій Донат відомий своєю граматикою «*Ars Donati grammaticae Urbis Romae*». Його «*Ars*» являє собою систематизацію спостережень над латинською мовою, що нагромаджувалися протягом ряду сторіч. Вона розбивається на дві частини. Перша являє собою елементарний курс—*ars minor*—про частини мови для шкільного навчання (*infantibus*—для дітей).

Вона написана популярно, в формі запитань і коротких відповідей. Напр. запитання: *Nomen quid est?*—Що таке ім'я? Відповідь: *Pars orationis corpus aut rem proprie communiterve significans*—частина мови, що означає живу істоту або річ у власному чи загальному розумінні.

В такому вигляді подаються визначення, а також інші матеріали про всі частини мови. Весь граматичний матеріал «*Artis minoris*» укладено на 11 друкованих сторінках.

Зовсім інший вигляд має «Ars maior».

Це дуже велика праця, призначена для глибокого і серйозного вивчення мови; тут міститься найрізноманітніший матеріал граматичний і стилістичний. Донат має багато спільного з Діомедом, а в останній частині — з Харісієм. Це пояснюється тим, що вони користувалися одними і тими ж джерелами; в основі «Artis» Доната лежить анонімна обробка Р. Палемона.

«Ars maior» починається з фонетики. Подаються визначення мови, голосу, звуку — букви. Наприклад: *Littera est pars minima vocis articulatae* — буква (звук) є найменша частина членоподібного голосу. Далі Донат говорить про склади, наголос, про розділові знаки, яких налічує 3: 1) *distinctio* — крапка, 2) *subdistinctio* — кома, 3) *media distinctio* — крапка з комою. В морфології на самім початку перелічується 8 частин мови: *poten*, *propoten*, *verbum*, *adverbium*, *participium*, *coniunctio*, *praepositio*, *interiectio*. Таким чином прикметники і числівники розглядаються в розділі *poten*.

Кожна частина мови розглядається дуже докладно, так би мовити, з усіх боків. Спочатку подається класифікація кожної частини мови. Так, *potina* поділяються на 1) власні; 2) загальні (*appellata*); 3) первісні (напр., *mons* — гора); 4) вивідні — *derivata* (напр. *montanus* — гірський); 5) зменшені; 6) *polyvota* — багатоіменні (*terra* — земля, *humus* — ґрунт); 7) *patronimica* — назва по батькові чи предках (напр. *Atrides* — Атриди).

В розділі *poten* розглядаються прикметники, ступені порівняння і принагідно йде мова про аблатив при вищому ступені і генетив при найвищому. Донат налічує 4 роди імен: 1) чоловічий, 2) жіночий, 3) середній, 4) спільний (*genus commune*) і намагається пояснити, на підставі чого визначався рід імен. Після такої класифікації імен Донат зупиняється докладно на відмінюванні і подає характеристику усіх відмін в плані, зазначеному з твору Палемона.

Великий розділ «Artis maioris» становить вчення про *verbum*. Донат визначає *modi* — способи, (очевидно, не що інше, як види), це видно з прикладів: *perfecta*, напр. *lecti* — я прочитав; *medietativa*, напр. *lecturio* — збираюся — готовий читати; — *frequentativa* «учащательные» — *lectitare* — часто читати.

Дієвідміни Донат характеризує за тематичними голосними і за способом утворення майбутнього часу I. Так дієслова I дієвідміни мають у 2-й особі однини «а» (ловге), а у футурум — «во»: до III дієвідміни Донат відносить дієслова, що мають «е» коротке і «і» коротке (*leger legis* і «і» довге (*audimus*), себто за пізнішою термінологією — дієслова III і IV дієвідмін. *Genera* (стани — «залогів») — 5: *activa*, *passiva*, *neutra*, *deponentia*, *communia*. Часів 3: *praesens*, *praeteritum* і *futurum*, причому *praeteritum* поділяється на *imperfectum*, *perfectum* та *pluquamperfectum*. Після дієслів Донат говорить про *adverbia*, їх утворення, класифікацію і ступені порівняння. Також докладно розглядає Донат всі інші частини мови.

Римські грамматики звичайно додавали до морфології ще розділи з стилістики і лексики. Тому Донат у 2-й частині своєї «Artis» подає відомості про варваризми, солецизми, плеоназми та інші пороки мови, ілюструючи свої тези численними прикладами. В кінці книги містяться відомості про тропи і фігури.

Вчення Доната знайшло загальне визнання: жоден з граматиків так часто не цитується, як він. «Ars» Доната стала граматичним підручником на багато сторіч і відіграла величезну роль щодо поширення граматичної античної системи (особливо латинської) серед європейських народів як в середні віки, так і в нові часи аж до XIX сторіччя.

Таким же зведенням, систематизацією нагромадженого граматичного матеріалу є праця Харісія і Діомеда (обидва IV ст.). Працю Харісія слід розглядати як компіляцію з різних джерел — Палемона, Комініана, Юлія Римлянина та інш. (19, стр. 579). «Ars grammatica» Fl. S. Charisii в 5 книгах — це дуже докладний, але цілком компілятивний твір. У виданні «Grammatici Latini» (11) він займає 296 сторінок великого формату.

В 1-й книзі подаються відомості з фонетики і морфології — про звуки, букви, склади, про роди, числа, відміни. Харісій надзвичайно докладно зупиняється на характеристиці кожної відміни, при чім він налічує їх лише 4, але додає, що деяким подобається 5. Кожну відміну він характеризує за закінченнями номінатива і генетива, подає велику кількість прикладів, вказує на належність деяких імен до різних відмін. Подається великий список імен, що відмінюються лише в однині чи в множині, а також тих імен, що мають лише один відмінок (напр., *sua sponte*). Найбільш детально Харісій зупиняється на III відміні, відмічає чергування голосних при утворенні номінатива (напр., *discrimen* — *discriminis*, *valetudo* — *valetudinis*), характеризує різні типи і підгрупи імен III відміни, при чім раз у раз зіставляє різні відмінки і вказує на певну фонетичну закономірність чи аналогію. Щодо джерел, то у Харісія трапляються такі визнання: «*Ut ait Cominianus grammaticus: casus ablativus quinque vocalibus*

terminatur: a, e, i, u, o. («Як говорить граматик Комініан: відмінок орудний закінчується на 5 голосних: а, е, і, у, о» (11, т. I, стор. 95).

II книга присвячена морфології, частинам мови. Дуже докладно, з великою кількістю прикладів подається вчення про *propotina*, *verba* і т. д. Розподіл дієвідмін провадиться за тим же принципом, що у Палемона: за тематичною голосною, яка визначається за 2-ю особою однини. Так само докладно, на багатьох літературних прикладах з'ясовуються інші частини мови.

III книга присвячена характеристиці дієслів почасти з боку їхніх, так би мовити, видових особливостей (тут подається така класифікація: 1) *verba inchoativa* — «начинабельные», 2) *frequentativa* — «учащательные» і т. ін.), почасти з боку їхніх відхилень від парадигм правильних відмін.

IV книга присвячена стилістичним питанням:

- 1) про варваризми, солецизми та інші пороки мови,
- 2) про тропи (метафора, метонімія, синекдоха, алегорія, гіпербола і т. п.),
- 3) про фігури (зевга, асиндетон, анафора),
- 4) про ритми і метри.

V книга — *de idiomatibus* — з галузі фразеології, про різні особливості дієслів щодо керування відмінками.

Книга Харісія побудована на прикладах, запозичених з різних літературних джерел, і в цьому відношенні має велику цінність.

Граматика Діомеда складається з 3-х частин: 1) морфології, 2) стилістики, 3) метрики. Головні джерела: Теренцій Скавр, Валерій Проб, Светоній.

Залишається ще згадати про видатний трактат Прісціана (V ст. — початок VI), який застосував принципи грецького філолога Аполлонія Діскола до латинської мови, головним чином, в галузі синтаксиса. Трактат має таку назву: «*Institutiones grammaticae*». Це найбільш обширний твір з латинської грамматики, в 18 книгах.

Зміст цього твору такий. I книга — про звуки і букви. Подається дуже докладне вчення про зміни звуків. II книга — про склади, про вимову слів і їхнє значення, про імена. III — про способи висловлення, порівняння, про збільшені імена. IV — про зменшені імена. V — про роди, відміни (термінологія відмін така, як і пізніше), про числа, відмінки. VI — про номінатив, генетив — характеристика закінчень. Дуже багато прикладів. VII — про інші відмінки, теж багато прикладів. VIII — про дієслово активного і пасивного стану; про часи — *praesens*, *praeteritum*, *futurum*, *imperfectum*, *perfectum*, *pluquamperfectum*, *infinitiv*, *diaprikmetniki*. Про способи. Дієслова прості і складні. IX книга — відміна дієслів 1–2 дієвідміни, X — відміна дієслів 3 й 4 дієвідмін. XI книга — про *diaprikmetniki* (докладно), скрізь подаються порівняння з грецькою мовою, XII — про займенники, XIII — про відмінювання займенників. XIV — про прийменники, XV — про прислівники і вигуки. XVI — про сполучники. XVII і XVIII книги, які обсягом становлять майже половину всього твору, присвячені синтаксису.

Прісціан, як і інші грамматики його часу, підбили підсумки всього зробленого в попередні сторіччя, завершивши будову римської граматичної науки.

Наш огляд охоплює час, приблизно з кінця III ст. до н. е. до кінця V ст. н. е. тобто біля 6–7 ст.

Як видно з цього огляду, римські грамматики за зазначений період у своїх творах торкалися усіх питань, пов'язаних з їхнім фахом. Були зачеплені питання етимології, морфології, фонетики, орфографії, лексики, метрики, а також питання загально лінгвістичного характеру, напр., про аналогію і аномалію; грамматики також займалися тлумаченням і виправленням літературних текстів. Були створені монументальні граматичні праці Доната, Діомеда, Харісія, Прісціана, які підвели підсумки розвитку латинської мови. Робота провадилася велика і жвава. На жаль, текстів збереглося дуже мало. Але ті, що збереглися — праці Варрона, Квінтіліана, Доната, Прісціана — є цінним матеріалом з історії мовознавства. В цьому відношенні заслуговує бути відзначеною і діяльність такого скромного працівника, яким був Авл Геллій.

ЦИТОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. и Энгельс Ф. — Об античности. ГАИМК, 1932.
2. Энгельс Ф. — Диалектика природы, изд. 7, 1936.
3. Античные теории языка и стиля, Под ред. О. М. Фрейденберг, ОГИЗ, 1936.
4. Машкин Н. А. — История древнего Рима. ОГИЗ, 1948.
5. Модестов В. И. — История римской литературы. Киев, 1873.
6. Покровский М. М. — История римской литературы. 1941.
7. Помяловский И. — М. Теренций Варрон Реатинский и Мениппова Сатура. СПб. 1869.
8. Тронский И. М. — История античной литературы.
9. Corpus grammaticorum Latinorum veterum, т. I—1831, т. II—1832.
10. Gellius A. — Noctes Atticae. 1878.
11. Grammatici Latini, т. I—Харисій і Диомед, т. II—Прісціан т. IV—Донат, т. VII—В. Лонг і Т. Скавр.
12. Линдсей — Краткая историческая грамматика латинского языка. М. 1948.
13. Мартини Э. — История римской литературы, ч. I, 1913.
14. Моммзен Т. — История Рима, т. I—II.
15. Quintilianus «Institutio oratoria». Лейпциг, 1868.
16. Suetonius Tranquillus. De grammaticis Lipsiae, 1877.
17. Sommer F. — Handbuch der Lateinischen Laut und Formenlehre, 1902.
18. Schanz M. — Geschichte der Römischen litteratur, I—II. 1890.
19. Реальный словарь классических древностей по Любкеру. СПб. 1885.
20. Томсен В. — История языковедения до конца XIX в. Учпедгиз, 1938.
21. Вагго М. Т. — De lingua Latina.

З М І С Т

	Стор.
1. Данилко К. Ю. Українські радянські народні пісні про працю	5
2. Цукерман И. И. О романе В. Ажаева „Далеко от Москвы“	39
3. Недзвідський А. В. Шевченко—основоположник нової української літератури	53
4. Занчевский А. И. Борьба В. Г. Белинского с поэзией „чистого искусства“ в 40-х годах	67
5. Бориневич-Бабайцева З. А. Роман А. П. Чехова „Ненужная победа“	83
6. Чорна Т. К. П. Мирний і М. Коцюбинський	103
7. Москаленко А. А. Нариси з історії мови української народності XVI—XVII століття	111
8. Букатевич Н. И. Развитие учения о предлогах в русской лингвистической литературе	131
9. Юстратова Н. В. Лексика „Сказавия“ Авраамия Палицына	143
10. Черняхівський В. Є. Матеріали до історії Римської граматичної науки	157

Техредактор М. С. Ходоров

Здано до набору 3/VI—49 р. Підпис. до друку 16/XII—49 р. Друк. арк. 11, обл.-авт. 13,1. БР 09374. Друкарня Одеського Державного Університету. Зам. 921. Тираж 700